Indische Letteren. Jaargang 7

bron
Indische Letteren. Jaargang 7. Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde, Oude Wetering 1992

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_ind004199201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Indische Letteren

[Nummer 1-2]

Indische jeugdliteratuur
Gerard Termorshuizen

In januari 1992 verscheen *Indische jeugdliteratuur*, een geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië, 1825-1991, van de hand van Dorothée Buur (zie de in dit nummer opgenomen advertentie). In dit werk wordt een schat aan materiaal aangereikt, dat voor de studie van bijvoorbeeld de sociale geschiedenis van Nederlands-Indië en Indonesië van grote betekenis is.

Een van de bronnen van onze kennis over het koloniale verleden is de koloniale letterkunde. Zoals de laatste jaren op symposia en door tal van publikaties is aangetoond, onderkennen literatuurwetenschappers, historici en sociologen - in binnen- en buitenland - in toenemende mate het belang van de koloniale literatuur als bron van kennis. Juist vanwege het feit dat literaire teksten anders 'waar' zijn dan het officiële document, het archiefstuk of het journalistieke artikel, kunnen zij informatie verschaffen die men nergens anders aantreft.

Ook de Indische kinder- en jeugdboeken horen tot de koloniale letterkunde. Die boeken hebben wel hun eigen specifieke karakteristieken. Zo is er wellicht geen genre waar men - door de achterliggende opvoedende bedoelingen - de opvattingen van de *volwassenen* (schrijvers, ouders, kopers) zo 'onthullend' verwoord vindt als juist daarin. In het geval van Indische jeugdboeken betekent dit, dat deze ons veel inzicht kunnen geven in het denken en gedrag van de mensen die vroeger de koloniale samenleving vormden.

Maar het Indische jeugdboek is meer dan alleen maar materiaal voor historisch en sociologisch onderzoek. Sommige van die boeken worden nog gelezen en herdrukt; er worden er zelfs nog geschreven. Heel veel is echter ook weggezakt en wordt niet meer gelezen. Vaak terecht, maar soms ook niet. Nu met het beschikbaar komen van Buurs bibliografie de studie van het Indische kinderboek een nieuwe impuls zal krijgen, is het niet ondenkbaar dat er boeken zullen opduiken die ook nu nog het lezen waard zijn. Heeft de bestudering van de Nederlandse koloniale literatuur in het algemeen de laatste tien à vijftien jaar geleid tot het

herdrukken van tal van ‘vergeten’ boeken, zoiets kan ook gaan gebeuren met bepaalde Indische kinder- en jeugdboeken. Het is een kwestie van ermee bezig zijn. De ontdekkingen volgen vanzelf.

Ontdekkingen werden er - in allerlei opzichten - trouwens al gedaan. Men leest er onder andere over in dit speciaal aan het Indische jeugdboek gewijde nummer van *Indische Letteren*. Het betreft de op 24 januari j.l. in Leiden gegeven lezingen op een symposium over Indische jeugdliteratuur, dat werd georganiseerd door onze Werkgroep in samenwerking met het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. De aanleiding vormde de verschijning en presentatie van Dorothée Buurs bibliografie. Onder de lezingen is er een van een schrijfster van jeugdboeken: die van Miek Dorrestein. Zij gaat in op haar eigen werk en de achtergronden ervan.

Het leesboek voor de Indische scholen in de negentiende eeuw

Kees Groeneboer

Jantje zag eens pruimen hangen,
O! als eijeren zo groot.
't Scheen, dat Jantje wou gaan plukken,
Schoon zijn vader 't hem verbood. [Enz.]

Wie kent niet het beroemde gedicht 'De Pruimenboom' van Hiëronymus van Alphen (*Proeve van kleine gedigten voor kinderen*, 1778). Minder bekend is een Indische variant van dit gedicht, gemaakt door de Bataviase schoolmeester A.C. Oudemans, die het voor de Indische jeugd aanpaste aan de Indische leefwereld. Pruimen en Indië pasten immers niet goed bij elkaar. Zijn variant 'De Zuurzak', opgenomen in het boekje *Vader Goedhart, of vierde leesboekje, ten dienste der scholen in Neêrland's Indië*[1] (pp. 17-20), dateert van 1848 en begint als volgt:

Keesje zag een' zuurzak hangen,
Als een klappernoot zoo zwaar;
Keesje keek met groot verlangen,
En, in 't einde, greep er naar.

Keesje mogt geen' zuurzak eten;
Hij was pas nog ziek geweest;
Ook had hij dit niet vergeten,
En was zelf er voor bevreesd. [Enz.]

Al voor het midden van de negentiende eeuw was men er zich van bewust dat de Nederlands-Indische situatie verschilde van de Nederlandse en dat dit in het onderwijs en in de daar gebruikte taal- en leesboekjes een rol zou moeten spelen.

In de VOC-tijd was een dergelijk besef nog totaal afwezig, zoals valt op te maken uit de in die tijd in het onderwijs gebruikte leermiddelen. Speciaal bedoeld voor de scholen in de Molukken, was het in 1611 in Amsterdam door de VOC uitgegeven boekje van veertien bladzijden:

Sourat. ABC. Akan meng ayd'jer anack boudack / seperti deayd'jern'ja capada segala manusia Nassarany: daen berbagy sombahayang Christiaan [Boekje. Om het ABC te onderwijzen aan de jongens, zoals het wordt onderwezen aan alle Christenen, met enkele Christelijke gebeden]. Dit boekje was door de VOC-koopman Albert Comeliszn Ruyll speciaal voor de Indische situatie 'gestelt inde Malaysche Tale [...] om voor eerst de Indiaensche Ieuchd te scherpen inde Forma van onse Nederduytsche Letteren'. Een vervolg hierop, eveneens van de hand van Ruyll, is het in 1612 in Amsterdam door de VOC uitgegeven boek *Spieghel vande Maleysche tale*. Dit boek kan beschouwd worden als het oudste bewaard gebleven leesboek voor het leren van het Nederlands als vreemde taal, hoewel het niet alleen bedoeld is geweest om het Nederlands bij te brengen, maar vooral om via het Nederlands - als de sleutel tot het ware Christendom - de kinderen Christelijk op te voeden. De volledige titel luidt dan ook: *Spieghel vande Maleysche tale, inde welcke sich die Indiaensche ieugt Christlijck ende vermaeckelijck kunnen oeffenen; Voleerlijcke t'samenspraecken ende onderwijsinghen in de ware Godt-saligheyt tot voorstandt vande Christelijcke religie; Met een vocabularium van de Duytsche ende Maleysche tale dienstich voor alle lief-hebbers der selver*. De inhoud van dit boek bestaat uit een aantal stichtelijke en moraliserende dialogen tussen enkele schoolkinderen, die luisteren naar bijbelse namen als Abraham, Jonas, Tobias, David, Benjamin, en de schoolmeester, en verder uit gebeden, versjes en verhaaltjes, goeddeels gebaseerd op het 'vraegh-boecxken' van Marnix van St. Aldegonde, steeds met de Nederlandse tekst op de linker- en de Maleise tekst op de rechterkant van de bladzijden. Naast het bijbrengen van allerlei Christelijke wijsheden, dienen de dialogen ook om de kinderen op te voeden en ze bijvoorbeeld te leren dat het een deugd is om vroeg op te staan, ijverig te zijn, een deur zachtjes dicht te doen, luizen te bestrijden, enz. Het bijgevoegde vocabularium Nederlands-Maleis is een bewerking van het *Spraeck ende woord-boeck* van Frederick de Houtman uit 1603.

In de gehele periode tussen 1612, het jaar waarin Ruylls *Spieghel* was verschenen, tot aan de jaren twintig van de negentiende eeuw is naar mijn weten in het voormalige Nederlands-Indië niet één schoolboek verschenen speciaal gericht op het onderwijzen van de Nederlandse taal. In het onderwijs werden uit Nederland afkomstige - al dan niet tweetalig uitgegeven - ABC-boekjes, catechismusboekjes, gebedenboekjes en Bijbels als lees- en leerboeken gebruikt. In de zeventiende eeuw werd er bovendien gebruik gemaakt van enkele te Batavia uitgegeven moralistische werkjes: in 1671 *Zeede-sangen voor de Batavische jonkheyt; Behelsende verscheyden bedenkelijke en stichtelijke stoffen; op bekende en vermakelijke sang-toonen gepast*, van Jacob J. Steendam, en in 1675 *Eenige voorname eygenschappen van de ware deugd, voorsichtigheydt, wysheydt en volmaecktheydt; Getrokken uyt den Chineschen Confucius, en op rym gebracht*, van Pieter van Hoorn. Pas honderd jaar later, in de jaren zeventig van de

achttiende eeuw, verschenen er te Batavia opnieuw enkele Nederlandstalige boekjes die bedoeld waren voor de Indische jeugd: in 1773 *Uitgezochte fabelen of leerzaame verdichtselen der spreekende dieren van Esopus en Phaedrus*, van Hermanus Theodorus Terkamp, en in 1778 *Kort begrip der grondwaarheeden van den Christelyken Godsdienst, op last van 't eerwaarde collegie van curatoren en scholarchen der stad Batavia, tot gebruik der indische jeugd opgesteld*, van Theodorus Vermeer.[2]

Pas als het onderwijssysteem zich in de loop van de negentiende eeuw uitbreidt, komt ook de produktie van leermiddelen voor het onderwijzen van de Nederlandse taal op gang, speciaal voor de Nederlands-Indische scholen. Dat onderwijs richtte zich overigens vooral op het Europese bevolkingsdeel, waarvan echter een meerderheid van huis uit het Nederlands niet of nauwelijks beheerste. In het jaar 1900 bleek van de tot de scholen toegelaten Europese kinderen slechts één derde voldoende Nederlands te kennen; bijna veertig procent kende helemaal geen Nederlands en dertig procent nauwelijks. Het aantal kinderen afkomstig uit het Inheemse of Chinese deel van de bevolking dat Nederlands leert, is tot aan 1900 zeer gering. Vanaf 1864 wordt er een beperkt aantal Inheemse en Chinese kinderen toegelaten tot de Europese scholen, en vanaf de jaren zeventig wordt ook Nederlandstalig onderwijs gegeven op enkele speciale Inlandse scholen. In het jaar 1900 waren er echter in totaal nog geen 3000 Inheemse en Chinese kinderen die Nederlandstalig onderwijs genoten, op een bevolking alleen al op Java en Madoera van 28 miljoen. Nederlandstalig onderwijs werd dus voornamelijk gegeven op de Europese scholen, en hoewel een flink aantal kinderen van huis uit niet-Nederlandstalig was, werd het Nederlands er gewoonweg als moedertaal aangeboden, zonder rekening te houden met de daadwerkelijke moedertaal van de kinderen.

Wel was men er zich van bewust dat om onderwijskundige redenen in de schoolboekjes een zekere aanpassing aan de Indische leefwereld van de jeugd wenselijk was. Met het oog hierop werd in 1839 door de overheid een prijsvraag uitgeschreven met een premie van vierhonderd gulden ‘tot het zamenstellen van leestafels gelijk aan die van Prinsen, doch in aanschouwelijke voorstelling, geheel naar de voorwerpen van dit land ingerigt, met de noodige leesboekjes voor de laagste klasse van leerlingen, in denzelfden geest geschreven’ (Van Ravesteyn 1896: 39). De Nederlandse schoolmeester P.J. Prinsen had in de jaren twintig een nieuwe leesmethode ontwikkeld, waarbij de oudere spelmethode was vervangen door een klankmethode. Deze was inmiddels in Nederland dè officiële leesmethode geworden. Veel van de in de jaren veertig van de negentiende eeuw in Indië ontwikkelde en uitgegeven leesboekjes hebben hun ontstaan aan de genoemde prijsvraag te danken. Van vóór die tijd dateren slechts de ‘ten dienste der Indische jeugd geschreven schoolwerkjes’ van H.A. Brands, die van 1818 tot 1838 als onderwijzer werkzaam was te Semarang (Van Ravesteyn 1896: 38). Van deze

schoolboekjes zijn geen verdere gegevens bekend. Ze moeten als verloren gegaan worden beschouwd.

Naar aanleiding van de genoemde prijsvraag, schrijft de reeds genoemde onderwijzer A.C. Oudemans nog hetzelfde jaar een *Bijdrage over Prinsen's leerwijze, in verband beschouwd met het onderwijs in Neêrland's Indië*, waarbij hij uitvoerig de uitgangspunten schetst op basis waarvan de leestafels van Prinsen veranderd zouden moeten worden, zo 'dat zij met den geest der kinderen van deze Gewesten meer in overeenstemming zijn', immers 'zoo als elk ander klimaat andere zeden, gewoonten en voortbrengselen medebrengt, zoo ook zal het onderwijs eenigzins naar de locale omstandigheden moeten gewijzigd worden, wil men goede vruchten van zijnen arbeid plukken' (Oudemans 1839: 197). De prijsvraag wordt door A.C. Oudemans zelf gewonnen met zijn *Leestafels ten dienste der scholen in Neêrland's Indië*. Waarom deze *Leestafels* en de vier erbij vervaardigde leesboekjes pas in 1848 zijn uitgegeven en voor de scholen werden voorgeschreven is niet helemaal duidelijk. Duidelijk is wel dat zijn werkjes niet erg in trek waren; er verschenen slechts enkele drukken van. Veel beter deed de methode van zijn collega D.C. de Bruin het, die ook in de prijzen was gevallen en al omstreeks 1845 op de markt was gebracht. Zijn *Eerste leesoefeningen overeenkomstig de leerwijze van P.J. Prinsen ten gebruike der scholen in Nederlandsch-Indië* beleefde maar liefst vijftien drukken tot 1880. Dat er in Indië behoefte was aan aangepaste leermiddelen, wordt door hem in 1845 - op verrassend moderne wijze - als volgt verwoord:

> Het kind begint met aanschouwen. Zal men dus doelmatig op de ontwikkeling zijner verstandelijke vermogens werken, dan behoort men bij het aanvankelijk onderwijs zulke voorwerpen te kiezen, die het dagelijks kan zien en opmerken. Maar geven de boekjes, waarvan men hier gebruik maakt, wel altijd aanleiding daartoe? Deze boekjes zijn toch opzettelijk vervaardigd voor kinderen in *Nederland*; hun inhoud heeft voor het grootste gedeelte, betrekking op voorwerpen, die den kinderen in deze gewesten vreemd zijn, ja, dikwijls geheel buiten het bereik hunner zintuigen liggen en wanneer zij daarin lezen van *appels* en *peren*, over de vier jaargetijden, over *ijs* en *sneeuw*, den *kouden winter*, den *warmen haard*, enz., dan is dat naar mijn inzien even zoo ondoelmatig en ongerijmd, als wanneer men den kinderen in Nederland bij het leeren der letters en klanken van *pisang* en *klapperboomen, padie, kerbouwen* en *moessons* ging voorpraten! [D.C. de Bruin, *Eerste Leesoefeningen*, Eerste stukje, Voorberigt pp. 3-4, Samarang: ca. 1845.]

En aldus werden Nederlandse leesmethoden bewerkt voor de Indische scholen. Bovendien verschenen er ook oorspronkelijke, speciaal voor

Indië ontwikkelde methoden. Bij al deze schoolboekjes is er sprake van een zekere mate van 'verindisching': verhaaltjes worden gesitueerd in een Indische (vooral Europees-Indische) omgeving; persoonsnamen en ook plaatsnamen worden aangepast; afbeeldingen en illustraties worden 'verindischt'; Indische woorden worden ingevoegd. Hierbij betreft het vooral aan het Maleis ontleende woorden, die qua vorm soms enigszins worden 'vernederlandst'. Het betreft bijvoorbeeld:

- persoonsaanduidingen: sinjo, baboe, djaga, kebun, kokki;
- namen van bomen: pisang, pinang, bamboe, klapper, kanarieboom;
- namen van bloemen: melatti, kemoening, kenanga, katja-piring;
- namen van dieren: karbouw, kambing, kodok, orang oetan, tikoes;
- namen van eten: kwé mangkok, lombok, tjabé, roedjak, djagong;
- namen van vruchten: djamboe, mangga, sasak, manggistan, doekoe;
- maar ook vele andere woorden: pasangrahan, pendopo, amok, adoe, setan, brani, baroe, barang, kassian, roko, mati, toelong, rottan, kampong, tong-tong, bandjir, sawa, warong, sarong, kabaja, pantjoeran, slendang, ajo, toko, gendroewo, gètèk, kabaai, kris, klewang, pagger, orang mabok, minta, poetih, amokmaker, rimboe, betoel, maloe, padie, kapas, senang, balé-balé, toelang, aloon-aloon, klamboe, adats, nakal, malas, etc.

Deze voorbeelden, ontleend aan slechts enkele leesboekjes, zijn met talloze andere aan te vullen. De mate van verindisching hangt uiteraard af van de schrijver: de één gaat hierin veel verder dan de ander. Sommigen nemen in dialogen zelfs hele zinnen Maleis op, er kennelijk zonder meer van uitgaand dat de kinderen een zekere mate van kennis van het Maleis bezitten.

Een aardig voorbeeld van verindisching uit het midden van de eeuw vormt het gedichtje 'De Beo', uit het indertijd zeer populaire boekje *Oost-Indische bloempjes; Gedichtjes voor de Nederlandsch-Indische jeugd*, pp. 13-14, van J. van Soest (Batavia, 1846):

Hoort mijn *Béo* aardig snappen,
  Wat ik vóórzeg roept hij na;
Hij zit heel den dag te klappen;
  Als ik bij zijn kooitje sta,
Praat hij allerhande grappen,
  En zingt vrolijk: 'tra-la-la!'

Kom ik hem een pisang geven;
  'Dank je *Sinjo!*' zegt hij dan;
En ziet hij papa maar even;
  Aanstonds is 't: *'tabé toewan!'*
Maken soms de jongens leven:
'Diam!' schreeuwt hij wat hij kan.

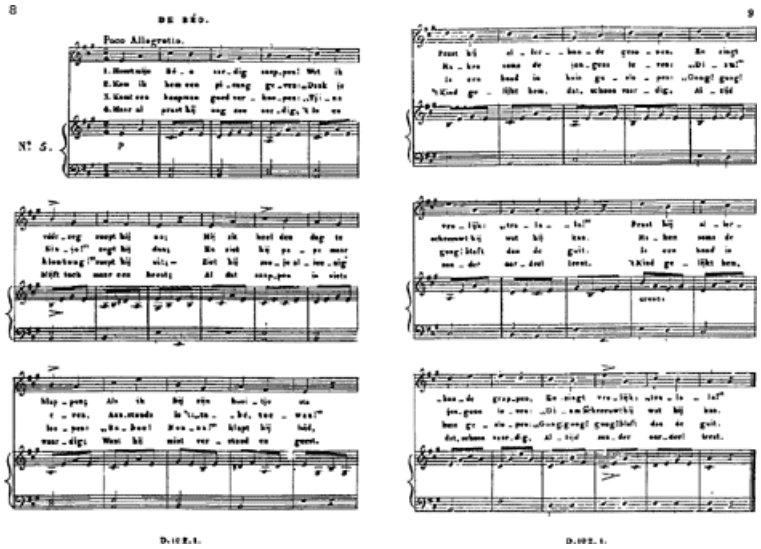

Muziek en tekst van ‘De Beo’ (uit: *Oost-Indische bloempjes; Twaalf gedichtjes voor de Nederlandsch-Indische jeugd*, door J. van Soest; met muziek voor zang en piano, door C. Hünne (Haarlem, z.j.)).

Komt een koopman goed verkoopen:
'Tjina klontong!' roept hij uit;
Ziet hij zusje alleenig loopen:
'Baboe! Nonna!' klapt hij luid;
Is een hond in huis geslopen:
'Gong! gong! gong!' blaft dan de guit.

Maar al praat hij nog zoo aardig,
't Is en blijft toch maar een beest;
Al dat snappen is niets waardig,
Want hij mist verstand en geest.
't Kind gelijkt hem, dat, schoon vaardig,
Altijd zonder oordeel leest.

In 1877 wordt in Indië de leesmethode-Prinsen officieel vervangen door de in Nederland ontwikkelde leesmethode-Bouman. H. Bouman had een modernere, meer op aanschouwing gebaseerde klankmethode ontworpen, de 'aanschouwelijke leesleerwijze'. Ook van deze methode verschenen al spoedig enkele Indische bewerkingen: in 1877 *Bouman's leesmethode gewijzigd voor Indië* van Th. Gatsonides, waarvan slechts één druk zou verschijnen, circa 1879 gevolgd door de wat succesvollere bewerking van A.C. Tjebbes *De eerste trap van het leesonderricht, naar Boumans methode*. Pas echt succes had echter de in 1883 uitgebrachte methode van de onderwijzer H.G.P. Obdeyn. Zijn *Natuurlijke leesleerwijze voor Indische kinderen* voerde bijna twintig jaar lang de boventoon op de Indische scholen. Pas rond 1900 wordt de methode-Obdeyn op haar beurt als te verouderd vervangen door een nieuwe serie lees- en taalboekjes, van de Ambonse onderwijzer T. Viersen.

Veelgebruikte leesboekjes waren in de negentiende eeuw verder ook de in de jaren zestig uitgebrachte werkjes van mevrouw J.A. Weyhenke zoals: *Lesjes en vertellingen* (4 deeltjes) en *Iets voor jonge kinderen*, die van de heer R.J.L. Weyhenke: *De zoogdieren, De fancy-fair, Brieven voor de Indische jeugd*, de boekjes van H.W. Praasterink en R. Thierbach: *Spruitjes, Kiempjes, Stekjes, Knopjes* en *Knop en blad*, uitgebracht aan het einde van de jaren zeventig, en een serie boekjes van A.C. Tjebbes: *Lesjes en versjes, Leeren en spelen, Nu aan 't vertellen, Weer wat anders, Oud en nieuw*, uitgegeven in de jaren tachtig.

Opvallend is dat het gebruik van allerlei Indische woorden in de leesboekjes in de loop van de eeuw steeds meer toeneemt. In de leesboekjes van Oudemans en De Bruin uit de jaren veertig is het aantal Indische woorden nog beperkt. Maar in de methode-Obdeyn uit de jaren tachtig komt men in bijna de helft van de zinnen wel een Indisch woord tegen. Opvallend is ook dat men gaandeweg steeds meer gevoel krijgt voor kindertaal. In de VOC-tijd was er nog in het geheel geen sprake van een voor kinderen aangepast taalgebruik. Maar ook nog in

de leesboekjes van Oudemans en De Bruin valt het onkinderlijke taalgebruik sterk op. Veel leeslesjes behandelen abstracte zaken in abstracte bewoordingen. In de leesboekjes van De Bruin uit 1850 komen bijvoorbeeld leesteksten voor over 'sterfelijkheid', 'zindelijkheid', 'oorzaak en gevolg', 'doel, middel en oogmerk', 'deugd en ondeugd', 'het geweten'. Onderwerpskeuze en woordgebruik staan ver van de kinderen af. In de leesboekjes die tegen het einde van de eeuw verschijnen is de onderwerpskeuze en het taalgebruik veel concreter en meer aangepast aan kinderen. Overigens gaat deze aanpassing nooit zo ver dat het taalgebruik in de richting gaat van het Indisch-Nederlands zoals dat door veel van de Indo-Europese kinderen van huis uit werd gesproken, in de richting van de één of andere variant van 'petjôh'. Dat een dergelijk taalgebruik diende te worden vermeden en zelfs bestreden moest worden, daarover was men het in onderwijskringen volledig eens.

In de negentiende eeuw zijn slechts een paar leesboekjes verschenen speciaal bedoeld voor het Nederlandstalige onderwijs aan Inheemsen, namelijk het in 1869 te Batavia uitgegeven tweetalige leesboekje *Aurora of De morgenstond der kennis; Mengelingen op zedekundig en wetenschappelijk gebied in de Maleische en Nederlandsche talen. Aurora atau permoelaan bebrapa pengatahoean; Bagei-bagei tjerita dari adab dan pengatahoean dalam bahasa Malajoe dan Wolanda*, van de onderwijzeres B. Hoola van Nooten, en het in 1898 te Bandoeng uitgegeven leesboekje *Honderd leeslesjes ten dienste van het Inlandsch onderwijs*, van de onderwijzer R. Brons Middel. Opvallend in deze boekjes is dat het gebruik van Indische woorden beperkt is tot zaakaanduidingen als namen van vruchten, gerechten, bomen, dieren, etc. Gevoelswoorden als kassian, adoe, ajo, senang, malas, etc. komen in de nogal saaie beschrijvende leesteksten niet voor. Het leeslesje 'De vruchten', ontleend aan het genoemde boekje van R. Brons Middel moge dit illustreren:

> Er zijn in Indië velerlei vruchten. De vruchten, die men hier bijna overal kan krijgen, zijn: de *pisang*, de *djeroek*, de *mangga*, de *papaja*, de *ananas*, de *manggis*, de *doekoe*, de *ramboetan*, de *doerian* en de *djamboe*. Van de meeste dezer vruchten bestaan nog vele soorten. Deze vruchten zijn niet alle in denzelfden tijd rijp. Er is een tijd van doerians, van mangga's enz. Sommige vruchten kan men het geheele jaar door krijgen, zooals de pisang en de papaja. Eenige vruchten hebben veel pitten, zooals de papaja en de sirikaja; andere hebben maar één pit, zooals de mangga en de ramboetan.
> [...]
> [R. Brons Middel, *Honderd leeslesjes ten dienste van het Inlandsch onderwijs*, p. 8, Bandoeng, 1898.]

Wat een wereld van verschil met bijvoorbeeld de voor de Europese scholen bedoelde methode-Obdeyn, waaraan het volgende voorbeeld is ontleend:

O! wat ben ik
Blij en vroolijk:
Hier heb ik een gobang.
Nu wil ik wat koopen.
Lekkre djagong,
Djagong matang.
O wat ben ik vroolijk!

Djagong! Djagong! Sapa mau bli?
O daar is de vrouw met djagong! - Kom hier vrouwtje! -
Mau bli djagong Sinjo?
Nu koopt Bernard voor zijn gobang een lekkeren djagong.

O! wat ben ik vroolijk;
Hier heb ik een djagong.
Lekkre djagong,
Djagong matang.
O, wat ben ik vroolijk!

[H.G.P. Obdeyn, *Sinjo Victor*, pp. 42-43, Batavia, 1879.]

Gezien de omvang van het onderwijssysteem in de tweede helft van de negentiende eeuw, kan men spreken van een omvangrijke produktie van Indische taal- en leesboekjes. Vanaf omstreeks 1845 tot de eeuwwisseling zijn er ruim tachtig taaiboekjes en bijna 150 leesboekjes in Indië samengesteld en uitgegeven. Het grootste gedeelte hiervan is alleen aanwezig in de Perpustakaan Nasional (Nationale Bibliotheek) te Jakarta.

Uiteraard neemt de produktie van schoolboeken ook in de twintigste eeuw toe naar gelang het onderwijssysteem zich verder uitbreidt. Deels is deze produktie nu ook gericht op de zich uitbreidende groep niet-Europese kinderen die Nederlandstalig onderwijs krijgt. Speciale taalen leesboekjes verschijnen voor de Hollandsch-Inlandsche School en voor de Hollandsen-Chineesche School. Uiteraard verschijnen er ook boekjes speciaal bestemd voor de Christelijke en Katholieke scholen. Met het totstandkomen van allerlei vormen van voortgezet onderwijs worden ook daarvoor speciale leermiddelen ontwikkeld. Het voert hier echter te ver om nader op deze ontwikkelingen in te gaan.

De leesboeken voor de Indische school vormen evenals de Indische jeugdliteratuur een rijke en nog vrijwel onverkende bron voor cultuur-historisch onderzoek. Bovendien vormen ze een belangrijke bron voor een onderzoek naar de geschiedenis van het onderwijs in de koloniale tijd, en in het bijzonder ook voor de geschiedenis van het Nederlands als vreemde en als tweede taal. Het is daarom jammer dat een groot deel van deze schoolboekjes verloren is gegaan en een ander deel weinig toegankelijk is. Van de schoolboekjes die in de bibliografie *Het ABC*

voor Indië; Bibliografie van leermiddelen Nederlandse taal voor Nederlands-Indië zijn vermeld, is slechts dertig procent in Nederland aanwezig. Nog eens dertig procent bevindt zich alleen in Jakarta. En de overige veertig procent moet helaas voor een groot deel als verloren gegaan worden beschouwd.

Literatuur

Groeneboer, K., *Het ABC voor Indië; Bibliografie van leermiddelen Nederlandse taal voor Nederlands-Indië*. (Leiden, KITLV Uitgeverij, 1991). [Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Werkdocumenten 5.]
Landwehr, J., *VOC: A bibliography of publications relating to the Dutch East India Company 1602-1800* (Utrecht, HES, 1991).
Oudemans, A.C., 'Bijdrage over Prinsen's leerwijze, in verband beschouwd met het onderwijs in Neêrland's Indië', *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* jg. 2 (1839) deel II: 186-203.
Ravesteyn, P.J. van, 'Vijftig jaren; Een bijdrage tot de kennis der geschiedenis van het onderwijs in Indië gedurende de laatste helft dezer eeuw', in: P.J. Ravesteyn en H. Grondijs, *Twee bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van het onderwijs aan Europeanen in Nederlandsch-Indië* (Batavia, Kolff, 1896) deel II: 1-196.

Kees Groeneboer (1952) is eind 1990 teruggekeerd in Nederland na een zesjarig verblijf in Indonesië, waar hij werkzaam was als docent Nederlandse taalkunde en taalbeheersing aan de Universitas Indonesia te Jakarta-Depok. Hij hoopt in het najaar van 1992 in Leiden te promoveren op *Het Nederlands voor Indië, een taalpolitieke beschouwing*.

Eindnoten:

1 Een volledige titelbeschrijving van de genoemde schoolboeken geeft: Groeneboer 1991.
2 Een volledige titelbeschrijving van de genoemde boeken uit de VOC-tijd geeft Landwehr 1991 (resp. nr. 662, 663, 664, 1562, 1566 en 771).

Elviro's reis... *van Johannes Olivier*
Meer dan jeugdliteratuur alléén
Tim Hoppen

Johannes Olivier (1789-1858) heeft twee perioden van zijn leven in Nederlands Oost-Indië doorgebracht, van 1817 tot 1826 en van 1840 tot aan zijn dood in 1858. Gedurende zijn eerste verblijf aldaar heeft hij grote delen van de Indische archipel afgereisd. De ervaringen en belevenissen die hij in deze periode heeft opgedaan, heeft hij na terugkomst in Nederland te boek gesteld, hetgeen resulteerde in zes werken die tezamen meer dan 3000 pagina's tellen.

Bij het lezen van deze werken viel mij vrijwel meteen iets op, en wel, dat de schrijver beantwoordt aan het typische beeld van de verlichtingsdenker. In de nu volgende bladzijden zullen daarom een aantal kenmerken van de Verlichting en een aantal aspecten van Oliviers verlichtingsdenken aan de orde komen.

Eén van de kenmerken van de Verlichting is de aandacht voor de jeugd. In de tijd voor de Verlichting werd het kind als een soort minivolwassene beschouwd, voor wie het nauwelijks nodig was om aparte voorzieningen te treffen. In de Verlichting werd de jeugd als het ware ontdekt als een groep die wezenlijk anders was dan volwassenen, als een groep die gevormd moet worden en waaraan wel degelijk aandacht besteed dient te worden. De leidde tot een interesse voor de jeugd, vooral op het educatieve vlak. Vanuit dit verlichte perspectief heeft Johannes Olivier zijn ervaringen uit Nederlands-Indië bewerkt tot twee kinderboeken, waarvan *Elviro's reis naar en door Java en de Molukkos* er één is. De hoofdpersoon van *Elviro's reis*... is de schrijver zelf, waardoor we dus te maken hebben met een autobiografisch werk. Elviro is een anagram van Olivier. Het boek is ongedateerd, maar is waarschijnlijk in 1835 verschenen.

In *Elviro's reis*... probeert Johannes Olivier de Nederlandse jeugd een beeld te geven van het dagelijks leven in Nederlands-Indië. Hij besteedt veel aandacht aan praktische zaken, zoals klimaat en regentijden, bodemprodukten, middelen van bestaan, en algemene wenken die het leven in Indië zouden kunnen veraangenamen. Daarnaast schenkt hij aandacht aan de verschillende bevolkingsgroepen die de eilanden van

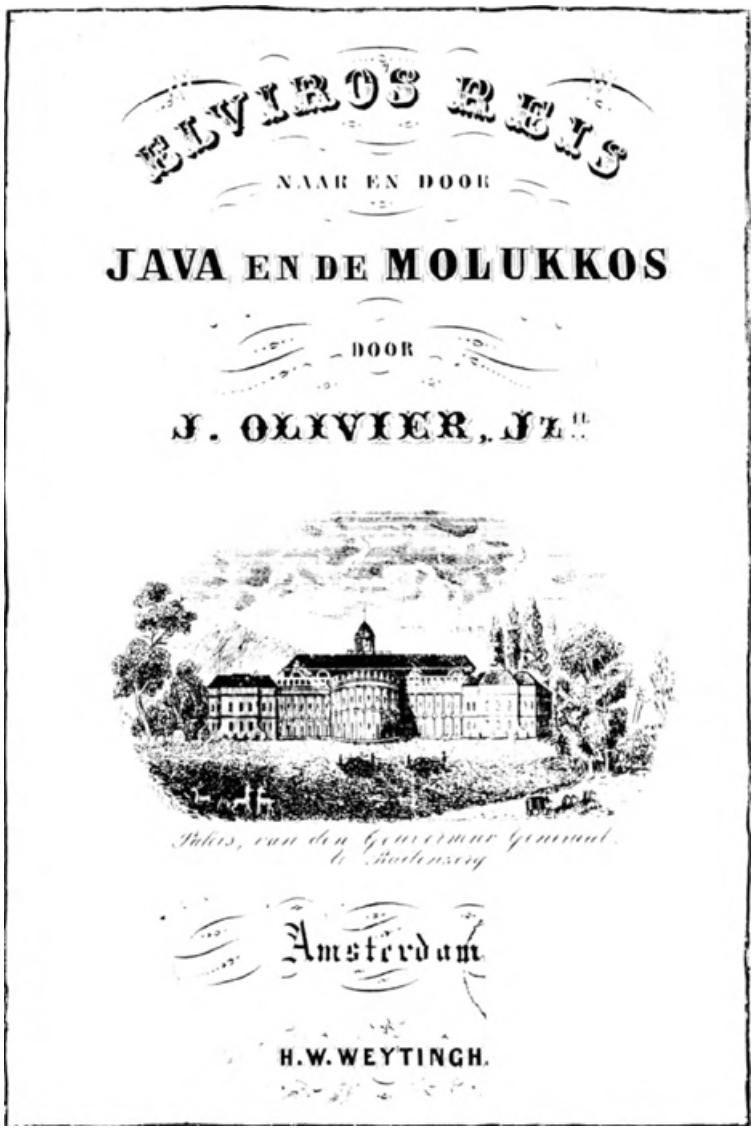
ELVIROS REIS
NAAR EN DOOR
JAVA EN DE MOLUKKOS
DOOR
J. OLIVIER, JZ.n
Amsterdam
H.W. WEYTINGH.

de Archipel bewonen. Ik wil graag laten zien welk beeld van Nederlands-Indië Johannes Olivier de Nederlandse jeugd voorschotelt. Hierbij zal ik mij moeten beperken tot één bepaald aspect van het leven in Nederlands-Indië. Ik zal mij toeleggen op het beeld dat Olivier de Hollandse kinderen toont van de Javaanse bevolkingsgroep. Hierbij zal ik ruim gebruik maken van tekstfragmenten.

De bevolking van Java wordt door Johannes Olivier in *Elviro's reis*... vrij uitvoerig aan de orde gesteld. Het beeld dat Olivier van deze bevolkingsgroep schetst is over het algemeen zeer positief. Zo beschikten de bewoners van het eiland Java volgens de schrijver over een goed karakter: 'De ondergeschiktheid, kinderlijke gehoorzaamheid en getrouwe verkleefdheid, welke de Javaan aan ouderen in jaren, aan zijne Opperhoofden en aan zijne Vorsten betoont, gevoegd bij zijne vredelievendheid, inschikkelijkheid en hulpvaardigheid jegens zijne gelijken, zijn zoo vele bewijzen van eene natuurlijk goed inborst. Ook vele huisselijke deugden blinken uit in het algemeene karakter der onbedorven landbewoners van Java' (p. 121).

Voor veel negentiende-eeuwers is het zeer deugdzaam om een religieuze instelling te hebben. Zo ook voor Olivier: 'In de eerste plaats is de Javaan wezenlijk en opregt godsdienstig, ofschoon zonder uiterlijk vertoon van vroomheid. In alle zijne verrigtingen, in alle zijne ondernemingen, ja schier bij alle zijne woorden, bij elke gedachte, denkt hij, in zijne schuldelooze eenvoudigheid, met een' heiligen eerbied aan het Opperwezen' (p. 118).

Tenslotte zegt Olivier met betrekking tot de hygiëne: 'De Javanen zijn, over het algemeen, zeer zindelijk op hun ligchaam; zij hebben eene afschuw van al wat onrein is, en wasschen en baden zich telkens, wanneer zij iets dergelijks hebben aangeraakt' (p. 124).

Daarnaast gaat Johannes Olivier ook vooroordelen te lijf die in Nederland heersen met betrekking tot de Javaan. Ook dit is typerend voor de Verlichting. De verlichtingsdenker streeft naar waarheid en strijdt derhalve tegen onwaarheid en vooroordeel. Waar het de inwoners van Java betreft, formuleert hij het als volgt: 'Zeer ten onregte, hebben sommige verblinde en onkundige reizigers den Javaan afgeschilderd als een' halven wilde, die geene vordering hoegenaamd in zedelijke beschaving had gemaakt; en deze dwaling heerscht nog bij velen, die het land en de inwoners niet anders dan uit onnaauwkeurige en partijdige beschrijvingen hebben leeren kennen' (pp. 117-118).

Het beeld dat Johannes Olivier van de Javaanse bevolkingsgroep geeft is dus positief. Daarnaast is Oliviers beeld van de Javanen echter ook enigszins paternalistisch en idealiserend, hetgeen weer een verlichtingskenmerk is. Bij de Verlichting speelt de gedachte van de

‘edele wilde’ een voorname rol, waarbij men uitgaat van de verheerlijking van de ongecompliceerde levenswijze van minder beschaafde volkeren. Ook dit komen we tegen in *Elviro's reis*...: ‘Dagelijks ziet men hen dus, in den letterlijken zin, met zak en pak, met vrouw en kind, nu eens naar *Meester Cornelis*, dan naar *Weltevreden*, dan naar *Tanabang*, dan weder naar Batavia, met een' tuchtigen vrolijken tred, bij het krieken van den dag op marsch, en men zoude, bij den eersten blik, op de gedachte komen, dat er eene algemeene volksverhuizing uit de bovenlanden naar het strand plaats had.

De vrouwen, aan geene vreemde handen de zorg voor hunne teedere zuigelingen willende toevertrouwen, dragen hen, bij deze voetreizen, in eenen doek op den rug; de kleine zit schrijings met de beentjes, en houdt zijne moeder met de armtjes om den hals gestrengeld, terwijl deze nog daarenboven met korven vol vruchten, graan of groenten is beladen. De huisvader neemt voor zich het zwaarte gedeelte van den last, en kiest de wigtigste vruchten en koopwaren; hij gaat altijd achter de vrouw, eensdeels om zijne zwakkere gezelinne niet sneller te doen aanstappen dan zij verkiest, en anderdeels om een wakend, beschermend oog op zijne dierbare panden te houden.

De markt zelve is eene zeer uitgestrekte vlakte, met bamboestenten, verkooptafels, uitstalbanken, zitplaatsen, overdekte gallerijen, en kleine woonhuizen van handel drijvende Chinezen bezaaid. Ieder begeeft zich op zijne plaats en spreidt zijne waren ten toon. De verscheidenheid der voorwerpen, die hier te koop zijn, te beschrijven, zoude een boekdeel kunnen vullen. Alle voortbrengselen van landbouw en vlijt worden hier bijeen gebragt. Eetwaren, gekookt, gebraden, geroosterd en gebakken, zijn in menigte hier voorhanden. Kleine tenten, met gemakkelijke zitplaatsen, noodigen den aanschouwer, om van hunne nassikoening (gele rijst, met curcuma gekookt, en met een paar gebraden vischjes en sambal in een zindelijk boomblad, met een bamboezen pennetje vastgespeld), van hunne karri-ikan (visch-kerri), karri-ajam (hoender-kerri), of karri oddang (garnalen-kerri) te proeven. Elders wordt men uitgelokt door het gezigt van de heerlijkste vruchten. Verschillende soorten van pisang, mangga, manggistan, kalapa (kokosnoten), ananas, ramboetan, doerian, djoerok-manis (oranje appelen), semangka (watermeloenen), langseh, en hoe velerlei vruchten meer doen den Europeaan hier watertanden.

In gindsche tent zit een vrolijk gezelschap van knapen en meisjes zich met *ketang* en *katjang-goreng* (toebereidingen van rijst en boontjes) te goed te doen. Ginds zit een wijf met *koewee-koewee* (gebak van rijst met allerlei kruiderijen). Overal ziet men groepen van lagchende aangezigten, zoodat men telkens gelooft, onder eene drom van vrolijke kermisgasten te zijn. Deze drukte en pret duurt den geheelen dag, koopers en verkoopers schijnen hier enkel bijeengekomen te zijn, om zich te vermaken’ (pp. 79-81).

Johannes Olivier staat niet alleen welwillend en positief tegenover de Javaanse bevolking. Hij gaat nog een stap verder. In sommige gevallen propageert Olivier de inheemse werkwijze boven de Europese manier van doen, bijvoorbeeld waar het de Indische keuken betreft: ‘De vreemdeling, die pas op Java komt, behoort zich ook van de Europesche zware spijzen te onthouden. Het is beter zooveel mogelijk de manier der inlanders te volgen, die meestal ligte spijzen, rijst, kerri, camcal, visch en dergelijke gebruiken’ (p. 44).

Ook wat de hygiëne betreft zou Johannes Olivier graag zien dat Europeanen het voorbeeld van de inheemse bevolking zouden volgen: ‘Ook het baden wordt met regt voor eene der heilzaamste gewoonten in Indië gehouden. De inlanders plassen, om zoo te zeggen, den geheelen dag in het water. Des morgens vroeg een bad, vooral in stroomend water, genomen, verwekt eetlust en sterkt het geheele ligchaam; ook heeft men alsdan den geheelen dag, en zelfs op het heetste van den dag, van twaalf tot twee ure, weinig of geen hinder van de warmte. Ik heb tien jaren in Oostindië doorgebragt zonder een' enkelen dag ongesteld geweest te zijn, en ik schrijf dit bijzondere geluk grootendeels toe aan de gewoonte, welke ik kort na mijne komst in het land had aangenomen, om mij elken morgen, en dikwijls nog des avonds, te baden’ (p. 45).

Tenslotte prefereert Johannes Olivier de inheemse zuigelingenzorg boven de Europese: ‘De vlugheid der Indiërs laat zich gemakkelijk verklaren: van de kindsheid af blijven zij in het vrije genot van alle hunne ledematen; de kinderen liggen eenige uren na hunne geboorte reeds in het malsche gras te spartelen; zij worden nimmer gelijk bij ons, in alle tijden van het jaar, en vooral in den winter, met eene halve baal manufakturen omwikkeld en in mummies misvormd, om hunne teedere ligchaampjes reeds van de geboorte af te doen verlammen of vergroeijen. Zoodra de Indische kinderen op hunne beentjes kunnen staan, oefenen zij zich in het loopen, zwemmen, springen, duikelen, klouteren en honderd andere bewegingen, waardoor zij ons in vlugheid en buigzaamheid, zoowel als in welgemaaktheid zeer ver overtreffen. Men vindt onder tien duizend Inlanders naauwelijks een' enkele, die niet volkomen welgemaakt, en zelfs schoon van gestalte is’ (p. 209).

Dat Johannes Olivier de Nederlands jeugd een zeer positief beeld van de Javaanse bevolking geeft, doet hij niet zomaar. Hij heeft er een vastomlijnd doel mee. De verlichtingsdenker heeft over het algemeen een positieve kijk op de wereld en een optimistisch toekomstbeeld. Dit geldt ook voor Johannes Olivier. Hij heeft vooropgezette ideeën over de toekomst van Nederlands-Indië, ideeën die in vrijwel al zijn werken aan bod komen. De VOC-tijd, waar slechts 36 jaar eerder een eind aan was gekomen, was volgens Olivier een periode waarin het belang van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië sterk verwaarloosd werd.

Nu, anno 1835, onder invloed van verlichte geesten als de Gouverneurs-Generaal Van der Capellen en Van den Bosch, is de tijd gekomen om van Nederlands-Indië een samenleving te maken waarin mensen van allerlei ras en kleur broederlijk met elkaar omgaan. In Nederland, in de dertiger jaren van de vorige eeuw, leefden veel mensen in armoedige en kommervolle omstandigheden. Ook de schrijver kende veelvuldig problemen bij het onderhouden van zijn gezin. Wat Olivier nu eigenlijk propageert, is dat grote aantallen Nederlanders naar Nederlands-Indië emigreren. In Nederland zou dit dan bijvoorbeeld de bestrijding van de werkloosheid ten goede komen. In Indië zou dan een min of meer ideale samenleving ontstaan, op basis van een symbiose tussen Oosterse onbedorvenheid en Westerse know-how. Onder andere met dit boek loopt Olivier op deze situatie vooruit. Hij wil de Nederlanders alvast voorbereiden op hun toekomstige rol in Nederlands-Indië. Hiervoor is uiteraard een optimaal begrip tussen Europeanen en inheemsen een voorwaarde.

Met *Elviro's reis*... richt Olivier zich niet alleen op de Nederlandse jeugd, maar ook op de toekomstige bestuursambtenaren en plantageeigenaren, op de volgende generatie militairen en particulieren, oftewel op de totoks van morgen. Hiermee is dit boek dus meer dan jeugdliteratuur alléén. Het is niet slechts een kinderboek met louter een educatieve of amusementswaarde, het is tevens een instrument om een bepaald hoger maatschappelijk doel te bereiken, een doel dat buiten de (jeugd)-literatuur ligt.

Dat *Elviro's reis*... ook nog amusant is bewijst het volgende fragment: ‘Wij hadden te Banjoe-wangie twee jonge buffels aan boord genomen, om ons op de terugreis naar Batavia, op welke wij ons nergens zouden ophouden, van versch vlees te voorzien. Deze reis zou derhalve eentooniger zijn dan de komst van de hoofdplaats herwaarts; doch wij waren naauwlijks in zee, of een onzer viervoetige passagiers bragt reeds, tot afwisseling, eene niet geringe opschudding door het geheele schip te weeg. Men had de buffels geheel vóór in het schip, in den kuil, onder den bak, vastgemaakt aan de zoogenoemde *kokshorens*, of groote ijzeren krammen, waarmede het geschut tegen boord is vastgemaakt. Een dezer buffels, welligt door het slingeren van het schip duizelig of zeeziek geworden, wist zich, met eene onbegrijpelijke kracht [...] los te werken, en rende, als dol, naar het achterschip, den geheelen kuil door tot voor de kajuit. Hier werd het dier in zijnen loop gestuit door het achterluik, of den zoogenaamden koekoek, boven het vertrek, waar men pas het middagmaal had gehouden en gerust rondom de tafel zat te kouten. Zeer gelukkig was het, dat ieder zijn’ stoel ijlings achter uit had geschoven, zoodra men maar even de horens van den viervoetigen dolkop boven de openstaande koekoek had bemerkt, want, terwijl de buffel eenen sprong over de wijde opening wilde doen, [...] gleed hij

op het gladde dek met zijne voorpoten uit, en kwam zeer onzacht met zijn achterdeel midden op de tafel neer, die door zulk eenen last, met al wat er op stond, verbrijzeld werd. Dat ieder in een oogenblik links en regts, voor en achter uit, het hazenpad koos, spreekt van zelf, want aan verdediging in de enge ruimte van de *longroom* was niet te denken. Op hetzelfde oogenblik, echter, wierpen een paar handige matrozen den ongenoodigden, van boven af, een stevig touw om den nek, en heschen hem, met behulp van eenige niet minder knappe maats, weder naar boven. Om dergelijke gevaarlijke grappen voor te komen, werden de beide buffels, terstond na den afloop van het kluchtspel, in pekelvleesch herschapen' (pp. 198-199).

Johannes Olivier houdt van Indië en van de mensen die er thuishoren. Dit blijkt onder andere uit zijn lyrische natuurbeschrijvingen, waarvan ik een kort voorbeeld laat volgen: 'Vooral na den afloop van den regentijd vertoont zich het land in deze oorden van Java schoon en bekoorlijk. Alles heeft dan nieuwe frischheid, nieuwe kleuren en vruchtbaarheid van den weldadigen regen ontvangen. De dampkring is gezuiverd, de lucht zoo helder als het schoonste kristal en het aardrijk als op nieuw geboren. In verukkelijke dreven van sierlijke tamarinde- of statige kanariebomen, ademt men eene geurige, veerkrachtige berglucht, die ziel en ligchaam verkwikt' (p. 157).

Door zijn liefde voor land en volkeren van Indië heeft Johannes Olivier mijns inziens een belangrijke bijdrage geleverd aan een ontwikkeling die in het tweede kwart van de vorige eeuw heeft plaatsgevonden, en die door Rob Nieuwenhuys als volgt wordt geformuleerd. Deze ontwikkeling, zo schrijft hij: '[...] is de veranderde verhouding tot de "inboorling". De inlander is niet meer de vreemd uitgedoste toneelfiguur in wie men toch altijd een vijand bleef zien; hij wordt langzaamaan mens, weliswaar een mens uit een andere wereld, maar niettemin een mens [...]' (*Oost-Indische Spiegel* p. 87).

Literatuur

J. Olivier Jz_n, *Elviro's reis naar en door Java en de Molukkos* (Amsterdam [1835]).
Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste dagen der compagnie tot op heden* (3e druk; Amsterdam 1978).
Frits Jaquet, 'Oliviers reizen. Aantekeningen van een non-conformist' in: *Indische Letteren* 4 (1989) nr. 3 (september), 127-143.

Tim Hoppen (1960) is neerlandicus en studeerde af op Johannes Olivier. Hij hoopt een proefschrift te schrijven over negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse reisliteratuur.

SCHETS

VAN DE

GESCHIEDENIS DER NEDERLANDERS

IN DEN OOST-INDISCHEN ARCHIPEL,

OP RIJM GEBRAGT

EN MET DE NOODIGE ZANGWIJZEN VOORZIEN, TEN EINDE DOOR DE JEUGD ZINGENDE BEOEFEND TE KUNNEN WORDEN.

Gedrukt voor rekening van den Auteur en uitgegeven ten voordeele der Algemeene Armen te Arnhem.

TE ARNHEM, BIJ
IS. AN. NIJHOFF EN ZOON.
1857.

Titelpagina van L. van den Bor's rijmkroniek

De rijmkroniek van een Indische schoolmeester
Bert Paasman

In de achttiende eeuw werd de reeds eeuwenoude didactische formule, de dialoog tussen leermeester en leerling of tussen ouder en kind, nieuw leven ingeblazen. De Zutphense predikant J.F. Martinet bijvoorbeeld schreef een *Katechismus der natuur* (1777-1779): een gesprek (tijdens wandelingen) over het rijk der natuur. Van zijn pedagogische hand verschenen naderhand ook een algemene geschiedenis (*De historie der wereld*), een vaderlandse geschiedenis (*Het vereenigd Nederland*) en een historisch-geografische beschrijving van de provincie Holland - alle in dialoogvorm. De leerling stelt voortdurend zodanige slimme - al of niet domme - vragen dat de leermeester voortdurend slimme antwoorden kan geven. Martinet oogstte succes in binnen- en buitenland. Van de *Katechismus der natuur* en van de *Kleine katechismus* (voor jongere kinderen bestemd) verschenen tientallen herdrukken, bewerkingen, navolgingen en vertalingen (onder andere in het Maleis door de zendelingschoolmeester R. le Bruyn uit Timor).[1] Ook anderen pasten de formule toe en er ontstond een bloeiperiode voor de catechismussen, samenspraken, socratische wandelingen etc. aan het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw. Het recente handboek over de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur van de Lage Landen, *De hele Bibelebontse berg* (1989), geeft van dit genre menig voorbeeld te zien.

Ook in de rijke bibliografie door Dorothée Buur, *Indische jeugdliteratuur*, ontbreken de leerzame gesprekken en gedramatiseerde lessen niet. Een curieuze variant vindt men onder nummer 25: *Schets van de geschiedenis der Nederlanders in den Oost-Indischen archipel, op rijm gebragt en met de noodige zangwijzen voorzien, ten einde door de jeugd zingende beoefend te kunnen worden* (1857). Een gesprek op rijm tussen een onderwijzer en enkele leerlingen, deels gezongen. De onbekende auteur is een Nederlands-Indische schoolmeester uit Buitenzorg: L. van den Bor.

De enige die tot nu toe op dit werk gewezen heeft, is E. du Perron in zijn vooralsnog ongepubliceerde bloemlezing *Van Kraspoekol tot Saïdjah*.[2] Hij noemt van hem enkele bijdragen aan Indische almanakken als

Biang-Lala en *Warnasarie* en vermeldt vervolgens twee boekjes op rijm: één over de Nederlandse en één over de Nederlands-Indische geschiedenis. Dit laatste werkje verdient het, aldus Du Perron, 'even beroemd' te worden als de Oostindische kindergedichtjes van de collega-schoolmeester Johannes van Soest (de 'Indische Hiëronymus van Alphen' genoemd). Hij sneert echter op de poëtische vormgeving: voor de allereerste strofe, een leerling in de mond gelegd, zou geen enkele 'Indische Nederlander' zich al hoeven te schamen:

> Al 't geen op Java is geschied,
> Dat weten vele kind'ren niet;
> Maar 't is toch goed, dat ik het weet,
> Wat men voorheen hier zoo al deed. [p. 7]

Toch waardeert hij het boekje vanwege de feitelijke informatie die zijns inziens beter is dan die in het werk van sommige eigentijdse journalisten (we schrijven 1939) en die ook kan wedijveren met wat de bekende literatoren Hendrik Conscience en Jacob van Lennep over NederlandsIndië schreven.

Iets over het leven en werk van deze Van den Bor op het spoor te komen, was niet zo eenvoudig, want zowel in Du Perrons bloemlezing als in de historische en bio-bibliografische naslagwerken ontbreken gegevens over hem; van zijn oeuvre zijn slechts enkele exemplaren overgeleverd. De Nederlands-Indische *Schets* bevindt zich alleen in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, in de Universiteitsbibliotheek te Leiden (het KITLV bezit een fotokopie) en in de Nationale Bibliotheek te Jakarta.[3] Van een in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* vermeld werkje, *Berijmde schets der bijbelsche geschiedenis* (1859) is geen enkel exemplaar teruggevonden. De beide bekende boekjes zijn blijkens de voorredes te Buitenzorg geschreven, maar ze werden in Arnhem uitgegeven bij Isaac Anne Nijhoff en Zoon - en wel 'ten voordeele der Algemeene armen te Arnhem'. Er moest dus wel een Arnhemse connectie zijn.

Onderzoek in het Gemeente Archief aldaar bracht een familie Van den Bor aan het licht, waarvan drie generaties de voornaam Lubbertus droegen en bovendien het zelfde beroep uitoefenden: dat van onderwijzer.[4] Grootvader Lubbert (geboren 1778) was betrokken bij de oprichting van het Arnhemse Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.[5] Vader Lubbert (geboren in 1805) blijkt 'onze' auteur; hij woonde in de Rijnstraat, trouwde in 1829 met Catharina van Son; ze kregen zes kinderen van wie er vier (jongens) in leven bleven. Hij leidde een van de 'bijzondere [d.w.z. particuliere] scholen der tweede klasse' voor dag- en avondonderwijs, vele jaren de grootste school in zijn soort. Tot zijn buitenschoolse activiteiten behoorde het zingen in de 'Mannen lieder-tafel' Euterpe (vanaf 1847 gehuisvest in Musis Sa-

crum). Deze vereniging wilde de zangkunst bevorderen en organiseerde Duits-Nederlandse zangfeesten.[6] Lubbert de zoon, tenslotte (geboren in 1830), was rond zijn twintigste hulponderwijzer bij een collega van zijn vader (F. le Coultre). In het gemeentelijk verslag over 1852 worden vader en zoon niet meer genoemd.[7] Volgens de schrijfster Hermina Nijhoff, dochter van de uitgever Isaac Anne, vertrok de familie Van den Bor in het voorjaar van 1852 naar Indië.[8] Vader Lubbert was toen 47 jaar oud, zoon Lubbert 22.

De toestand van het gouvernementsonderwijs in Nederlands-Indië in de eerste helft van de negentiende eeuw was zorgwekkend.[9] Te dikwijls was er sprake van slechte gebouwen, incompetente onderwijzers en niet aangepaste leer- en leesboekjes. Rapporten over een dronken sergeant-majoor of een dito kanonnier als schoolmeester zijn geen uitzondering. De Europese leerlingen spraken dikwijls alleen Maleis en niet of nauwelijks Nederlands, als gevolg, aldus de inspecteur, van 'de zoo schadelijke verkeering met slaven en dienstboden, onder het spreken van eene onzuivere verbasterde taal'.[10] Soortgelijke klachten blijven in onderwijsrapporten tot diep in de negentiende eeuw bestaan. De openbare lagere scholen waren meestal voor kinderen uit de armere milieus; kinderen van de gegoeden bezochten particuliere scholen of scholen in Nederland. Een onderwijzersopleiding bestond er nog niet en het gouvernement stimuleerde de overkomst vanuit het moederland - het liefst van onderwijzersgezinnen, want alleenstaande schoolmeesters redden het vaak niet. De inspectie klaagde in menig jaarverslag over onbehoorlijk gedrag, lusteloosheid, ziekten en vroegtijdig overlijden. Na 1850 nam het aantal scholen sterk toe en daarmee de vraag naar goed opgeleide leerkrachten. Door het tekort bleven onderwijzers soms tot op hoge leeftijd in dienst.

Er was geen uniform leerplan, maar tot het vakkenpakket behoorden naast lezen, schrijven en rekenen, ook geschiedenis (vaderlandse en bijbelse), soms tekenen en zingen; meestal geen gymnastiek, handwerken en inheemse talen. Er gingen tweemaal zoveel jongens als meisjes naar school; het verzuim was groot. Het hing vooral van de persoon van de hoofdonderwijzer af of een school iets voorstelde of niet. In 1851 werd ter bevordering van het onderwijs en ter behartiging van de onderwijzersbelangen een eerste vakvereniging opgericht: het Nederlandsch-Indisch Onderwijzersgenootschap, dat echter binnen tien jaar al ter ziele ging.

Gegeven deze situatie kan men niet zeggen dat het beroep van onderwijzer in Indië een sinecure was. Vader en zoon Van den Bor moeten zeker door enige pioniersgeest bezield geweest zijn. Onderzoek naar hun Indische carrière leverde een gunstiger beeld op voor de vader dan voor de zoon. Senior was respectievelijk onderwijzer aan de gouvernementsscholen te Buitenzorg, Yogyakarta en Kedoe (bij Magelang). In

deze laatste standplaats werd hij in 1871 als hoofdonderwijzer gepensioneerd (bijna 66 jaar oud). Van zijn betaalde en onbetaalde nevenfuncties noem ik die van voorlezer, catechiseermeester, organist, alsmede die van ouderling, thesaurier en scriba van de Hervormde kerk te Buitenzorg en die van agent van de Semarangse Wees- en Boedelkamer te Yogya. Junior was soms zonder werk en werd na een schoolmeesterschap in Surabaya, Ambarawa en Batavia uiteindelijk ambtenaar. De overige zonen Van den Bor maakten allen carrière als Indisch ambtenaar.[11]

De berijmde Oostindische geschiedenis werd, zoals gezegd, in Buitenzorg geschreven. Deze plaats wordt in de tekst als een waar lustoord afgebeeld (met paleis en plantentuin en het poëtische tempeltje ter nagedachtenis van Olivia Mariamne). In het voorwoord tot de vaderlandse geschiedenis biecht de auteur al meteen dichterlijke vrijheden op, aangebracht uit rijm- en metrumdwang. Zijn bedoeling was immers een voor schoolkinderen gemakkelijk te leren kroniek te maken en géén verheven dichtwerk. Met deze laatste kwalificatie zal iedere lezer het direct eens zijn, ook in het geval van de Oostindische geschiedenis. Het 115 pagina's tellende boekje (klein octavo) bevat verzen van de allersimpelste, zo niet droevigste soort, gelardeerd met flauwiteiten en stoplappen. Wanneer bijvoorbeeld de aanstelling tot gouverneur-generaal van Reinier de Klerk behandeld wordt, vraagt de leerling:

> En die landvoogd was eerst schrijver,
> zoo als 'k uit den naam bemerk?

waarop de onderwijzer riposteert met:

> Jacob Mossel was geen mossel
> en Reinier de Klerk geen klerk. [p. 59]

Het is zeker niet met een knipoog naar Gerrit van der Linde dat ik Van den Bor een Indische schoolmeester heb genoemd. Het werk is het beste te typeren als een rijmkroniek, waarin de (lang niet altijd doorluchtige) daden van VOC-schippers, gouverneurs-generaal en militaire aanvoerders centraal staan.[12]

Van enig dichterlijk vuur is alleen sprake wanneer de gesprekspartners rampen behandelen. Geen akelig detail wordt de leerlingen onthouden; Bilderdijkiaanse zelfs Feithiaanse effecten worden nagestreefd, zoals in het verslag van een vulkaanuitbarsting van 1822 (ten tijde van gouverneur Van der Capellen).

Leerling 1

> Achttien honderd twee en twintig
> was noodlottig voor dit land:
> Een vulkaan, genoemd Galongong,
> barstte los in fellen brand.

Ziet, een schudding van het aardrijk
op het midden van den dag
Was zoo hevig, dat men eensklaps
mensch en dieren vlugten zag.

Duisternis bedekte de omstreek
en de donder brulde luid:
En ziet, uit een nieuwen krater
brak een zwarte rookzuil uit.

Deze rookzuil had een omvang,
als men nimmer had gezien.
Modderstromen, heet, ja kokend,
achterhaalden al de liên,
Die daar her- en derwaarts vlugtten. -
Twintig palen ver in 't rond
Stroomde deze moddermassa
uit des kraters wijden mond.
Menschen, dieren, huizen, boomen,
zijn bedolven door dien vloed.

Leerling 2
Hoe ellendig, als een schepsel
zóó zijn einde vinden moet.

Leerling 1 vertelt opgetogen verder over de dodelijke lavastroom - en wie niet omkwam was zijn leven nog niet zeker:

't Rollen van de steenrotsklompen,
bliksemstraal en donderslag, -
Al dat woên der elementen, -
't was ontzettend op dien dag.

Ook 't wanhopig jamm'ren, gillen
en 't geschrei, gekrijsch, gesnik, -
't Was verplett'rend. Wie zich redde,
stierf bijna van angst en schrik.

Menigeen, die 't kon ontkomen,
gaf, door vrees gekweld, den geest.
Oor- en ooggetuigen zeiden:
‘'t Was nog nooit zoo erg geweest.’ [pp. 75-76]

Na enkele uren van rust barstte de vulkaan opnieuw uit met nieuwe vreselijke gevolgen, aldus Leerling 1. Voor zijn klasgenootjes wordt dit teveel en een ander roept uit:

Ik hoop
Dat dit nu is afgehandeld,
want het doet mijn harte pijn.
Maar de spreker kan er nog geen genoeg van krijgen:
Nog één ogenblik, 'k Beloof u,
dat het zóó gedaan zal zijn.
Bijna honderd twintig dorpen, -
koffijboomen, een millioen, -
Honderd paarden, duizend buffels
kwamen om, en eind'lijk, toen
Na een maand, Vulkaan weêr rustte
en de berg te naad'ren was,
Vond men ruim vierduizend lijken.
Ieder zat in zak en asch.
Tot op vijf en twintig palen
in den omtrek - alles woest,
Alle plantengroei verdwenen,
of er nooit iets groeijen moest.

Leerling 2:
Kom, verhaal nu eens iets anders.

Leerling 1:
Met genoegen, 'k ben gereed
U volgaarne meê te deelen
wat 'k nog van Capellen weet.

De cholera morbus woedde
hevig onder zijn bestuur.
Deze pest kwam over Java
als een alverslindend vuur.

Daag'lijks stierven duizend menschen. -
Alleen in Batavia
Honderd acht en vijftig dooden
op één dag. Ontzettend, ja? [p. 77]

De kroniek vervolgt met het verslag van het onderdrukken van enkele opstanden.

Interessant is het natuurlijk om na te gaan hoe Van den Bor de kindertjes de koloniale geschiedenis presenteert, welke ideologie hij aanhangt, welke rol hij de Nederlanders toekent en hoe hij de inheemse bevolking voorstelt. Wat direct duidelijk wordt is dat hij enkel de geschiedenis van de Nederlanders in Indië beschrijft, aan de Indonesische geschiedenis met de bloeiende rijken van Sriwijaya, Majapahit en Mataram wijdt hij geen woord. De kroniek begint dan ook pas in 1596 met de komst van Cornelis Houtman te Bantam. Ziehier het begin:

Leerling 2:
Vóór men zestien honderd telde,
   landde een schip op Java's kust:
't Kwam van Neêrlands schoone hoofdstad;
   't was door hand'laars uitgerust.

Leerling 3:
't Was bemand met tachtig koppen,
onder Houtman als kaptein.
Toen men land zag, heerschte er vreugde,
   Hurah! juichte groot en klein.
't Had een reis van veertien maanden.
   't Ging toen niet zoo vlug als thans:
Op een togt van ruim zes weken
   was toen nog volstrekt geen kans.

Leerling 2:
Van de landmail, van een stoomboot
   had men toen nog nooit gehoord,
En men ging aan Hollands kusten
   op een Hollands schip aan boord.

Leerling 4:
Dat was mij een leven,
   een vreugd en een pret,
Toen daar weêr voor 't eerst
   voet aan wal werd gezet.
De zee toch is waarlijk
   een vreemd element,
Waaraan zich de mensch
   slechts met moeite gewent.

Leerling 2 of 3:
Houtmans tocht bragt weinig voordeel
   voor de Nederlanders aan.

Leerling 2:
Ja! 't begin is altijd moei'lijk;
   veelal is het zoo gegaan.

Leerling 1:
Maar een volgende expeditie
   werd met goed succes bekroond:
't Was Van Neck, die zijn verdiensten
   en zijn kloekheid heeft getoond.

Leerling 2:
Van een tweede togt door Houtman
   heb ik, meen ik, ook gehoord.

Leerling 1:
Maar toen werd hij bij Sumatra
   door een inboorling vermoord, [pp. 7-8]

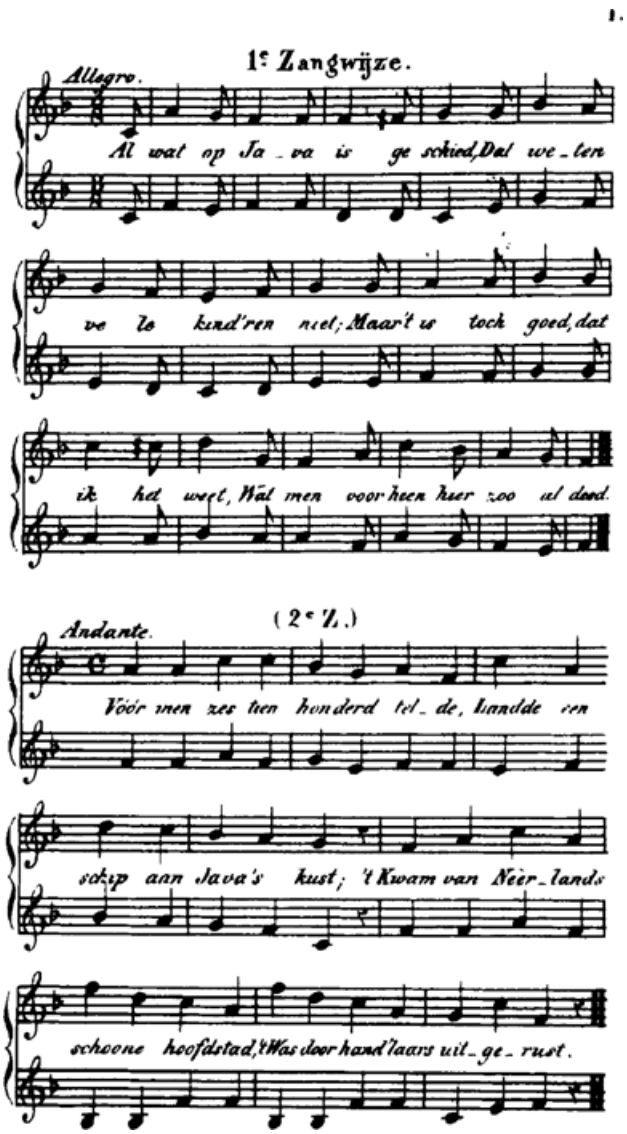

Melodieën bij L. van den Bor's rijmkroniek.

En dat is dan meestal ook de plaats van de oorspronkelijke bevolking in deze kroniek: men is inboorling of inlander, blijkens vele opstanden dikwijls onbetrouwbaar en gevaarlijk, soms zielig wanneer een vulkanische uitbarsting talrijke slachtoffers maakt. Wanneer de Javanen het Jan Pieterszoon Coen moeilijk maken bij de 'vanzelfsprekende' stichting van Batavia, zegt de kroniek:

> Ook hij [Coen] had te maken met list en bedrog
> Javanen zijn listig, ze zijn het nu nog. [p. 15]

Voor Balinezen moet men ook oppassen, bleek een gouverneur die hun een verdrag aanbood:

> Hij trad wel in onderhand'ling
> met den vorst van Bali; doch
> Dit liep mis. De Balinezen
> zijn een volkje vol bedrog, [p. 26]

Namen van Indonesische tegenspelers worden meestal in dit namenen feitenrijke boekje niet genoemd - een uitzondering wordt gemaakt voor prins Diponegoro tijdens de Java-oorlog. Hij is een van de weinige Indonesische groten die de vergelijking met de talrijke Nederlandse prominenten kan doorstaan.

Over de Chinezen oordeelt Van den Bor meestal positief; de Chinezenmoord van 1740 wijst hij scherp af, al vindt hij wel dat de Chinezen aanleiding gegeven hebben: ze wilden volgens hem immers de macht overnemen en alle Nederlanders uitroeien op twee na (onder wie de gouverneur-generaal) die als bedienden zouden moeten optreden van de nieuwe Chinese machthebber en diens vrouw. Van den Bor wijst erop dat niet alle Chinezen bij de coupplannen betrokken waren en velen dus onschuldig vermoord werden:

> **Leerling 1:**
> Zoo ontstond ook in deze oorden
> een Sint-Barth'lomeus nacht.
> Zoo werd ook door Nederlanders
> 't regt der menschheid snood verkracht.
>
> **Leerling 2:**
> Ik kan 't bijna niet gelooven.
>
> **Leerling 1:**
> Zwart op wit. 't Staat hier gedrukt.
>
> **Leerling 2:**
> Als ik mogt, dan werd die bladzij
> weggescheurd, er uit gerukt, [pp. 49-50]

(Dat laatste is in latere geschiedenisboekjes kennelijk maar al te vaak gebeurd.)

Het christendom is voor de ouderling Van den Bor weliswaar het

enig juiste geloof, maar hij heeft oog voor de zwakke kanten van de belijders ervan. Christenen zijn bijvoorbeeld tijdens conflicten vaak net zo wreed als de Heidenen en de Mohammedanen (de andere wereldgodsdiensten die hij onderscheidt):

> Heid'nen en Mohammedanen
> zijn gewoonlijk woest van aard,
> O! ging toch bij Christenvolken
> moed met menschenmin gepaard! [p. 16]

Zoals gezegd, waren de Nederlandse bestuurders bijna allemaal groten van geest en helden; 'Domoors heeft men nimmer nodig', aldus de kroniek. Voor de leerling krijgen zij een voorbeeldfunctie. Door vlijt en goed gedrag bracht bijvoorbeeld Van Zwol het van klerk tot gouverneur-generaal, zodat hij

> dus aan elk ten voorbeelde is; -
> Want het is zeker en gewis,
> Dat deugd, gepaard met naarstigheid,
> Den mensch een gunstig lot bereidt, [p. 41]

Leerlingen spreken dan ook dadelijk de wens uit óók klerk te worden en aldus carrière te maken. De verlichte Van der Capellen zal moeilijk na te volgen zijn. Als een leerling zegt:

> 'k Hoop, dat 'k ook zoo uit zal munten,
> als ik opperlandvoogd wordt

waarschuwt de onderwijzer in een variatie op Van Alphen:

> Dan hebt gij nog veel te leeren
> en de leertijd is zoo kort. [pp. 80-81]

Het boekje past in de traditie van de levensschetsen van 'beroemde mannen en vrouwen' die door de Maatschappij tot Nut volop uitgegeven zijn, met educatieve bedoeling. Zijn er overigens beroemde vrouwen in Indië geweest? Ja, de echtgenote en de dochter van generaal De Stuers die tijdens schipbreuk en muiterij op voorbeeldige wijze moed bleven houden, aldus De Stuers:

> 'Ziet op deze zwakke vrouwen,'
> sprak hij, ''t lot, dat ook haar wacht,
> Vindt haar kalm en onderworpen,
> want zij bouwen op den Heer.
> Schaamt u, mannen! volgt haar voorbeeld,
> en legt uwe wapens neêr.' [pp. 94-95]

Alle bestuurders die onderwijs en wetenschappen bevorderd hebben, krijgen extra aandacht, want aldus de onderwijzer, met het optimisme van een late verlichter:

Kennis, wetenschap en deugd
Mogen wel bevorderd worden
Zonder dezen - geen geluk.
Domheid, ondeugd zijn steeds de oorsprong
van ellende, ramp en druk. [p. 102]

De stichting van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen (1778) blijft niet onvermeld:

Het Bataviaasch genootschap
werd in dien tijd opgerigt.
Radermacher, een geleerde,
heeft die maatschappij gesticht, [p. 59]

De ups and downs uit het genootschapsleven passeren op verschillende plaatsen de revue.[13]

Behalve de geschiedenis van de Indonesiërs ontbreekt ook de geschiedenis van de Mestiezen c.q. Indo-Europeanen. Over de mogelijk in Van den Bors tijd nog omstreden Mei-beweging van 1848 en de rol van Van den Hoëvell wordt gezwegen, maar slavenhandel en slavernij worden veroordeeld. Het cultuurstelsel wordt geprezen, maar de Indonesiërs hebben volgens de kroniek ook recht op enige welvaart en vrijheid, zolang zij zich maar aan het Nederlands gezag onderwerpen. Meestal zijn zij van goede wil, want opstanden zijn vooral het gevolg van Engelse stokerijen, uit jaloezie voortgekomen. Men mag mijns inziens Van den Bor, zij het genuanceerd, etiquetteren als iemand van de liberale richting.

Hoe de kinderen deze rijmkroniek ervaren hebben, is niet bekend. Waarschijnlijk is het als lees- en zangdrama in de klas wel aantrekkelijk geweest. Ook heeft Van den Bor enige spannende anekdotes ingevlochten, zoals de vermomming als matroos van Jan Pieterszoon Coen (om de Engelsen te misleiden), of de redding van het zoontje van de resident Van den Berg bij de moordpartij op Saparoea (Molukken).[14] Ook zullen de leerlingen gelachen hebben om de lelijke tronies van sommige bestuurders, die volgens de onderwijzer op schilderijen in het paleis te Buitenzorg (om verstechnische redenen soms door hem ook Bogor genoemd), te aanschouwen zijn: de neus van Zwaardekroon, de pruik van Durven en de onderkin van Van Cloon. Om het Nederlands idioom te verbeteren heeft Van den Bor vele zegswijzen en spreekwoorden in de tekst opgenomen. Hij neemt in het geheel geen Maleise worden of uitdrukkingen op. Tenslotte kan men Du Perron nageven dat deze Indische rijmkroniek zeer vele feiten bevat over de Nederlands-Indische geschiedenis. Van den Bor voerde deze geschiedenis naast de Nederlandse op school in.

In 1856 nog onwetend van het bestaan van de assistent-resident

Eduard Douwes Dekker, zingt Van den Bor de lof van tijdgenoot gouverneur-generaal Duymaer van Twist:

> Duymaer van Twist,
> Een man, door de braven
> voorzeker bemind.
> Een man van het regt,
> en ten goede gezind, [p. 103]

De onderwijzer heeft in de samenspraak/samenzang uiteraard het laatste woord en met zijn woorden zou ik de korte karakteristiek van dit amusante schoolboekje willen beëindigen:

> Hier willen we onze les besluiten.
> Wij achten onze taak volbragt.
> Dit land [Indië] zij rijk door God gezegend,
> en bloeije in *wijsheid, schoonheid, kracht!* [p. 103]

Bibliografie

Bloem, Marion, *Vaders van betekenis* (4e dr.; Amsterdam 1989).
Bor, L. van den, *Schets der Nederlandsche geschiedenis, op rijm gebragt en met de noodige zangwijzen voorzien, ten einde zingende beoefend te kunnen worden door de jeugd in Nederland en Nederlands Indiën*. Gedrukt voor rekening van den auteur en uitgegeven ten voordeele der algemeene armen te Arnhem (Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon, 1857) (UB Amsterdam Br. 1249-1).
Bor, L. van den, *Schets van de geschiedenis der Nederlanders in den Oost-Indischen archipel, op rijm gebragt en met de noodige zangwijzen voorzien, ten einde door de jeugd zingende beoefend te kunnen worden*. Gedrukt voor rekening van den auteur en uitegegeven ten voordeele der algemeene armen te Arnhem (Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon, 1857) (KB Den Haag 518 K 1).
Bosch Dz., D.W., *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van Neêrlands Oost- en West-Indische bezittingen* (Amsterdam, Schalekamp, Van de Grampel en Bakker, 1844) (KB Den Haag 1087 G 52).
Brugmans, I.J., *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië* (Groningen/ Batavia 1938).
Bruin, D.C. de. *Geschiedenis der Nederlanders in den Oost-Indischen archipel. Een leeren leesboek voor de scholen; in het bijzonder voor meergevorderde leerlingen in Nederlandsch-Indië*. 2 dln. (Amsterdam, C.F. Stemler, 1853) (UB Amsterdam 670 D 42,43).
Buur, Dorothée, *Indische jeugdliteratuur. Geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië, 1825-1991* (Leiden 1992).
Fockema, D., *Gedenkboek van Arnhem, 1813-1913*. M.m.v. J.G.A. van Hogerlinden en G. van der Wal (Rotterdam 1913).
Heimeriks, Nettie en Willem van Toorn e.a. (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1989).

Hogerlinden, J.G.A. van, '"Het Nut".' In: *Geïllustreerd Zondagsblad van de Arnhemsche Courant 3* (1924), nr. 23 (8 juni).
Hogerlinden, J.G.A. van, 'Musis Sacrum 1847-1922'. In: *Geïllustreerd Zondagsblad van de Arnhemsche Courant* 1 (1922) nr. 2 (6 aug.).
Paasman, Bert, *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971).
Paasman, Bert, 'Du Perron als geschiedschrijver en bloemlezer van de oude Oostindische letteren. Een oriëntatie'. In: *Indische Letteren* 5 (1990) nr. 4, 205-222.
Ravesteyn, P.J. van, 'Vijftig jaren. Een bijdrage tot de kennis der geschiedenis van het onderwijs in Indië gedurende de laatste helft dezer eeuw'. In: P.J. van Ravesteyn en H. Grondijs, *Twee bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van het onderwijs aan Europeanen in Nederlandsch-Indië* (Batavia 1896).
Tricht, H.W. van, *Het Arnhemsche geslacht Nijhoff. Geschiedenis en genealogie* ('s-Gravenhage 1931).
Tricht, H.W. van, *De Arnhemsche boekverkoopers en uitgevers Nijhoff. Geschiedenis en bibliographie* ('s-Gravenhage 1934).
Verslag omtrent den toestand der Gemeente Arnhem, na den afloop van het jaar 1851 (Arnhem 1852).
Verslag omtrent den toestand der Gemeente Arnhem, na den afloop van het jaar 1852 (Arnhem 1853).
Zuiderweg, Adrienne, 'Jacobus Cornelis Mattheus Radermacher (1741-1783). Een notabel wetenschapper te Batavia'. In: *Indische Letteren* 6 (1991) nr. 4, 161-177.

Eindnoten:

1 Paasman 1971.
2 Inl. in typoscript. Wat er over is aan kopij, drukproeven en bijbehorende documentatie bevindt zich in het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage (Collectie P 346). Zie ook: Paasman 1990.
3 Ik heb geciteerd uit het exempl. KB Den Haag 518 K 1.
4 Volgens DTB-boeken Ned. Herv. Kerk van Arnhem en de Burgerlijke Stand (Gemeente Archief Arnhem). De doop van grootvader Lubbertus vond plaats op 13 dec. 1778. De doop van vader Lubbertus op 12 sept. 1805. Het huwelijk van vader Lubbertus (zoon van Lubbertus van den Bor, in leven onderwijzer te Arnhem, en Catharina Heume) met Catharina van Son (dochter van Jan van Son, bakker te Arnhem, en Hendrika Bitter) vond plaats op 20 mei 1829. Zij woonden in de Rijnstraat. Catharina van Son was gedoopt op 13 mrt. 1806. De volgende kinderen bleven in leven: Lubbertus (geboren 27 mrt. 1830), Johan E. (geb. 17 febr. 1832), Antonie C. (geb. 13 mei 1834) en Hendricus A. (geb. 9 juni 1837).
De connectie met de Arnhemse 'armen' loopt waarschijnlijk via Is. An. Nijhoff, die in 1856 bestuurder was van enkele charitatieve instellingen, o.a. van de Stads-armen Leerschool (*Adres-zak- en jaarboek voor Arnhem en Velp, voor het schrikkeljaar 1856*. Arnhem 1856).
Zie over het onderwijs: Verslag 1852, Fockema 1913.
5 Van Hogerlinden 1924.
6 Van Hogerlinden 1922.

7 Verg. Verslag 1852 en 1853.
8 Van Tricht 1934, p. 182. Hendrika Hermina Nijhoff schreef over het vertrek van de familie Van den Bor in haar reisverslag *Met tante Mina op reis 13-20 Junij 1852*.
9 Over het Europese onderwijs in Nederlands-Indië in de 19e eeuw zie men: Brugmans 1938 en Van Ravesteyn 1896.
10 Brugmans 1938, p. 99.
11 De carrière en woonplaatsen etc. zijn te reconstrueren via de jaarlijkse *Almanak en Naam-register van Nederlandsch-Indië* en de *Naamlijst der Europesche inwoners van Nederlandsch-Indië* uit de tweede helft van de 19e eeuw.
12 Van den Bor noemt als zijn kennis- en inspiratiebronnen in de eerste plaats de schoolboekjes van D.C. de Bruin (1853) en D.W. van den Bosch Dz. (1844).
13 Over Radermacher en het Bataviaasch genootschap zie men: Zuiderweg 1991 (en de daar gegeven literatuur).
14 Dit gegeven is door Marion Bloem verwerkt in haar roman *Vaders van betekenis* (Bloem 1989, pp. 180-181). Volgens Van den Bor woonde de geredde man omstreeks 1850 met zijn gezin op een buiten bij Rheden (noot 110 op p. 108).

De Indische jeugdjaren van Annie Romein-Verschoor (1906-1910) Aan den Oedjoeng

Boukje Tijmstra

> Historisch gezien vind ik de discussies over de neus van Cleopatra altijd vrij zinloos, maar voor mezelf ben ik ervan overtuigd, dat niet alleen mijn leven, maar ook mijn levensbeschouwing anders geweest zou zijn zonder mijn Indische jaren.[1]

Met deze woorden laat Annie Romein-Verschoor (1895-1978) de herinneringen aan haar Indische jeugdjaren in haar autobiografie *Omzien in verwondering* voorafgaan. Zij benadrukt hier het grote belang van deze episode voor haar leven, denken en werk.

Van 1906 tot 1910 vertoefde het gezin Verschoor in Nederlands-Indië, in Soerabaja, nabij de riviermonding de Oedjoeng. Jan Verschoor, de vader van Annie, werd van Den Helder overgeplaatst naar de marinewerf aan de Oedjoeng in Soerabaja als officier van de technische dienst van de Koninklijke Marine. Sinds veel jaren voer hij op Indië en was daarom weinig thuis. Nu deed zich een mooie gelegenheid voor waardoor het mogelijk was zijn gezin mee te nemen.

In 1905 ging hij alvast vooruit. De anderen, dat wil zeggen moeder Verschoor en vijf kinderen, volgden pas in 1906. In die tijd was de reis nog een hele onderneming. Van het verre Indië wist moeder Verschoor niets af, maar het was vanzelfsprekend dat ze haar man steunde en volgde, ook al stond ze duizend doodsangsten uit: 'Ze dacht werkelijk dat ze naar de rimboe ging.'[2]

Voor de kinderen - Annie was het derde kind - was de reis een geweldige belevenis: 'De reis, een groot avontuur van weelde - de toenmalige maaltijden voor kinderen, die met spekkaantjes en boterhammen-met-tevredenheid waren groot gebracht! - en wonderen: Genua tegen de heuvels en de immense santekraam van het befaamde Campo Santo, de Stromboli, waarlangs juist toen wij er in de avond voorbij voeren een lavastroom omlaag gleed, het "oosterse" Port Said en Colombo, het binnenvaren in de smalle, diepe baai van Sabang en

De eindexamenklas van Annie Romein (HBS Soerabaya). Achterste rij links Annie, rechts haar zus Triny.

Batavia met de bizarre bedevaart naar het graf van mijn grootvader. De treinreis over Java die toen twee dagen duurde met een overnachting in Maos, waar, naar men zei, alle dagen biefstuk met doppers werd opgediend, omdat niemand er twee dagen bleef. Wij vergaapten ons aan Javaanse prinsessen, die met ons reisden en gewoon Nederlands spraken.'[3]

De vier jaren die Annie als kind in Indië doorbracht, waren voor haar niet de gelukkigste. Zij kon slecht tegen het klimaat en leed als enige van het gezin aan malaria-aanvallen. Haar moeder, met wie Annie geen echt goede relatie had, reageerde daar meestal wat ongeduldig en niet begrijpend op, trouwens op alles wat met de lichamelijke kant van de mens te maken had: '[...] ma, een beetje medelijdend wel, maar toch meestal dadelijk overslaand in het ongeduld van oergezonde mensen tegenover ziekte, en in verwijten, want, hoe dan ook, op de een of andere manier was het altijd je eigen schuld.'[4] Voorts kon zij slecht tegen de broeierige, erotische sfeer op de Middelbare School. Vooral in de meisjestuin, het verblijf van de meisjes in de pauzes, voelde Annie zich dikwijls slecht op haar gemak.

De wereld aan de Oedjoeng was een geïsoleerde wereld met een sterke scheiding tussen de gezinnen van de marine-officieren en marine-onderofficieren. 'De Oedjoeng was maar half Indië. Het was een zuiver totokwereldje van allemaal mensen die voor een of meer termen gecontracteerd waren en allemaal betrokken waren bij de marinewerf, een Hollands garnizoensstadje naar de tropen overgeplaatst. In de grote huizen langs de rivier woonden de directeur, de havenmeester, de magazijnmeester, de dienstdoende ingenieurs, overwegend marine-officieren; in twee afzonderlijke buurtjes de "bazen", meest marine-onderofficieren, die op de werf met Javaans personeel een werkplaats, smederij, zeilmakerij, etc. beheerden. Iedere gezellige omgang, ook tussen de kinderen van de twee groepen was onbestaanbaar, al gingen we met dezelfde tram naar school en kan ik tot onze verontschuldiging aanvoeren, dat we de deur en dus ook het gesprek tussen de eerste en tweede klas openhielden.'[5]

De gezinnen leefden totaal afgesloten 'van het menselijk bestaan ook van de Javaanse bedienden die jarenlang op ons erf woonden, een wereld die zich uitgesproken superieur voelde aan de "Indische" mensen.'[6]

De familie Verschoor verbleef slechts korte tijd in Indië en bleef puur Hollands. Annies zicht op de koloniale samenleving was beperkt, ten eerste door haar leeftijd maar ook door de sterke scheiding binnen de groepering van de totoks en tussen deze groepering en de Indische mensen of Indo-Europeanen. Zij had al moeite genoeg om zich staande te houden. Toch schreef Annie al vanaf haar studententijd in Leiden essays en journalistiek werk waaruit een sterke aversie bleek tegen de koloniale samenleving. Deze aversie was mede gevoed door een aantal

belangrijke hoogleraren op de HBS in Soerabaja van wie sommigen anti-koloniaal of op zijn minst ethisch waren.

Tot het einde van haar leven bleef Annie Romein een nonconformiste met uitgesproken anti-koloniale opvattingen. Voor haar was en bleef de verhouding in de koloniale wereld 'een natuurlijke en blijvende situatie van onderschikking en min of meer grof geüsurpeerd meerderwaardigheidsgevoel'.[7]

Het jeugdboek Aan den Oedjoeng

Van de jeugdherinneringen in Soerabaja construeerde Annie Romein in 1928 een jeugdroman voor jonge meisjes van 12 tot 16 jaar, *Aan den Oedjoeng*. Waarschijnlijk begon zij er al in Indië mee, in de vorm van dagboekfragmenten. In ieder geval spelen de belevenissen en gebeurtenissen uit die periode een grote rol in het boek.

Uitgeverij Van Holkema en Warendorf schreef in 1927 een prijsvraag uit en Annie stuurde haar manuscript van wat ze later zou noemen 'het wat twijfelachtige genre "jongemeisjesroman"' in en won weliswaar niet de hoofdprijs van *f* 1000, - maar een aanbevelingsprijs van *f* 200, -. Zij nam deze prijs niet aan: 'Ik begreep nu dat een prijsvraag een goedkope manier was om aan manuscripten te komen en wees het royale voorstel af.'[8]

Kort daarna liet ze het door haar vrienden Conno Mees en Mea Verweij in Santpoort uitgeven. Voor zover ik heb kunnen nagaan is er slechts één druk van verschenen met twee verschillende boekomslagen.

Het verhaal gaat over het gezin Gerber; vader, moeder, Joop, de oudste zoon, de tweelingzusjes Hans en Frans en nog twee jongere kinderen. De tweeling staat samen met hun vriendinnetje Lientje Ten Dam centraal in het boek. Het geheel van gebeurtenissen en belevenissen speelt zich af op de marinewerf aan de Oedjoeng. Aan de ene kant is er het schoolleven; lachen om de leraren, blokken op de repetities en lezen in het stoomtrammetje dat het Oedjoeng-groepje iedere dag naar school vervoert. Aan de andere kant is er het leven thuis, waar moeder Gerber de zorgende en gezelligheid verspreidende spil is, waar alles om draait. De kinderen hebben een heerlijk bestaan, waarin zoveel mogelijk de Hollandse gewoonten in ere worden gehouden, dat wil zeggen Sinterklaas vieren, banketletters bakken, het nuttigen van Europese maaltijden, alhoewel op z'n tijd een heerlijke rijsttafel zeer gewaardeerd wordt.

Naast veel andere figuren is er vooral de figuur van de dokter, de heer Van der Meulen, een verlopen, komisch aandoende arts die evenals vader Gerber pas een baan op de werf heeft gekregen. G.C. Brantas zegt in zijn artikel 'Het staat er allemaal in': 'Vanzelfsprekend is er van haar wel enig anti-koloniaal vuurwerk te verwachten. Dit doet Annie

Romein door de pias van het verhaal, een verlopen arts, die door niemand serieus wordt genomen, tot vermaak van alle aanwezigen in de sociëteit tekeer te laten gaan tegen nieuwe democratiserende bestuursmaatregelen.'[9] Deze passage luidt aldus:

> De heele sociëteit gnuifde, als ze hem op z'n stokpaardje hadden en hij met veel armzwaaien en vuistslagen te velde trok tegen 'al die zotte nieuwigheden, gemeenteraden, zelfbestuur, ambtenaren voor dit en voor dat, allemaal vreters aan de staatsruif, mijnheer' en er ging een hoeraatje op als hij eindigde met zijn vaste recept: 'Allemaal malligheid. Geef mij honderd bajonetten, mijnheer, en we doeken de heele rommel daar op Buitenzorg op. [pp. 172-183]

Dokter Van der Meulen is met andere woorden een koloniaal van de oude stempel en Annie spot hiermee, maar om dit nu 'anti-koloniaal vuurwerk' te noemen gaat wat al te ver.

Door het onhandig en onoordeelkundig optreden krijgt de dokter zijn ontslag en moet een andere baan gaan zoeken tot groot verdriet van zijn zoon Floor die bij de Gerbertjes op school zit. Het boek eindigt jaren na de Indische periode met een brief van Floor die zijn oude vrienden in Holland schrijft wat er in zijn leven verder gebeurd is.

Het boek is een echt koloniaal jeugdboek. De vanzelfsprekendheid van de overheersing van de Hollanders staat centraal, zij zijn de leiders, de inlanders hun 'natuurlijke' ondergeschikten. Ondanks de sterk koloniale strekking zitten er toch - maar deze gingen wellicht over de hoofden van de jeugdige lezers heen - kleine relativerende opmerkingen, kanttekeningen, in de vorm van kleine tussenzinnetjes in. Kennelijk kon de schrijfster, die al voor 1920 genoeg anti-koloniaal vuurwerk op haar naam had staan, het niet laten om iets daarvan te verwerken in het jeugdverhaal:

> Lien, hoe vreemd dit mag schijnen in het land, waar ieder driejarig kind zijn baboe pleegt te commandeeren, had nooit bevelen geleerd. Haar moeder was een te zelfstandige vrouw geweest om zich door welmeenende oudgasten te laten onderrichten, hoe een 'inlander behandeld' moest worden, [p. 70]

Wanneer de schoolteam met moeite gehaald wordt door de Oedjoengscholieren, gaat Joop rustig op de rails zitten om de Javaanse machinist te dwingen te wachten:

> Joop is al lang genoeg in Indië om de verhouding van heerschend en onderworpen volk niet te doorgronden en hij is te weinig Don Quichot om daar niet met mate van te genieten. ‘Toenggoe sebentar’, zegt hij met een kalmte, die hij een half jaar geleden arrogantie genoemd zou hebben, [p. 84]

De verschillende bevolkingsgroepen en hun cultuur worden over het algemeen niet onsympathiek, maar nogal bevoogdend beschreven. Alle worden uiteraard vanuit het perspectief van de Hollanders gezien. Meestal worden zij, evenals hun bezittingen, met verkleinwoordjes aangeduid: warongmannetjes, winkeltjes, poppenhuisjes, dat gemoedelijke gedoetje van sjacherende Chineesjes... ‘maar waarin weken deze stalletjes verder af van die op het Waterlooplein en waarin verschilde hun sortering van die van een volkswarenhuis?’ (p. 60).

De kokkie van de familie Gerber en haar rookhol, dat voor keuken moet doorgaan, wordt als volgt geschilderd:

> En daar is de heks. Een klein bruin-perkamenten vrouwtje in een kleurloos baadje, dat na een zingend uitgehaalde groet, peinzend in haar sambal-schaaltje bleef roeren, [p. 52]

De heerlijke rijsttafel is echter bereid door dat zelfde heksje, dat zich kruipend voortbeweegt in haar rookhol en haar fornuis wordt door de Gerbertjes een Neander-dal-fornuis genoemd.

De enige groep over wie de verteller zich nogal negatief uitlaat is de groep van de Indo-Europeanen, hier steevast Indische mensen genoemd. De Indische meisjes op school zijn ‘lamme Indische kinderen [...] aanstellerige ouwelijke, Indische meisjes met hun liefdesromans’ (p. 72).

In de meisjestuin, het verblijf voor de meisjes in de schoolpauzes, gaat de conversatie van de Indische meisjes alleen over jongens en mannen. Zij besteden veel aandacht aan hun uiterlijk:

> Zoo'n man leek wel gek... om met zoo'n schaap te gaan trouwen. 't Kind was te dom om voor den duvel te dansen. En waar had je zin in om nou maar zoo gauw mogelijk een ‘njonja-besar’ op een ‘krossi-malas’ te willen zijn. [p. 84]

De vrouw van de dokter is een Indische dame die bij voorkeur in sarong en kabaai rondloopt, vadsig, onverschillig en indolent is en de hele dag patience speelt.

Slot

Ondanks alle relativeringen van de schrijfster is en blijft *Aan den Oedjoeng* een goede vertegenwoordiger van de Nederlands-Indische jeugdliteratuur met een koloniaal karakter, niet verwonderlijk voor die tijd.

Toch is het vreemd dat Annie Romein dit boek schreef in 1928, omdat zij zich voor die tijd al lang geopenbaard had als een sterke tegenstandster van de koloniale verhoudingen in Indië. Haar politieke en maatschappelijke bewustzijn was al zeer ontwikkeld. Zij was een trouw aanhangster van de Sociaal Democratische Partij, de latere CPN. In felle bewoordingen, met name in het revolutionaire volksblad *De Tribune* had zij rond 1920 het beleid in Indië menigmaal onderuit gehaald.

Echter, Annie had met het schrijven van dit meisjesboek een geheel andere bedoeling. De omstandigheden waren in 1928 zo dat zij niet echt belangrijk werk kon schrijven; haar gezin was inmiddels uitgebreid met een derde kind. Misschien wilde zij daarom wel eens iets voor kinderen schrijven. In *Aan den Oedjoeng* heeft zij vooral haar jeugd willen idealiseren, met name van de figuur van de moeder een moeder gemaakt zoals zij die zou wensen. Zij had niet de bedoeling het kolonialisme aan de kaak te stellen, zeker niet in een jeugdboek. Kinder- en jeugdboeken werden - en worden nog wel - vooral geschreven met de bedoeling kinderen op te voeden, dat wil zeggen naar het ideaalbeeld dat de ouders en andere opvoeders voor ogen stond.

Over het algemeen werd het boek positief beoordeeld in de pers, onder andere in het *Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* en het *Algemeen Handelsblad*, dat het geschikt achtte voor leerlingen uit de hogere klassen.

Over de uitvoering door Conno Mees was Annie trouwens niet erg tevreden: ‘Bitter was mijn teleurstelling toen ik het boek thuis kreeg: in een hyper-Kluitman uitvoering met onbenullige prentjes versierd.’[10]

Misschien was het deze teleurstelling of speelden er andere zaken mee, in ieder geval heeft Annie Romein-Verschoor zich niet verder begeven op het pad van jeugdboekenschrijfster. *Aan den Oedjoeng* neemt dan ook een bijzondere plaats in in haar overige werk, zowel wat de koloniale visie als wat het genre en de doelstelling betreft.

Literatuur

A. Romein-Verschoor, *Aan den Oedjoeng* (Santpoort 1928). [Geïll. door W.K. de Bruin.]

Boukje Tijmstra is neerlandica. Zij verrichtte onderzoek naar de visie op het kolonialisme van Annie Romein-Verschoor. Zij is thans als docente jeugdliteratuur verbonden aan een instelling voor hoger beroepsonderwijs.

Eindnoten:

1 A. Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*. 2 dln. (Amsterdam 1970-1971) I, 42.
2 Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Leven en werk* (Amsterdam 1988) 46.
3 *Omzien in verwondering* I, 42.
4 Id., 60.
5 Id., 48.
6 *Omzien in verwondering* II, 186.
7 *Omzien in verwondering* I, 45.
8 Id., 232.
9 G.C. Brantas, ‘Het staat er allemaal in’, in: *Indisch-Nederlandse literatuur* (Utrecht 1988) 286.
10 *Omzien in verwondering* I, 232.

De schrijver en de dessajongen
Simon Franke en Si Taloe
Peter van Zonneveld

'Indische jeugdboeken vertellen over de Indische samenleving.' Dat is de ondertitel die Gerard Brantas meegaf aan zijn artikel 'Het staat er allemaal in', één van de dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys in de bundel *Indisch-Nederlandse literatuur* (Utrecht 1988). Hij wijst daar op het belang van kinderboeken voor wie de mentaliteit van het koloniale tijdperk wil leren kennen. Bovendien geeft hij een aantal cijfers: tussen 1827 en 1987 zijn ongeveer duizend jeugdboeken verschenen over Nederlands-Indië of over mensen uit Nederlands-Indië (schoolboeken, leerboeken en tijdschriften, en boeken over de Republiek Indonesië telde hij niet mee). Meer dan een kwart daarvan werd gepubliceerd in het decennium 1931-1940; het Indische jeugdboek beleefde in die jaren vóór de Tweede Wereldoorlog dus een grote bloei. Dat wordt bevestigd door de bibliografie van Dorothée Buur. Zij telde tussen 1825 en 1991 in totaal 1246 titels, waarvan 261 tussen 1931 en 1940: ruim één vijfde dus. Men moet hierbij bedenken, dat in deze bibliografie ook boeken over de Republiek Indonesië, en zo nu en dan ook schoolboeken zijn opgenomen.

Simon Franke (1880-1957) is zijn uiterst produktieve schrijversloopbaan juist in dit decennium begonnen. Hij werd bekend door romans als *Jan Fuselier*, een boek over het harde leven van de soldaat in Indië, en *Njai Sarina*, vol mededogen voor het lot van de huishoudster. Daarnaast schreef hij maar liefst vijftig jeugdboeken, waarvan er veertien iets met Indië te maken hebben. De helft daarvan verscheen tussen 1931 en 1940: *Si Taloe, de dessajongen* (1931), *Djojo uit de kampong* (1935), *Jan Blok en de vliegtocht* (1935), *Kantjil, het dwerghertje* (1936), *Si Ardjoe en zijn buffel* (1938), *Sinjo-Juul* (1939) en *De wajangpop* (1940). Aan zijn werk is tot dusver weinig aandacht besteed, terwijl het die aandacht wel verdient.

Dat wil ik laten zien aan de hand van zijn eerste Indische jeugdboek, *Si Taloe, de dessajongen*. Het is het verhaal van een Javaanse jongen van tien jaar, die met zijn ouders en acht broertjes en zusjes woont in de dessa Baroe Kidoel. Er heerst een vredige sfeer. Si Taloe maakt een

SI TALOE
DE DESSAJONGEN
ALKMAAR
GEBR. KLUITMAN
DOOR
S. FRANKE

plantfeest mee en mag de dag daarop voor het eerst meehelpen met het planten van de bibit. Met een vriendje gaat hij kleine badjings stelen. Ze worden gehinderd door een assertieve boomslang, die door zijn optreden de ouders van de badjings in staat stelt, hun kroost in veiligheid te brengen. Een aapje dat uit een boom valt wordt door Si Taloe liefderijk verzorgd. De dag waarop Ma Linto naar de pasar moet en haar oudste zoon, Si Taloe, vraagt, op de kleintjes te passen, blijkt een onheilsdag te zijn. De kleine Si Ardjoe valt in een put en kan ternauwernood gered worden. Later vindt een vulkaanuitbarsting plaats, waarbij vele slachtoffers vallen. De dessa wordt verwoest; de overlevenden vluchten.

Si Taloe gaat zijn heil elders zoeken. Hij wordt tuinjongen bij een resident. Zijn bestaan wordt opgevrolijkt door de zorg voor twee olifanten, Bromo en Soembing. Ook maakt hij een spannende tijgerjacht mee, waarbij Si Taloe de resident dapper terzijde staat. Vaak denkt hij met heimwee terug aan zijn dessa. Wanneer hij een jaar als kebon heeft gediend, krijgt hij een week verlof om zijn ouders te bezoeken: twee dagen lopen, drie dagen thuis, twee dagen voor de terugweg. Onderweg wordt hij gastvrij onthaald en het weerzien met zijn familie is een blijde gebeurtenis. Dankzij de rijksdaalders die Si Taloe verdiend heeft, kan zijn vader zijn schuld aan de 'woekerchinees' voldoen.

Hij hervat zijn bezigheden bij de resident. Op een dag gaat hij met de huisjongen de stad in. In de Javaanse wijk laat Si Taloe zich verleiden tot het dobbelspel. Zijn vader heeft hem nog zó daarvoor gewaarschuwd. Eerst wint hij, maar dan durft hij niet meer te stoppen, omdat de Arabier die het spel leidt, hem met zijn donkere ogen dwingend aankijkt. Hij verliest een rijksdaalder en neemt zich voor, nooit meer te dobbelen. Bij de resident en zijn vrouw heeft hij het zeker naar zijn zin, maar er is ook een schaduwzijde. Willem, de zoon van de resident, is een gluiperig kereltje dat Si Taloe het leven zuur maakt. Op zekere dag komt het tot een uitbarsting: Willem treitert hem opnieuw en slaat hem in zijn gezicht. Dat neemt Si Taloe niet en hij tuigt de zoon des huizes terdege af. Die roept de politie. Si Taloe moet naar de gevangenis, waar hij terecht komt in een schilderachtig gezelschap. Na een dag wordt hij vrijgelaten. De resident bemerkt nu wie de schuldige is en straft zijn zoon. Si Taloe krijgt opslag. Zijn vader kan nu een eigen sawa kopen en later misschien zelfs een karbouw. Si Taloe beseft, dat zijn baantje bij de resident maar tijdelijk is. Later wil hij zelf de sawa bewerken, als 'de vuurspuwende berg maar weer niet alles verstoort...'

Si Taloe, de dessajongen is geschreven voor de Hollandse jeugd. Dat blijkt uit de vele verklaringen die Franke in zijn verhaal heeft verwerkt. Wanneer Si Taloe bij voorbeeld van een dijkje af moet springen om een schorpioen te ontwijken, komt hij in de weke modder van de sawa terecht: 'Maar dat was zoo erg niet, want schoenen en kousen droeg hij niet' (p. 7). En bij de beschrijving van de dessa heet het: 'Lantaarns

waren er niet. Maar dat was ook niet noodig, want de menschen gingen niet meer uit 's avonds als het duister werd' (p. 10). Verder is het verhaal voornamelijk geschreven vanuit Si Taloe, waardoor de jonge lezer zich met dit Javaanse ventje kan identificeren. Toch zijn er zo nu en dan uitzonderingen. Eénmaal worden zelfs de gedachten van een olifant weergegeven. Het is een passage die een goed beeld geeft van Franke's onderhoudende manier van schrijven. Olifant Bromo vindt het heerlijk om in de rivier te baden. Maar aan alles komt een eind:

> 'En nou er uit, Bromo, en naar huis,' gebood de oppasser. En gehoorzaam liep de zware olifant weer over de groote rolkeien de rivier uit. Vóór hij aan wal stapte, zoog hij zijn slurf nog even vol water. Het is ook zoo hard, om van je bad afscheid te nemen. Maar Bromo was ondeugend. Die slurf water, daar wou hij eens een grapje mee hebben. Hij spoot hem niet uit, o nee, die zou hij zuinig bewaren. Voor straks. Voor die eeuwig kakelende kippen op het erf van den Chinees, die aan de rivier woonde. Die beesten gingen altijd zoo te keer, als hij voorbij kwam trompetteren. Dat zou hij ze eens inpeperen.

Bromo doet net of hij niets van plan is en komt doodgemoedereerd aanwandelen:

> Ja, ja, een van de kippen, de brutaalste, loopt al achter hem aan en lacht hem uit om zijn veel te ruim gerimpelde en geplooide huid. Ja, ja, Bromo hoort het wel, maar hij stapt rustig voort. Laat die eene kip maar kakelen. Eén kip een poets bakken, is de moeite niet. Nee, hij wil de heele troep tegelijk treffen. Laat die eene, daar achter hem, maar spotten met zijn veel te wijde broek. Dat kan hem niet schelen. Och ja, Bromo ziet er raar uit van achteren. Geplooid en rimpelig. Het is net, of hij een veel te wijde pilow-broek aan heeft, die hem nog op de hielen zakt bovendien. Maar dat kan Bromo niet helpen. Het is zijn schuld niet. En dat van zijn staartje, kan hij ook niet helpen. Dat staartje is nu eenmaal niet grooter dan het is. Het staat bespottelijk, dat is waar, maar moeten de kippen hem daarom zoo aankakelen?

Dan komen de kippen binnen zijn bereik:

> Snel steekt hij zijn snuit over de paggar en 'fffft,' daar blaast hij de straal water midden tusschen de kakelende kippen. Die stoven weg en weer heen en scholden Bromo voor al wat leelijk was, maar die deed net of hij niets hoorde en liep rustig door. De Chinees kwam zijn toko uithollen, om te zien, wat er met zijn kippen gebeurde. Hij schold naar den olifant, maar over

> stil, want hij wist wel, dat de olifant veel sterker was dan hij. En bovendien deed hij 't nog in het Chineesch. Dat verstond toch niemand. Nee, wie verstaat nu: 'King Kian Kwong.' (pp. 86-89).

De jeugdige lezers in Holland krijgen een beeld van het leven in een kleine dessa op Java, het werk op de sawa, de eenvoudige voeding van rijst en een visje, en als het meezit een pisang goreng. Na het eten rust vader op zijn baleh-baleh, rookt een strootje en vertelt de kinderen prachtige verhalen over Ardjoena. Er is een beschrijving van het plant-feest, met gamelan, wajangvoorstellingen en danseressen. Ook het leven in de stad, ten huize van de resident, komt aan de orde. Er is veel personeel. De ontvangst van een groot aantal gasten wordt beschreven, en ook de tijgerjacht krijgt veel aandacht, compleet met een verklaring waarom het nodig is dat deze edele dieren gedood worden. Ook de stad zelf wordt beschreven, met de dobbelpartij. Er is een contrast tussen de vrijheid op het platteland en de ondergeschikte positie die de Javaan inneemt in dienst van de bestuursambtenaar.

Goed en kwaad zijn over het algemeen gelijkelijk over de verschillende bevolkingsgroepen verdeeld. Sariman, de zoon van het dorpshoofd, speelt een slechte rol, maar hij wordt door zijn vader bestraft, net als later Willem, het zoontje van de resident, die door zijn rechtschapen vader - een soort Van Oudijck op kinderboekenformaat - op zijn plaats wordt gezet:

> 'Jij had eigenlijk vannacht in de gevangenis gemoeten, inplaats van dien jongen,' begon de resident en hij sloeg daarbij met zijn vuist op de tafel, dat 't dreunde. 'Schaam jij je niet, om een knecht, die niets terugdoen mag, zoo te treiteren en te tergen. Foei, je valt me vreeselijk tegen, Willem! Dat had ik niet van je gedacht. Vind je het zoo'n heldendaad, zoo'n arme jongen, die hier ver van huis zijn brood moet verdienen, het leven zuur te maken? Of denk je soms, dat hij 't niet voelt, omdat hij een andere kleur heeft dan jij, en een andere taal spreekt. Stel je zelf in zijn plaats,' zei de resident met zachter wordende stem. 'Hoe zou jij zoo'n behandeling vinden?' (p. 176).

De Chinezen komen er minder goed van af: het zijn vaak woekeraars, die de Javaanse bevolking uitzuigen. Het kan geen toeval zijn dat Bromo juist de kippen van een Chinees uitzoekt om overhoop te spuiten. En ook de Arabier, die rijk wordt van het dobbelspel, vormt geen reclame voor de groep die hij vertegenwoordigt.

Si Taloe, de dessajongen is voor de Hollandse jeugd al met al een goede introductie tot het leven in Indië, waarbij zeden, gewoonten en gebruiken spelenderwijs beschreven worden. Ook voeding en kleding komen

uitgebreid aan bod. Het is bovendien een spannend boek, dat de aandacht van de jonge lezer zeker zal vasthouden. Aardig is ook, dat er zoveel verschillende dieren in optreden: tjekko's, slangen, schorpioenen, kalongs, badjings, apen, olifanten, sapies, tijgers, buffels, ratten in de gevangenis en een pratende beo, die al ‘Willem stout’ roept, voordat de onverlaat nog maar de kans heeft gekregen, zijn ware aard te tonen. Een fraaie vooruitwijzing dus.

Het slot van het boek laat zich, met enige goede wil, ook lezen als een vooruitwijzing. Si Taloe beseft, dat zijn baantje bij de resident maar tijdelijk is: ‘Dit bij den resident was eigenlijk maar een tusschenspel. Dat was niet zijn werkelijke leven. De sawa, daar hoorde hij thuis. Rijst moest hij planten en met den buffel de sawa omploegen en luisteren naar het lied bij 't paddie-stampen 's avonds, dat was het echte voor Si Taloe’ (p. 186). Wordt hier gesuggereerd dat het Nederlands gezag maar tijdelijk is?

Het zou interessant zijn om ook de andere Indische jeugdboeken van S. Franke aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Bovendien kan worden nagegaan of de strekking van deze boeken overeenkomt met die van zijn grote-mensen-boeken, waarin, net als in *Si Taloe*, de Javaanse bevolking met zoveel sympathie wordt getekend. Met de bibliografie van Dorothée Buur is zulk onderzoek een stuk eenvoudiger geworden. Ik ben ervan overtuigd dat velen daar dankbaar gebruik van zullen maken. De bestudering van het Indische jeugdboek is een essentieel onderdeel van het onderzoek naar de Indische letteren in het algemeen. Nu er plannen zijn om, voortbouwend op de *Oost-Indische Spiegel* van Rob Nieuwenhuys, te gaan werken aan een handboek waarin ook de kennis die de laatste jaren is vergaard, bijeen wordt gebracht, moet worden vastgesteld: de jeugdliteratuur mag daarin niet ontbreken.

Diet Kramer. Thuisvaart, geen terugkeer
Joop van den Berg

Inleiding

Het hoeft geen betoog dat in deze tijd op een volstrekt andere manier tegen kinderboeken wordt aangekeken dan zo'n vijftig jaar geleden. Want in de afgelopen halve eeuw heeft zich een diepgaande verandering voltrokken in de waardering van jeugdliteratuur.

Werd het kinderboek vroeger door de officiële literatuurkritiek vrijwel altijd buitengesloten, nu gaat het jeugdboek steeds vaker een rol spelen in dat weidse panorama dat letterkunde wordt genoemd. Iedere schrijver van kinderboeken - we spreken de laatste tijd gelukkig over *jeugdboeken* - hoeft zich voor zijn métier niet meer te schamen. Integendeel, vele kranten en periodieken hebben speciale critici voor het jeugdboek en volgen het genre nauwgezet.

Maar ook de wetenschap gaat allang niet meer hooghartig voorbij aan deze literatuur als het gaat om een bepaald maatschappijbeeld toe te lichten of te verklaren. Immers, door veel jeugdboeken uit vorige eeuwen kunnen wij ons een goed beeld vormen van het gezin in die voorbije tijd, de vormen van ontspanning, het schoolsysteem, de kleding en wat al niet.

Geldt wat ik hier betoog nu ook voor de jeugdboeken van de Indisch-Nederlandse letterkunde - die bijzondere tak van de literatuur met zijn eigen ‘tropische’ karakter? Bieden de jeugdboeken van die Indisch-Nederlandse letterkunde ook een soort sociaal perspectief van de samenleving van tempo doeloe? Ik denk dat je deze vraag met een volmondig ‘ja’ kan beantwoorden.

Want men kan nu eenmaal uit jeugdboeken ook erg veel leren over het gewone leven in de tropen, en dan vooral over de basis van de samenleving. Die boeken zijn in de regel waarheidsgetrouwe kronieken van het reilen en zeilen van een - meestal blank - gezin in een wereld van mensen met een andere huidkleur, andere zeden en gewoonten.

Hoe reageert een kind daarop? In hoeverre is het verschil in huidkleur bepalend voor de omgang van kinderen onderling? Wat vinden kinde-

ren van die inheemse buitenwereld? Een heel belangrijk en tevens uniek aspect van die Indisch-Nederlandse jeugdliteratuur is bijvoorbeeld de omgang met de inheemse bedienden. Hoe is bijvoorbeeld de houding van een Hollands kind tegenover de bedienden? Of omgekeerd. Want het moet voor een kind toch heel bijzonder zijn om naast je ouders een aantal vertrouwde mensen te hebben die je verzorgen en vooral verwennen.

Trouwens, hoe groeit zo'n kind op als het voortdurend omringd wordt door mensen die het alles uit handen nemen? De 'tropenjournalist' Karel Wybrands (1863-1929) heeft een uitgesproken mening over het probleem:

> Wat beteekent het dat men de kinderen die naar school gaan - twintig passen ver, of laten het er honderd zijn - twee of drie dunne boekjes laat nadragen door eene baboe? Dat men ze naar school laat rijden wanneer het ver is, is tot daaraan toe; dat men de baboe tot geleide meegeeft, is te verdedigen. Maar het is verkeerd, het wreekt zich wanneer men den kleinen dwingeland in alles zijn zin geeft en hem doet voelen: 'Als ik maar schreeuw, dan krijg ik wat ik wil hebben; ik ben de baas, de baboe is daar om mij te bedienen.'[1]

Maar ook in andere gevallen, in de huizen waar de bedienden wel gerespecteerd werden, hoe keken de kinderen tegen ze aan?

Hoe het zij, aannemelijk is dat de omgang met bedienden in de vroege jeugd sporen nalaat in het verdere leven. Maar niet alleen daarom zou een studie over het Indisch-Nederlandse jeugdboek op zijn plaats zijn, er is natuurlijk nog veel meer in die boeken te vinden.

Crisis en wereldoorlog

Het was Dorothée Buur die mij er eens op wees dat bijvoorbeeld de vooroorlogse economische crisis - zo duidelijk gezichtsbepalend voor de Europese samenleving in de jaren dertig - in relatief veel jeugdboeken gestalte krijgt. Vooral in romans 'voor opgroeiende meisjes' - zoals het genre toen nog werd genoemd - komt die crisisproblematiek sterk naar voren, Er verschijnen nogal wat boeken over meisjes die verloofd zijn met jongens die na de middelbare school geen werk kunnen vinden en met veters langs de deur moeten leuren. Nu werd het verkopen aan de deur in Indonesië al eeuwen lang gedaan, maar dan wel door Indonesiërs en Chinezen. Maar dit terzijde. Zo is er uit die tijd een roman van de bekende Ems van Soest, waarin de verkoop van een theeplantage door de vader van de hoofdfiguur centraal staat. Het meisje moet snel de kost gaan verdienen om de studie van een broer in Nederland te kunnen betalen.

In het van oudsher zo ‘zonnige en onbezorgde’ Indië - waar in de regel van een minimumloon, zo betoogde men, best te leven viel - kreeg de jeugd in de jaren dertig te maken met het ‘verborgen leed’, en vielen gezinnen uiteen omdat de vader of moeder ontslagen werd. Het genre jeugdboeken dat de economische crisis, en dan vooral de gevolgen daarvan weergeeft, vormt meestal een goede illustratie van het gebeuren.

Maar ook als we, haast vanzelf, uitkomen bij het hoofdstuk Tweede Wereldoorlog, dan blijkt dat ook in een aantal Indische jeugdboeken aan die donkere periode op heel speciale wijze aandacht is besteed.

Omdat alle Nederlanders achter het prikkeldraad verdwenen, waren daarbij ook de auteurs van jeugdboeken. Zij werden, net als de anderen, geconfronteerd met een veel ergere crisis dan in de jaren dertig. Gezinnen werden nu echt uit elkaar gerukt, van huis en haard verdreven en onder barre omstandigheden door de Japanners gevangen gehouden. Veel van de auteurs van kinderboeken deden na de oorlog verslag van die donkere periode.

Nu wil het geval dat er drie gerenommeerde schrijfsters zijn, die over een lange periode veel jeugdboeken publiceerden over het leven in Indië, tot en met de kamptijd en de repatriëring toe. Het zijn Ems van Soest, M.A.M. Renes-Boldingh en Diet Kramer. Alle drie begonnen in de jaren dertig met het schrijven van jeugdboeken over Indië, schreven elk meer dan tien boeken, en alle drie verwerkten daarin ook de kamptijd en het teruggaan naar Nederland.

Het zou interessant zijn om het Indië-beeld van die drie schrijfsters over die hele periode eens met elkaar te vergelijken en kritisch te bezien. Het opgaan, blinken en verzinken van onze overzeese gebiedsdelen. Degenen die zich aangesproken voelen door deze suggestie kan ik mededelen dat in *Persoonlijke documenten* van Dorothée Buur van mevrouw M.A.M. Renes-Boldingh maar liefst achttien publikaties worden genoemd met een tijdsspanne van 1933 tot en met 1962, van mevrouw Ems van Soest zestien publikaties met een tijdsspanne van 1930 tot en met 1951 en van Diet Kramer tien publikaties, lopend van 1936 tot en met 1965.

Boeiend is het om te zien hoe die drie schrijfsters de koloniale samenleving beschrijven, hoe zij ‘de Javaan’ belichten, en hoe ze tegen de kamptijd aankijken. En vooral hoe ze denken over de gevolgen van kamptijd en Indonesische revolutie.

Opmerkelijk is dat met name in de boeken van Ems van Soest en mevrouw Renes-Boldingh sprake is van een optimistische kijk over de afloop van de revolutie. De extremistische benden zullen uiteindelijk tot bedaren komen en ‘wij [de Hollanders] komen terug’. Het verstand en de goede wil zullen zegevieren. Het jeugdkampboek *Een wajang in Gods handen* van Ems van Soest eindigt letterlijk zo:

> ‘Naar uw bergen keer ik weer,’ neuriet Taco en neemt een sigaret uit het ronde blikje, dat ze van boord gekregen hebben. Wanda ziet haar broer aan en glimlacht. Eens zal het goed worden met het geteisterde land, dit willen zij gelooven. En dit kunnen zij gelooven, omdat zij kinderen zijn van hart en kinderen gelooven nu eenmaal graag in ‘sprookjes’.

De jeugdroman over de kampperiode van mevrouw Renes-Boldingh heet zelfs *Ik kom terug zegt Loes*. Het slot van dit boek laat niets aan duidelijkheid te wensen over:

> Er is een toenemend gedrang naar de loopplank. 't Tijdstip van vertrek nadert snel. Een omhelzing, een handddruk, een gestamelde groet, altijd nog veel te onvoldoende voor het hart, dat zich nu, in 't allerlaatste ogenblik, nog uit zou willen zeggen.
> Haar ogen zoeken Coen, haar jongen. Hem moet ze nu eerst door deze scheiding heen helpen. Hun ogen vinden elkaar. Dan buigt Loes zich over de reling. ‘Hallo! Coen! Ik kom terug! Ik kom terug! Zul je daaraan denken?’

Echter niet bij Diet Kramer, de nu wat vergeten, maar bijzondere boekenschrijfster van de vorige generatie, die met *Roeland Westwout* en *De bikkel* destijds geweldig populair werd. Bij haar eigenlijk meteen de vaststelling dat de strijd in Indonesië al met de capitulatie in maart 1942 was beslecht en er nooit meer sprake kon zijn van ‘terugkeren’. Haar boek over de kampen heet dan ook juist *Thuisvaart*; géén terugkeer maar een definitief einde. Ergens staat in het boek de volgende passage.

> Ze had Java verlaten. Nooit zou ze hier terugkomen. Ze wist het met een volstrekte zekerheid. 't Stootte een scherpe pijn in haar hart, zó plotseling, zó onverwacht, dat ze zich verschrikt wat hoger oprichtte en zich bezon: ‘maar *dit* was dus mijn vaderland!’ [...] Weg, weg, verstoten... verbannen... en nimmer, nimmer terug.

Waarom gaat mijn voorkeur zo sterk uit naar Diet Kramer? Haar werk is namelijk - in vergelijking met de twee eerder genoemde schrijfsters - veel moeilijker te duiden en te plaatsen. Zowel Ems van Soest als M.A.M. Renes-Boldingh biedt de lezer een veel completer en overzichtelijker beeld van het Nederlands-Indië tussen de twee wereldoorlogen dan Diet Kramer. Verder blijven de twee - ook veel meer dan Diet Kramer - binnen de (toen nog) streng afgebakende grenzen van de jeugdliteratuur.

Diet Kramer schreef een aantal boeken, die nu eenmaal moeilijk te definiëren zijn. Zijn die boeken in kwestie nu *meisjesboeken*, boeken *voor de opgroeiende jeugd*, of boeken *voor alle leeftijden*? Menig boekbespreker

uit het verleden had er nogal moeite mee haar geschriften te karakteriseren.

Los van de (vooroorlogse) lust tot het indelen in literaire genres is niet alleen de vorm maar ook het karakter van de boeken van Diet Kramer vaak ongewis en is haar verteltrant niet altijd even vlot. *Thuisvaart* - wellicht haar belangrijkste boek - vertoont een nogal verbrokkelde structuur. Waarom dan, ondanks al deze bezwaren, prefereer ik Diet Kramer? Alvorens die vraag te beantwoorden allereerst wat biografische gegevens over de schrijfster.

Levensloop en werk

Diet Kramer werd in 1907 in Amsterdam geboren. Als leerling van de HBS begon zij met het boek *Stans van de Vijfjarige*, dat uitkwam toen zij net twintig was, en dat vele malen is herdrukt. Twee jaar later volgt haar tweede publikatie, de bundel novellen *Kleine levens*. De auteur was in de jaren twintig actief binnen de protestants-christelijke schrijversgroep rond het tijdschrift *Opwaartse Wegen*. In *Schrijversprentenboek* No. 28 van het Letterkundig Museum in Den Haag - aan die literaire groepering gewijd - wordt ze verschillende malen genoemd, en eveneens omschreven als de 'assistente van redacteur P.H. Muller' bij de samenstelling van een reeks literaire biografieën.

In 1931 verschijnt *Razende Roeltje* (waarvan inmiddels veertien drukken zijn verschenen), een jaar later *Begin* (inmiddels dertien drukken): boeken, die over het algemeen zeer lovend worden besproken, al wordt Diet Kramer vanuit protestants-christelijke kring nogal eens verweten dat zij in geloofszaken zo weinig stelling neemt, en dat haar hoofdfiguren weinig overtuigde christenen zijn. Ik voel mij nauwelijks bevoegd om daar een oordeel over uit te spreken, maar moet wel constateren dat de hoofdfiguren in haar boeken veelal eenzame, wat introverte, en vooral *zoekende* jonge mensen zijn.

De titel van haar eerste 'Indische' roman *Onrustig is het hart* is eigenlijk de sleutel tot al haar werk, uitgezonderd de 'echte' kinderboeken, die zij schreef voor kinderen van negen tot twaalf jaar. Haar eerste *Indische* roman, schreef ik, want in 1933 gaat Diet Kramer naar Indië en trouwt daar met dr. W.H. Muller, rector aan een lyceum in Batavia. Het echtpaar krijgt twee kinderen. In 1935 verschijnt het boek *De bikkel* (ook vele malen herdrukt) en een jaar later *Roeland Westwout*, boeken die slechts enkele Indische invalshoeken hebben.

Haar roman *Onrustig is het hart* - verschenen in 1939 - speelt geheel en al in Indië en heeft als thema het leven tijdens de economische crisis van de jaren dertig. Hoofdfiguur is een gescheiden vrouw met vier kinderen, die in Batavia een hotel exploiteert en probeert haar kinderen, die wij nu *moeilijk opvoedbaar* zouden noemen, voor te bereiden op het leven. De vrouw, Henriëtte van Roodenoord, is een nogal problematisch

Diet Kramer in Batavia, 1934 (foto: Letterkundig Museum, Den Haag).

levende vrouw - door de slechte economische situatie steeds verder in het nauw gebracht - maar die eigenlijk alle pogingen van anderen om haar uit haar isolement te halen voortdurend en consequent afwijst. Zij komt ons tegemoet als iemand die zich in intermenselijke contacten zeer moeilijk kan geven, en die de grootste moeite heeft soelaas te vinden in het christelijke geloof. In haar eigen woorden: 'een vrouw, die [een ander] geen aalmoes gaf, en geen vertederd woord wilde horen' (p. 17). Iemand, die zich wil wegcijferen voor de kinderen, want die moeten worden opgevoed - opnieuw haar eigen woorden - 'in staat om sober te leven en om teleurstellingen moedig te dragen'.

In deze kroniek van een blank Nederlands gezin in Indië komt het leven van de inheemsen nauwelijks aan bod, maar in een conflict tussen een arrogante hotelgast en zijn *djongos* kiest de vrouw voor honderd procent partij voor de laatste.

Het is een wat weerbarstig en vreemd boek geworden, met de karakteristieke 'Diet Kramer-slotregels': 'Onrustig is ons hart tot het rust in U. Een laatste antwoord? Misschien.' (p. 298). Geen positief christelijke levensaanvaarding, maar het aarzelende en veelzeggende 'Misschien'.

In de jaren voor de Japanse bezetting publiceert zij twee Indische kinderboeken: *Vijf rovers en een rovershol* enn *Het geheim van de gesloten kamer*, uitgekomen bij Vorking te Bandoeng. Prachtige, *klassieke* kinderboeken zijn het, vol spanning en avontuur. In zulke boeken, waarin niet gevraagd wordt om een levensbeschouwelijke stellingname, of geloofsovertuiging, is Diet Kramer op haar best en is het *schrijfplezier* op iedere bladzij manifest.

Na de Japanse inval in 1942 wordt Diet Kramer met haar kinderen geïnterneerd in een burgergevangenenkamp. Haar echtgenoot verdwijnt in een mannenkamp, waar hij in 1944 komt te overlijden.

Het leven vóór en ná Ambarawa

Diet Kramer zit aan het einde van de oorlog in kamp Ambarawa gevangen op Midden Java, en maakt daar - een maand na de capitulatie van Japan - de aanval mee van Indonesische 'extremisten', waarbij veertien vrouwen en kinderen worden vermoord - één van de zwarte bladzijden in het boek van de Indonesische revolutie. In 1946 repatrieert zij naar Nederland met haar gezin en publiceert twee jaar later het 'kampboek' *Thuisvaart*, inmiddels vijf maal herdrukt.

Het boek valt meteen op door een heel eigen stem en een heel eigen visie op de Japanse internering. In veel kampboeken uit de jaren 1945-1950 overheerst een pathetische toon en wordt vooral de nadruk gelegd op de vele vernederingen, die de gevangenen van de Japanners moeten ondergaan. Niets van dit alles bij Diet Kramer. Het is zelfs opmerkelijk te noemen dat de drie jaar durende Japanse internering in ruim twintig bladzijden wordt afgedaan, en dat de Bersiaptijd - met daarin grote

aandacht voor de al genoemde aanval op Ambarawa - ruim tachtig bladzijden krijgt toegemeten. De rest van het boek *Thuisvaart* - 180 bladzijden lang - is gewijd aan de moeizame aanpassing in Nederland van mensen met duidelijk een kampsyndroom, al bestond het woord in 1948 nog niet.

Voor zover ik kan nagaan is Diet Kramer de eerste schrijver geweest die aan het probleem van de aanpassing in Nederland door de exgeïnterneerden in extenso aandacht heeft gewijd. In de andere 'kampboeken' uit die jaren wordt aan dit probleem nogal vluchtig voorbijgegaan en gaat het vooral om een weergave van het doorgestane leed in de Japanse kampen zelf. Deze boeken zijn in de regel zelfs sterk gericht op de Europese bevolkingsgroep binnen het prikkeldraad, en hebben weinig oog voor het leed buiten de kampen van de Indo-Europese en Indonesische bevolkingsgroepen. Hoewel ook de visie van Diet Kramer over het Indonesische volk in het algemeen, en de onafhankelijkheidsoorlog in het bijzonder, nauwelijks progressief te noemen is, heeft zij toch begrip voor de revolutie. Zij schrijft dat zij *na Ambarawa* de Indonesiërs toch niet haten kan 'omdat haar jeugd op een duistere, bijna angstwekkende wijze verweven was met deze mensen, omdat zij hun instincten, hun reacties, hun beweegredenen herkende uit honderden beelden van het verleden en begreep. Men kon immers begrijpen zonder te rechtvaardigen?' (p. 75).

Begrip voor de wandaden van de revolutie, het staat erg ver af van het calvinistische 'oog om oog en tand om tand'.

Wat het boek ook in mijn ogen bijzonder maakt is de mening van twee jonge ex-geïnterneerden, die als jonge kinderen naar een mannenkamp worden gezonden, en geen goed woord over hebben voor de oudere mannen, die deze weerloze kinderen hadden moeten opvangen (en het veelal niet deden). Voor zover ik kan nagaan is het opnieuw Diet Kramer, die dit in Nederland het eerst zo verwoordde.

In *Thuisvaart* wordt ook kritiek geuit op de mensen in Holland die onder de Duitse bezetting trouw hun werk hadden gedaan, angstvallig buiten het verzet bleven, en na de oorlog de jonge generatie wilden voorschrijven hoe zij zich te gedragen had. Al die kritische opmerkingen worden zeer voorzichtig geformuleerd, maar gelezen met de ogen van iemand uit de jaren 1945-1950 getuigen zij van een grote dosis moed.

Dat brengt mij op een ander punt. *Thuisvaart* is géén boeiend, doch 'vergeten' boek. Er staan vele bladzijden in, die voor de lezer van de jaren negentig vrijwel onleesbaar zijn. Zo wordt er bijvoorbeeld bladzijdenlang uitgeweid over - wat genoemd wordt - de onvergetelijke grofheid van een dronken jongen - oud-verzetsstrijder in psychische moeilijkheden - die de hoofdfiguur, het meisje Marja, een kus geeft. Zij wil hem daarom 'nooit meer zien'... Ook dat is Diet Kramers *Thuisvaart*, dat besef ik heel goed, maar het boek bezit - voor wie goed wil lezen - veel zuivere tegenstemmen.

De hoofdfiguur Marja uit *Thuisvaart* vergelijkt zichzelf met een waakhond die 'te lang aan een korte ketting heeft gelegen. Iedereen die haar te dicht nadert of die haar commandeert, ziet ze als een vijand, die haar opnieuw aan de ketting wil leggen' (p. 154). Het is een omschrijving die jaren later vaak letterlijk zal worden gebruikt bij de definiëring van een kampsyndroom.

Het is daarom, denk ik, dat ik Diet Kramer - ondanks al haar 'fouten' - toch veel liever lees dan de veel evenwichtigere en meer 'complete' boeken van haar schrijvende zusterauteurs Ems van Soest en mevrouw Renes-Boldingh.

'Begrijpen zonder te rechtvaardigen.' Zo begreep ook Diet Kramer dat de rol van Nederland was uitgespeeld in 1945 en dat er geen terugkeer meer mogelijk was. Geen terugkeer, maar thuisvaart. De schrijfster Diet Kramer dient daarom niet vergeten te worden.

De mens Diet Kramer, die volgens ingewijden zo leek op de wat stroeve en in zichzelf gekeerde Henriëtte van Roodenoord, is het verlies van haar man en haar verblijf in de Japanse kampen niet of nauwelijks te boven gekomen. De kampjaren hadden hun diepe sporen nagelaten. Diet Kramer was veel ziek en kampte met een slechte gezondheid. Zij besteedde haar leven in Nederland - eigenlijk net als de hoofdfiguur uit *Onrustig is ons hart* - aan de opvoeding van haar twee kinderen, meed het openbare leven en schreef enkel nog een paar kinderboeken. Na een lang en moeilijk ziekbed overleed Diet Kramer in 1965 op 58-jarige leeftijd.

Geraadpleegde literatuur

Schrijversprentenboek 28 *Opwaartse wegen* (Letterkundig Museum, Den Haag 1989).
A.E. Huisman, *Diet Kramer*. Monografieën serie d: no. 2, z.j. (Bureau Boek en Jeugd, Den Haag).
Dorothée Buur, *Persoonlijke documenten* (KITLV, Leiden 1973).
Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel* (Amsterdam 1972).
Joop van den Berg, 'Opgaan, blinken en verzinken van Nederlands-Indië', dagblad *Trouw*, 1-10-1987.

Eindnoten:

1 K. Wybrands, *Tropenstijl!* (Amsterdam 1921) 161.

Miek
Dorrestein
Vogelvrij
verklaard
Ploegsma jongerenroman

In de huid van een ander
Mogelijk of onmogelijk
Miek Dorrestein

Voor ik met mijn verhaal van start ga, moet ik bekennen dat ik de bodem van Nederlands Indië nooit of te nimmer heb betreden. Ik had wel een tante, die er jarenlang als lerares heeft gewoond en gewerkt. Zij heeft mijn interesse voor Indië gewekt door haar verhalen en door de souvenirs die zij meebracht als ze met verlof naar Nederland kwam.

In de oorlog verdween tante Jet voor jaren in een Jappenkamp. Ze heeft het gelukkig overleefd, kwam gehavend en berooid uit de strijd en vestigde zich met onverwoeste energie voorgoed in Den Haag. Maar ze vertelde ons weinig van haar ervaringen. Toen ook nog een broer van mij als soldaat naar Indië ging, begon ik mij hevig voor dat land te interesseren. Ik las alles wat ik maar in handen kon krijgen. Wat was ik er ook graag naar toe gegaan maar die weg was voorgoed voor ons afgesloten. Nederlands Indië was tempo doeloe geworden.

Gelukkig voor mij bestond er nog wel een Nederlands Nieuw Guinea en daar ben ik uiteindelijk in 1954 terecht gekomen. Zo groen als gras en slecht voorbereid. Althans dat vond mijn tante Jet. Ze meende voor mijn vertrek nog enige adviezen te kunnen geven, maar stopte daar onmiddellijk mee, toen bleek dat ik nog niet eens wist hoe groot mijn salaris zou zijn. Niet meer dan in Nederland, dacht ik en dat was ook zo, naar later bleek. Maar dat vond tante Jet te weinig.

Achteraf zou ik ook niet veel met die adviezen van tante Jet hebben kunnen doen. De koloniale tijd in Nederlands Indië viel niet te verge- lijken met de neokoloniale tijd in Nederlands Nieuw Guinea. Het was wat zijn bodemschatten betreft een even rijk zo niet rijker land. Maar die schatten lagen nog diep verscholen onder de immense oerwouden die Nieuw Guinea bedekten. En Nederland dat nog druk doende was met het herstellen van de verwoestingen door de oorlog had geld noch mensen over om daar in dat verre land aan het andere eind van de wereld iets aan te gaan doen.

Bovendien werden overal ter wereld de koloniën onafhankelijk verklaard. Dus het enige wat Nederland kon doen, was de Papoea's van Nederlands Nieuw Guinea te ontwikkelen en voor te bereiden op hun

onafhankelijkheid. Ik ging dus ongetwijfeld met een ander doel naar Nieuw Guinea dan indertijd tante Jet naar Indië. Maar om heel eerlijk te zijn ging ik natuurlijk niet alleen uit idealisme. Zo'n uitzonderlijke stap doe je niet om een enkele reden. Er kwam van alles bij. Avontuurzucht, nieuwsgierigheid, het verlangen om onder moeders vleugels weg te komen, een vrij en zelfstandig leven te gaan leiden. Ook wel een portie ijdelheid, zo van: kijk mij eens, ik ga naar een volslagen onbekend, misschien wel heel gevaarlijk land. Het zijn de tien mooiste jaren van mijn leven geworden. Hoewel er zich minder avonturen voordeden dan ik gehoopt had. Uiteindelijk heeft elk leven zijn sleur en vaste gewoonten. Mijn grote nieuwsgierigheid is ook niet helemaal bevredigd. Een vrij en zelfstandig leven is maar betrekkelijk in de kleine gemeenschappen waarin je met anderen moest samenleven. En mijn trots kreeg een stevige opdonder toen ik in 1964 Nieuw Guinea definitief verliet. Weggekeken door de Indonesiërs die het bestuur over Irian Jaya, zoals het land voortaan moest heten, hadden overgenomen. Weinig vriendelijk ontvangen in Nederland, dat voor dat handjevol ‘neokolonialisten’ zoveel offers had moeten brengen in een zinloze oorlog tegen Soekarno.

Daarbij kwamen dan ook nog mijn eigen gevoelens van machteloosheid, verbijstering, woede en onvrede. Ik wilde helemaal niet weg. En de Papoea's waar ik mee te maken had gehad wilden het ook niet. We hadden hun toch zoveel beloofd. Ontwikkeling, welvaart, onafhankelijkheid, een gelijkwaardige plaats tussen de andere volkeren op de wereld. En nu lieten we hen in de steek nog vóór de helft van die mooie beloften was bereikt. Toch ben ik weggegaan. Nadat ik had gezien hoe een Papoea, die mij op straat had aangehouden om te vertellen hoe hij het waardeerde dat ik er nog steeds was, achter mijn rug door Indonesische militairen in elkaar werd geslagen. Toen nam ik mijn besluit. Ik kon maar beter weggaan. Maar tot de dag van vandaag zit dat besluit mij nog steeds dwars.

Dat ik daarna nog vijf jaar in Brazilië heb gewoond en gewerkt was daar min of meer een gevolg van. Ik wilde dat onvoldane gevoel kwijt. Als ik dan niets meer voor de Papoea's kon doen, dan maar voor andere mensen.

Maar uiteindelijk komt er toch een tijd dat je aan je eigen toekomst moet gaan denken. Daar was ik toch al rijkelijk laat mee. In 1969 kwam ik terug in Nederland. Er volgden een aantal jaren waarin ik met mijn ziel onder de arm van de ene baan naar de andere sjokte. In Nederland had men de revolutionaire zestiger jaren nog niet helemaal verwerkt en ik kon mijn verhalen en indrukken aan niemand kwijt. ‘Mens zeur niet. Wees blij dat je heelhuids bent teruggekomen en werk hebt gevonden.’

Toen begon ik erover te denken om mijn verhalen dan maar eens op te schrijven. Ik was, ondanks dat ik er niets meer voor voelde, toch

weer bij het onderwijs beland en had gemerkt dat ik mijn eigen leerlingen wèl met die verhalen kon boeien.

Ik ben toen begonnen met korte verhalen te schrijven voor het jeugdblad *Taptoe*. Gewoon om te zien of ik wel kon schrijven. Je kan wel zoveel willen, maar als je geen aanleg hebt houdt alles op. De verhalen sloegen aan bij de jeugd, die verrast reageerde op het feit dat er ontwikkelingslanden bestonden waar normaal geleefd werd. Ik hoorde zelfs ooit een paar kinderen op de radio zich afvragen of mijn boeken wel echt waren, omdat er niemand in werd vermoord. Het laatste boek, *Vogelvrij verklaard*, was toen nog niet geschreven.

Ik besloot mijn baan op te geven en verder te gaan met schrijven. Voor de jeugd. Waarom voor de jeugd?

Ten eerste: omdat ik door mijn onderwijzersopleiding altijd veel te maken had gehad met kinderen in Nederland, Nieuw Guinea en Brazilië. Ik meende te weten wat hen interesseerde en dat ik daarop kon inspelen.

Ten tweede: omdat ik hoopte een groot aantal vooroordelen ten opzichte van ontwikkelingslanden te kunnen wegnemen. Bij kinderen moet dat nog mogelijk zijn, dacht ik. Helaas was dat te optimistisch gedacht.

Ik richtte me vooral tot de leeftijdsgroepen van tien- tot twaalfjarigen. Dat is een ideale leeftijd. Het zijn net jonge vogeltjes die hun kopjes boven de nestrand uitsteken en zich nog kunnen verbazen over de wondere wereld om hen heen. Het waren voor mijzelf ook de heerlijkste jaren uit mijn jeugd. Ook al waren dat oorlogsjaren. Het leven was één groot avontuur. Als tienjarige voelde je de spanning wel, maar het deerde je niet. Integendeel! Het gaf een aangename tinteling aan je leven. Tot in 1944 mijn vader omkwam in een bombardement op Nijmegen. Toen waren mijn kinderjaren voorbij. De oorlog werd een hel. Annie Schmidt heeft ooit gezegd, dat ze in haar hart een achtjarige is gebleven, ik een tienjarige.

Toen mijn keuze vast stond, dat ik zou gaan schrijven voor kinderen, merkte ik al gauw dat ik niet de gemakkelijkste weg had gekozen. Schrijven voor kinderen legt je beperkingen op. Zoals eenvoudig woord- en taalgebruik. Oppassen dat je geen belerend toontje aanslaat. Niet teveel bespiegelingen en omschrijvingen. Veel dialogen, want die maken het verhaal directer en pittiger. Kinderen willen van de eerste tot de laatste letter geboeid worden. Ik weet het niet zeker, want ik heb nog nooit voor volwassenen geschreven, maar ik denk dat het schrijven van kinderboeken veel moeilijker is en moeilijker wordt naarmate je zelf ouder wordt.

De genoemde regels gelden voor alle kinderboeken, voor Nederlandse zowel als buitenlandse. Met die laatste bedoel ik boeken die zich afspelen op een ander continent, met een ander klimaat, ander mensenras, andere cultuur, andere voeding, enzovoorts, enzovoorts. Kortom

landen als Nieuw Guinea en Brazilië. In vergelijking met Nederland twee kolossale, uitgestrekte landen die alleen in zoverre met elkaar overeenstemmen, dat de evenaar erover heen ligt. Een heet klimaat dus. In Brazilië geldt dat alleen voor het noorden van het land. In al die jaren ben ik tot de ontdekking gekomen dat het klimaat een bijzonder grote invloed heeft op de mens en zijn omgeving. Ik merkte het bij mezelf, maar meer nog aan de kinderen waar we dagelijks mee optrokken. Zo waren de kinderen uit het hoge, koele bergland levendiger, vrolijker, ijveriger dan de kinderen van de broeierig hete, droge kust. Het klimaat was er ook debet aan dat de mensen in het bergland harder moesten werken voor hun dagelijks voedsel, dan de kustmensen die woonden tussen sagobossen en visrijke rivieren. Daar kwam nog bij dat de moerassen aan de kust wemelden van de malariamuskieten. En malaria, weet ik uit eigen ervaring, is een slopende ziekte waar je bepaald niet tierig van wordt.

We hadden aan de Mimikaanse Zuidkust een streekschool met internaat waar kinderen van zo'n vijf verschillende stammen bijeen woonden plus nog een aantal kinderen van Indonesische onderwijzers. Jongens en meisjes tussen de zeven en dertien, veertien jaar. De internaten waren natuurlijk streng gescheiden. De nonnen van de missie zorgden voor honderd meisjes en wij, twee onderwijzeressen en een getrouwde Indonesische goeroe zorgden voor het welzijn van tweehonderd jongens. Je zat er dag en nacht tussen. Alleen in de grote vakantie die een maand duurde gingen ze allemaal naar huis.

Ik had dus volop gelegenheid om die kinderen gade te slaan. Ze echt leren kennen was moeilijker, omdat kostschoolleven en thuisleven strikt gescheiden bleven. Wat ze thuis in de kampong deden, hun belevenissen tijdens adatfeesten, de rituelen die daarmee gepaard gingen, daar hoorde je nooit iets over. En zeker niet over de initiatiefeesten van de jongens. Die feesten waren namelijk door het Nederlands bestuur verboden omdat ze met zoveel lichamelijk, geestelijk en ook sexueel bruut geweld gepaard gingen. Althans aan de Zuidkust. Die jongens kwamen er totaal veranderd, in ongunstige zin vandaan. Ze straalden verdorvenheid uit. Maar werden door de andere kinderen met eerbiedig ontzag bekeken en als een soort vorsten gehoorzaamd. Wat die jongens was overkomen leek wel een hersenspoeling. Ze waren ook niet meer te benaderen. In de klas zaten ze erbij als zombies. Ze deden niks, zaten daar maar en keken dwars door je heen. Buiten school kon je ze er nooit op betrappen dat ze de andere jongens opstookten tot muiterij, maar toch werden die lastig en opstandig. Ik heb het twee keer meegemaakt, want het overkwam niet alle jongens. Het waren er wel waarvan wij gehoopt hadden dat ze zouden verder studeren en later een leidende functie konden vervullen. Ik vermoed dat er oudere Papoea's achter zaten, die wilden voorkomen dat hun adat en daardoor ook hun greep op het nageslacht verloren ging door onze invloed. Ik vertel dit maar

even om aan te tonen op wat voor glibberig pad ik mij begaf. Waar haalde ik het lef vandaan om in de huid van een Papoea-kind te kruipen? Hoe kon ik de sfeer in een Papoeadorp beschrijven als ik er niet mijn hele leven gewoond had? Wat wist ik van de adat? Wat wist ik van het familieleven van Papoea's? Kon ik er als Europeaan wel over schrijven? Ik heb er acht jaar over nagedacht en intussen veel gelezen, en iedereen aangeklampt die me aan goede informatie kon helpen. Maar dat viel niet mee. De literatuur over Nieuw Guinea bestond grotendeels uit verslagen van reizen en toernees door mensen van het bestuur, wetenschappers en een enkele verslaggever van een krant. Papoea's hebben zelf natuurlijk nooit iets opgeschreven, maar wel sporadisch aan mensen die ze vertrouwden mondeling verhalen verteld. Maar ook dat was niet altijd betrouwbare informatie. Van een enkel verhaal werden soms meerdere versies verteld vanwege de beloning die de informanten ervoor kregen.

Er bestaat wel een dagboek van Mozes Kelangin, een onderwijzer die een missionaris tot gids diende en zag dat de pater elke avond een paar regels opschreef. Mozes vond dat nog zo gek niet en ging het ook doen. Maar zijn dagboek biedt weinig interessante mededelingen. Het beschrijft voornamelijk hoeveel rijst, batatas, koffie en tabak er dagelijks aan de dragers werd uitgedeeld en opgegeten.

Er werd me ook wel door anderen met enig wantrouwen gevraagd: waarom doe je het eigenlijk? Als je per se met schrijven de kost wil verdienen, waarom begin je dan met iets dat zo riskant en hachelijk is? Denk je soms dat je er iemand mee helpt? Ik weet niet of ik er iemand mee geholpen heb. Ik zie het meer als een verplichting, het betalen van een schuld. En nu zijn er natuurlijk mensen die dat onzinnig vinden, maar zo voel ik het nou eenmaal. Ik heb de Papoea's, mijn leerlingen en vrienden in de steek gelaten. Hoewel ze dat niet tegen me gezegd hebben. Want ik ben nog een keer teruggeweest in 1983. En ze kwamen me tegemoet en zochten me op en lieten me hun kinderen zien en brachten vol trots een eigengebakken cake en we haalden oude verhalen op van vroeger. En later op de avond werd me fluisterend verteld wie er vermoord waren en gemarteld door het Indonesische regime. Jongens die ik weer voor me zag op de eerste bank, of achteraan. Constans met zijn eeuwige snottebel, of Linus, dat magere nerveuze ventje dat 's nachts nog zo vaak in zijn broek plaste. Maar er viel geen enkel verwijt.

Toen had ik al mijn twee eerste boeken geschreven. Ik had ze bij me en heb ze aan de hoofdpersonen overhandigd met de waarschuwing: ‘Ward, Mozes, dit is niet precies zoals het gebeurd is, maar jullie hebben mij wel geïnspireerd tot het schrijven van jullie verhaal.’ En daar waren ze dik tevreden mee. En net zo trots als die Nederlandse meneer van Rijkswaterstaat, die dacht dat ik met mijn roman over de Deltawerken hem en zijn vader als hoofdpersonen had gebruikt. Maar dat was niet

eens waar. Ik had nog nooit van die meneer gehoord. Mijn moeder zou zeggen: het is ook overal hetzelfde.

En ik ben er uiteindelijk ook vanuit gegaan dat alle kinderen waar ook ter wereld in wezen hetzelfde zijn. Ze zijn allemaal op zijn tijd lief, ondeugend, vrolijk, sjachrijnig, koppig en meegaand. Ze hebben dezelfde gevoelens en uiten die op dezelfde manier. Lachen als ze vrolijk zijn, huilen als ze verdriet hebben en ze zijn boos als ze onrechtvaardig worden behandeld. Misschien dat daarom eens een Nederlandse onderwijzer tegen mij zei: 'Dat jongetje Kiam uit *Geesten houden niet van regen* lijkt wel een Europees jongetje.' Die Kiam was namelijk een nogal eigenwijs doordrammertje. Maar dat is echt niet typisch Europees. Er lopen duizenden, misschien wel miljoenen eigenwijze doordrammertjes in alle delen van de wereld rond. Maar ze leven wel allemaal in heel verschillende omstandigheden, waardoor het lijkt alsof ze anders zijn. Want het zijn juist die omstandigheden die een leven bepalen. Het denken en het doen. Ik wist heel goed dat ik lang niet alle levensomstandigheden van de Papoea's kende. Zoals ik al aangaf met het verhaal van de initiatiefeesten. Misschien had ik iets meer van die jongens kunnen begrijpen als ik had geweten wat ze hadden moeten doorstaan. Maar daarop rustte een zwaar taboe. Ik vermoed dat zelfs de jongere jongens die het nog niet hadden meegemaakt er ook niet alles van wisten of begrepen. Maar het moest wel een zeer angstaanjagende belevenis zijn.

Ook wat het geloof in allerlei geesten en hun voorouderverering betreft zijn Papoea's niet erg scheutig met informatie. Wat ik ervan beschreven heb in mijn boeken heb ik weer van een paar antropologen. En al zullen die er best wel met meer kennis van zaken over geschreven hebben dan ik, toch blijft het voor een deel natte vinger werk voor iedere buitenstaander.

Wat Papoea's van mijn boeken zouden denken laat zich niet moeilijk raden. Wat denken wij als een Amerikaan ons Nederlanders beschrijft. Het klopt natuurlijk nooit helemaal. Wat dat betreft maak ik me over mijn boeken ook geen illusies. Maar toch heb ik opmerkingen als van bovengenoemde onderwijzer over het Europese Papoeajongetje proberen te ondervangen en wel op twee manieren. Ten eerste: de hoofdpersonen zijn Papoea's maar ze hebben toch ergens in hun leven een Nederlandse invloed ondervonden. Daardoor kon ik ook meteen dingen die voor Papoeakinderen vanzelfsprekend zijn, aan Nederlandse kinderen uitleggen. Bijvoorbeeld waar David aan zijn grootmoeder vraagt hoe een doodgewone man een setan, een geest, kan worden door een masker op te zetten. Van zijn Nederlandse pleegvader had hij namelijk gehoord dat er geen geesten en geen hiernamaals bestaan.

Ten tweede: ik heb mij altijd strikt gehouden aan waar gebeurde feiten, aan dingen die ik zelf heb meegemaakt of die me door Papoea's zijn verteld. Bijvoorbeeld het boek: *Geesten houden niet van regen* is het

waar gebeurde levensverhaal van Mozes Kelangin, dat hij me zelf op een avond heeft verteld.

Het boek *Vogelvrij verklaard* is geschreven volgens het rapport van een pater die de gijzeling door guerillastrijders en naderhand de represailles van de Indonesische militairen van dag tot dag heeft meegemaakt. En ook de hoofdpersonen zoals mama Clara, een oudleerlinge, bapak Oscar, mijn vroegere overbuurman en de halfbloed Bertos, zoon van een mij welbekende Nederlander zijn levensecht. Dat laatste boek was het gevolg van die reis in 1983. Ik ben er echt beroerd van teruggekomen. Niet alleen vraag je je af, of Indonesië toen het eenmaal Nieuw Guinea in handen kreeg, niet anders had kunnen optreden tegen een hulpeloos en ongewapend volk van nog geen miljoen mensen. Maar ik vraag me ook af: waarom wordt er in Nederland nooit meer over Nieuw Guinea gesproken? En waarom worden vluchtelingen, die met de dood zijn bedreigd hier alleen maar gedoogd op humanitaire gronden? Het lijkt wel of Nieuw Guinea met opzet wordt doodgezwegen om schuldgevoelens weg te stoppen.

Natuurlijk was ik ook benieuwd hoe mijn boeken ontvangen zouden worden. Allereerst door Nederlandse kinderen voor wie ze geschreven waren. Dat was over het algemeen met matig enthousiasme. Ik had het kunnen weten, omdat er natuurlijk maar een bepaald percentage kinderen is dat van dit soort boeken houdt. En daarmee bedoel ik boeken die buiten hun directe omgeving vallen. Bovendien bleek de Nederlandse jeugd al veel meer aangetast door de slechte, eenzijdige informatie via de TV dan ik gehoopt had. Kinderen uit ontwikkelingslanden moeten per se zielig zijn en honger lijden, want andere beelden zien ze niet. Sommige hebben daardoor ook een afkeer gekregen van verhalen over ontwikkelingslanden. Ze willen niets van al die ellende weten.

Als ik nou maar op scholen kon uitleggen, dat mijn boeken anders waren, gewoon en toch ook boeiend, dat ze gingen over normale kinderen net als zijzelf, maar wel levend in andere omstandigheden, vreemd misschien in onze ogen maar daarom juist zo interessant, dan was er na mijn lezing een run op de bibliotheek. Ik moest de jeugd over een drempel trekken. Door volwassenen werden de boeken ook gelezen, maar dan vooral door mensen die in Nieuw Guinea of Indië hadden gewoond en die er natuurlijk veel bekends in terugvonden.

Maar ik was vooral benieuwd naar de reacties van Papoea's, die hier in Nederland wonen. Sommigen zijn hier getrouwd en hebben kinderen. Ik werd uitgenodigd door een familie in Nijmegen. Hij een Papoea, zij Nederlandse, twee kinderen, een jongen van tien jaar en het meisje was jonger. Akki, de jongen, had mijn boek *Geesten houden niet van regen* met groot enthousiasme gelezen en zich totaal met Kiam vereenzelvigd nadat zijn vader had bevestigd dat wat er in het boek gebeurde allemaal echt waar was. Akki had na lezing van het boek tegen zijn vader gezegd: ‘Die mevrouw moet veel van ons gehouden hebben.’

U begrijpt dat deze uitspraak voor mij niet alleen een groot compliment was, dat mij ontroerde en gelukkig maakte. Maar meteen bewijst dat kinderen, ook een Papoeajongetje, een heel scherpe opmerkingsgave hebben en dat met een paar simpele woorden feilloos kunnen aangeven.

Het laatste boek, *Vogelvrij verklaard*, daarvan heb ik de reacties met angst en vreze afgewacht. Het is een keihard en tegelijkertijd een zeer aangrijpend boek geworden. Ik heb er heel mijn hart en ziel ingelegd, mijn bewondering en mijn medeleven met een dapper volk, maar ook mijn afkeer van geweld om het even wie de daders zijn. Mijn bewondering voor de dappere mama Clara en bapak Oscar, en mijn medeleven met Bertos, waarvan ik me zo goed kan voorstellen hoe hij tussen twee werelden leeft. En mijn afkeer van de Nederlander die zijn zoon niet wil erkennen. *Vogelvrij verklaard* werd gelukkig goed ontvangen. De Papoea's hebben mijn goedbedoelde, misschien in hun ogen niet geheel foutloze pogingen gewaardeerd. Daarvoor ben ik hen heel dankbaar.

Miek Dorrestein is schrijfster van jeugdboeken. Naast *Vogelvrij verklaard* schreef zij onder meer: *Geesten houden niet van regen* (1979), *Ik wil hier weg* (1981), *Paalwormen of pindakaas* (1982) en *Verscholen in de mergelgroeve* (1989).

Not in Buur
Gerard Brantas

In 1973 verscheen bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden een bibliografie van ego-documenten die betrekking hebben op Nederlands-Indië/Indonesië. Deze bibliografie betrof zowel jeugdboeken als boeken voor volwassenen. De samenstelster was Dorothée Buur. 2068 boektitels waren er in opgenomen; 481 hiervan kunnen worden aangemerkt als jeugdboeken. De thans verschenen bibliografie *Indische jeugdliteratuur*, eveneens samengesteld door Dorothée Buur, omvat 1244 boektitels; dat is 2,6 maal zoveel als vermeld in Buur (1973). Van Buur (1992) hebben 1145 boektitels betrekking op hetzelfde tijdvak (1825-1970) als waarop Buur (1973) betrekking heeft. Dit betekent dat Buur (1992) 2,4 maal zoveel boektitels omvat over het tijdvak 1800-1970 als Buur (1973) over ditzelfde tijdvak. Kennelijk wist of vermoedde de samenstelster reeds in 1973 dat haar bibliografie bij lange niet compleet was en heeft zij deze wijselijk een 'keuzebibliografie' genoemd.

In de afgelopen achttien jaren zijn er in antiquariaatscatalogi veelvuldig Indische jeugdboeken aangeboden, die niet in Buur (1973) vermeld stonden. Deze boeken kregen dan de kwalificatie 'Not in Buur', hiermee suggererend dat het een zeldzaam boek zou zijn. 'Not in Buur' werd allengs een begrip en men begon te spreken van een 'Not in Buur-boek'. Het is mogelijk dat in de toekomst, na verschijnen van Buur (1992), het begrip 'Not in Buur' geen appreciatie van een Indisch jeugdboek zal inhouden, maar een depreciatie doordat het wordt gebruikt om een boek te kwalificeren, dat weliswaar krachtens titel of auteur suggereert een Indisch jeugdboek te zijn, maar het niet is of slechts voor een minuscuul en niets-zeggend fragment.

Er bestaan nog andere categorieën jeugdboeken die 'Not in Buur-boeken' genoemd zouden kunnen worden. Het zijn de oorspronkelijk niet in het Nederlands geschreven jeugdboeken die wel betrekking hebben op Nederlands-Indië/Indonesië. En verder bestaan er ook nog 'koloniale' jeugdboeken, die betrekking hebben op andere koloniën

‘Duitsland en Nederland gaan ook over tot de produktie van koloniale gezinsboeken, waarin het gezin in de tropen de meeste aandacht verkrijgt.’
(Illustratie uit: *Kleine Sarina* van Clemence M. Bauer)

dan Nederlands-Indië/Indonesië. Deze jeugdboeken zijn mede van betekenis als vergelijkingsobjecten naast de authentieke Nederlandse jeugdboeken over Nederlands-Indië/Indonesië. Een eerste begin van vergelijking zal hieronder volgen, met dien verstande dat deze vergelijking niet is gebaseerd op behoorlijk onderzoek, maar slechts indrukken betreft en dan ook niet meer betekenis heeft dan het stellen van enige hypothesen.

Nogal wat Duitse jeugdboeken spelen in Nederlands-Indië terwijl er heel weinig Engelse jeugdboeken Nederlands-Indië als plaats van handeling hebben. Het lijkt redelijk om te veronderstellen dat dit verschijnsel wordt veroorzaakt doordat Duitsland maar een korte tijd koloniën in eigen bezit heeft gehad, van 1884 tot 1918, in tegenstelling tot Groot-Brittannië. De Duitse jeugdboeken die in Nederlands-Indië spelen doen dat vooral op Sumatra, waarschijnlijk doordat het Rijnsche Zendingsgenootschap heel lang werkzaam is geweest in de Bataklanden en er mede hierdoor nogal wat Duitsers op Sumatra woonden.

Eginhard von Barfuss (1825-1909) heeft deel uitgemaakt van het KNIL en schreef vele jeugdboeken, waaronder *Die Meuterer in der Südsee: Abenteuer eines deutsches Seemanns in Polynesien* (1898). Het is het verhaal over een Duitse zeilboot waarop een groep Deense bemanningsleden muiten. De Duitse getrouwen worden in een bootje gezet en dan aan hun lot overgelaten. Allerlei spannende avonturen beleven deze Duitsers, waaronder een aanzienlijk aantal gevechten met Polynesiërs en met Amerikanen. In Amerika worden de muiters teruggevonden en voorzover zij geen berouw hebben ontkomen zij niet aan hun verdiende straf. Het is gemakkelijk om de hiërarchie te bepalen van de moraliteiten van verschillende landaarden, die er bestaat in de optiek van de schrijver. Onderaan staan de Polynesiërs. Deze zijn altijd onbetrouwbaar en vechtlustig; daarenboven zijn het ook nog kannibalen. Alle Denen zijn drank- en goklustige muiters en dieven. Amerikanen kunnen ook muiters zijn of zeerovers, maar er bestaan ook goede Amerikanen. Deze zijn welvarend en laten bijvoorbeeld hun rijke erfdochter huwen met de jonge en charmante Duitse hoofdpersoon in het verhaal. Geheel bovenaan in de rangorde staan de Duitsers. Zij zijn bijna allemaal betrouwbaar, bekwaam, beschaafd, beheerst en dapper. En mocht het zo zijn dat er Duitse scheepsbemanningsleden gemene zaak hebben gemaakt met de Deense muiters en zij worden later door de scheepskapitein toegesproken: 'schäme ich mich [...] dass deutsche Seeleute an einer so schändlichen Meuterei haben teilnehmen können', dan tonen de Duitse muiters berouw 'mit Tränen in den Augen'.

D. Goldschmidt heeft met *Abenteuer und Erlebnisse bei den Menschenfressern auf der Insel Sumatra* (1897) het reisverslag van de ontdekkingsreiziger Joachim von Brenner voor de jeugd bewerkt. Het boek is volgestopt met volkenkundige wetenswaardigheden over de Bataklanden.

Von Brenner minacht de Batakkers. Het zijn volgens hem laffe en wrede kannibalen, die echter ook wel liefdevol kunnen zijn voor hun eigen kinderen en oude stamgenoten. Over Nederlandse Deli-planters denkt Von Brenner zeker niet gunstig. Volgens hem worden Chinese koelies in Deli zeer hard behandeld. Ze proberen dan te vluchten met het risico dat zij dan in handen van Batakkers vallen, die kannibalen zijn. Maar de Chinese koelies hebben meer vrees voor de Nederlanders dan voor de Batakkers.

Karl Helbig heeft in de jaren 1932-1955 zesentwintig boeken over Nederlands-Indië/Indonesië geschreven. Twee ervan zijn jeugdboeken. In *Til komtnt nach Sumatra: Das Leben eines deutschen Jungen in der Tropen* (1940) vertelt Helbig over een jongen die bij zijn grootouders in Duitsland is opgegroeid en op veertienjarige leeftijd naar zijn ouders gaat, die op Sumatra een kleine theeplantage bezitten. Het is een gezinsboek, dat wil zeggen dat het wel en wee van het gezin op de voorgrond staat en niet het vechten en oorlogvoeren. De schrijver geeft heel veel aandacht aan het weergeven van de couleur locale, de natuur en de bevolking, waarbij net als in het vorige boek ook veel leerzaams wordt verteld. Het is opvallend dat er in het hele boek geen enkele Nederlander voorkomt. Het Duitse gezin gaat alleen om met andere Duitsers en met Batakkers. Dit kan wel karikaturaal worden. Als de vader van de hoofdpersoon met zijn zoon een urenlange tocht te paard door midden-Sumatra maakt zien ze op een uitzichtpunt heel in de verte een andere ruiter. Naderbij gekomen blijkt het een Europeaan te zijn en nog dichterbij - heel toevallig - ook een Duitser. Over Duitsers wordt niets slechts gezegd. Ze zijn werklustig, plichtsgetrouw, rechtschapen, rechtvaardig jegens de inheemsen en onderling solidair.

De Engelse koloniale jeugdliteratuur omvat vele titels. Een bekende veelschrijver is George Alfred Henty (1832-1902) geweest. Hij schreef bijna tacthig historische avonturenverhalen in twintig jaar. Naar schatting zijn er meer dan 3½ miljoen exemplaren van verkocht. Henty's verhalen volgen meestal hetzelfde schema. Er is een held van 15-16 jaar, meestal van goede huize. De familie raakt in moeilijkheden, die als regel van financiële aard zijn. De held treedt in dienst bij het leger en vecht mee in een van de vele Britse oorlogen. Hij onderscheidt zich hierin en beleeft vele avonturen. Na fortuin te hebben gemaakt trouwt hij en wordt of is reeds een welvarende landeigenaar. Tussendoor zijn er vele gevechten en achtervolgingen geweest, gevangennemingen en ontsnappingen. Er is een zekere gelijkenis met de Nederlandse Jan Hendrik van Balen (1851-1921) die in de uitgeversreeks ‘De Nederlanders in Oost en West, te water en te land’ ook vele boeken schreef, maar bij lange na niet zoveel als Henty. Historische gebeurtenissen wist Van Balen veel harmonischer in het verhaal te voegen dan Henty. Dit is overigens niet verwonderlijk als men zich de werkwijze van Henty

realiseert. Hij had verschillende secretarissen in dienst en iedere morgen om negen uur begon hij te dicteren en streefde er dan naar om een hoofdstuk per dag af te werken. Dit waren ongeveer 6000 woorden. Herhaaldelijk werden de verhalen botweg onderbroken door feitelijke verslagen over veldslagen en andere militaire campagnes met lijsten van onderdelen, wapens en getallen van geleden verliezen. Het concept van de tekst werd uitgewerkt door een van de secretarissen, die soms ook voor de feitelijke informatie zorg moest dragen. De persklare tekst kreeg Henty niet eerder onder ogen, dan nadat deze was gedrukt. Dan konden er slechts kleine wijzigingen worden aangebracht en zeker geen andere structuur meer in het verhaal worden aangebracht of de feitelijke informatie drastisch worden gecorrigeerd.

De boodschap die Henty in zijn verhalen probeerde te leggen is met twee woorden aan te geven: English gentlemanliness, dat wil zeggen Engelse superioriteit, de zeden en moraal van de hogere klassen en verder stoere mannelijkheid.

Over de Engelse superioriteit enige opmerkingen in Henty's optiek. Het Engelse volk staat onmiskenbaar bovenaan. Schotten staan lager. Zij hebben zich pas na het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk kunnen ontwikkelen tot het beschavingsniveau van de Engelsen. Voordien waren de Schotten nog wrede barbaren. Arabieren staan nog lager dan de Schotten. Arabieren zijn fanatiek, wreed en verraderlijk; het zijn slavenhandelaren, zeerovers en uitbuiters. Maar anderszins zijn Arabieren ook moedige en ridderlijke tegenstanders in het gevecht en zijn ze intelligent en bedreven in de handel. Vanwege deze positieve eigenschappen zijn Arabieren boven de negers te stellen. Negers verkeren nog in een middeleeuwse staat van beschaving. Zij zijn onontwikkeld, weten niet beter en daarom is ze niet alles aan te rekenen. De Zuidafrikaanse Boeren daarentegen behoren tot het blanke ras en hebben kennis van het christendom en beschaving. Van de Boeren zou dus veel goeds kunnen worden verwacht, maar het zijn geen goede blanken. Ze zijn vuil en smerig, wreed en verraderlijk, corrupt en onbetrouwbaar. Het zijn parasieten, die geen belasting betalen aan het Engelse gouvernement. De Britten zijn dus gerechtvaardigd om de landen van de Boeren, Transvaal en Oranje Vrijstaat, te veroveren, want daardoor worden de negers beschermd tegen de Boeren.

Henty was een schrijver van de negentiende eeuw. De twintigste eeuw heeft zijn evenknie in de nog steeds populaire William Earle Johns (1893-1968), de schepper van Biggles. Johns heeft zelf een avontuurlijk leven gehad net als Henty die oorlogscorrespondent is geweest. Johns was vliegenier tijdens de Eerste Wereldoorlog, werd neergeschoten boven Duitsland, aldaar gevangen genomen, ter dood veroordeeld, wist te ontsnappen en werd nog eens gevangen genomen. Zijn creatie Biggles, vliegenier bij de Britse luchtmacht, overtreft zijn schepper in avontuurlijkheid. Biggles' ontelbare avonturen, gevechten, ontsnappin-

gen, heldendaden en waaghalzerijen, zijn moed, intelligentie, helder inzicht en fantasierijkheid worden beschreven in 102 Biggles-boeken.

Een van de Biggles-boeken, *Biggles in Borneo* (1943) speelt tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands Borneo, althans op een geheim vliegveld in 'central Borneo'. Dat dit toen Nederlands bezit was, wordt nergens vermeld. In het hele verhaal komt ook geen enkele Nederlander voor. De helden zijn de Britten en in mindere mate de Amerikanen en Australiërs. Zij bestoken de Japanners met roekeloze stunts en ondanks alle tegenvallers en overmacht van de vijand ontkomen de Britten steeds weer na hun opdracht te hebben volvoerd. Was Henty niet al te betrouwbaar in zijn feitelijke informatie, Johns kan daar ook mee terecht. Johns verzint het bestaan van een pigmy rhinoceros. Hij laat olifanten in centraal Borneo rondlopen, terwijl deze dieren alleen in noordelijk Borneo voorkomen. Luipaarden komen in heel Borneo niet voor, volgens Johns echter wel. In een boek over de tropen past een avontuur met een gifslang. Johns gunt dit zijn lezers ook. 'It was a krait, perhaps the deadliest reptile on earth. Its bite means death in a few minutes. [...] With its little tongue flickering, it reared up and gazed [...] with [...] malice in its eyes.' En dan te bedeken dat de krait (Bungarus candidus en B. fasciatus), die in Indonesië bekend staat als ular welang en ular weling, een uitgesproken nachtdier is, dat overdag totaal niet bijtlustig is, zelfs niet als het opzettelijk wordt geplaagd. Met een stok kan het dier zonder enig gevaar worden weggeschoven. Het is een gifslang, maar de dood na een paar minuten is een overdreven voorstelling van zaken. Johns vertelt ook nog dat de Dayak krissen dragen, hetgeen niet overeenkomstig de werkelijkheid is.

Zijn dit soort fouten onbelangrijke pietluttigheden? Niet als ze een indicatie zijn van de wijze waarop zulk soort boeken worden geschreven. Men neme een exotisch milieu, laat er gevaarlijke en enge dieren in rondlopen. Vergeet de autochtone kannibalen niet met hun vergiftige pijlen. Geef de heldenrollen aan de blanken, de hoogste aan Engelse luchtmachtofficieren. Tweederangs rollen kunnen worden bekleed door Chinezen en de ergste slechterikken zijn natuurlijk de Japanners. Vergeet vooral de mannelijke heldenmoed niet en de edele rechtvaardigheid, voorkomendheid en beschaving van de held aller helden Biggles nog minder.

Henty en Johns waren schrijvers van jongensboeken. Bessie Marchant (1862-1941) was een Engelse schrijfster van meisjesboeken. Haar geboortejaar ligt precies tussen die van Henty en Johns in. 150 boeken schreef ze. In dit opzicht overtrof ze de besproken jongensboekschrijvers. De hoofdrollen in haar boeken worden, zoals te verwachten is van een meisjesboek, ingenomen door wat oudere meisjes of door jonge vrouwen. Kennelijk wilde Bessie Marchant in deze hoofdpersonen twee idealen naar voren brengen, enerzijds het dienen van het Britse imperium en anderzijds het feminiene en huishoudelijke en de zorg voor

het nageslacht. Door dit laatste wordt dan weer het Britse imperium gediend. Bessie Marchants hoofdpersonen zijn vaak vrouwen, die zowel lieftallig, mooi en aantrekkelijk zijn ('a tall slight figure, a diamond necklace gleaming on her white throat, whilst a tiara set with the same flashing gems glittered among the coils of het soft hair'), als hoge kwaliteiten in het huishoudelijke vlak bezitten ('proceeds to make a hearty meal of seven or eight courses') en anderzijds ook hun landgoed zuinig en vooruitkijkend weten te beheren, zorgzaam en rechtvaardig zijn voor het personeel en in mannelijke liefhebberijen, zoals het jagen op gevogelte of wilde schapen, zeker niet onbekwaam zijn.

De dubbele doelstelling om de hoofdpersoon in het verhaal te poneren zowel als ideale Britse echtgenote en moeder en tegelijkertijd als vrouwelijke imperialiste komt ook tot uiting in andere verhalen dan van Bessie Marchant. Zo is er in een aflevering van het padvindsterstijdschrift *Girl Guides Gazette* (april 1914) een verhaal gepubliceerd over een officiersvrouw, die bericht krijgt dat haar man in India dodelijk gewond is geraakt in een gevecht met inheemsen. In de eerstvolgende bijeenkomst van de padvindstersgroep waarvan de officiersvrouw de leiding heeft, wordt de Union Flag and Jack gehesen en spreekt zij haar padvindsters toe: 'Girl Guides, this is the flag under which our soldiers fight, and die, I - I salute it.' En over haar gesneuvelde man zegt ze: 'Preserving peace on our borders [...] that was his work, stamping out revolt, keeping India for England, doing his duty.'

Samenvatting van de verkregen indrukken

Het negentiende-eeuwse beeld van de Nederlandse, Duitse en Engelse koloniale jeugdboeken wordt in niet onbelangrijke mate mede bepaald door zogenaamde oorlogs- en vechtboeken. Groot-Brittannië blijft in de twintigste eeuw tot na de Tweede Wereldoorlog doorgaan met de produktie van zulke populaire Brits-imperialistische jeugdboeken. Duitsland en Nederland gaan ook over tot de produktie van koloniale gezinsboeken, waarin het gezin in de tropen de meeste aandacht in het verhaal verkrijgt. Mogelijk is hierbij van betekenis dat het Britse gezin in de tropen, bestaande uit de ouders met hun kinderen, relatief zeldzamer was dan het Nederlandse of Duitse gezin in de tropen. Immers, Britse kinderen werden relatief vaker naar kostschool in het vaderland gestuurd dan dat dit met de Nederlandse of Duitse kinderen gebeurde. In veel Nederlandse jeugdboeken neemt het gezin de voornaamste plaats in het verhaal in. In Duitse boeken is dat de Duitse mens of het Duitse volk. En in Engelse jeugdboeken staat vaak het Britse imperium in het centrum.

Literatuur

Barfuss, E. von, *Die Meuterer in der Südsee: Abenteuer eines deutschen Seemanns in Polynesien* (Berlin: Jugendhort, [1898]).
Bratton, J.S., 'British imperialism and the reproduction of femininity in girls' fiction, 1900-1930' in: Jeffrey Richards, *Imperialism andjuvenile literature* (Manchester: Manc. Univ. Press, 1989) 195-215.
Buur, Dorothée, *Persoonlijke documenten Nederlands-Indië/Indonesië: Keuze-bibliografie* (Leiden: KITLV, 1973).
Buur, Dorothée, *Indische jeugdliteratuur: Geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië* (Leiden: KITLV, 1992).
Goldschmidt, D., *Abenteuer und Erlebnisse bei den Menschenfressern auf der Insel Sumatra* (Würzburg: Woerl, 1897).
Hannabuss, Stuart, 'Ballantyne's message of empire' in: Jeffrey Richards, *Imperialism and juvenile literature* (Manchester: Manch. Univ. Press, 1989) 53-71.
Helbig, Karl, *Til kommt nach Sumatra: Das Leben eines deutsches Jungen in den Tropen* (Stuttgart: Gundert, [1940]).
Richards, Jeffrey, 'With Henty to Africa' in: Jeffrey Richards, *Imperialism and juvenile literature* (Manchester, Manch. Univ. Press, 1989) 72-106.

Senapan

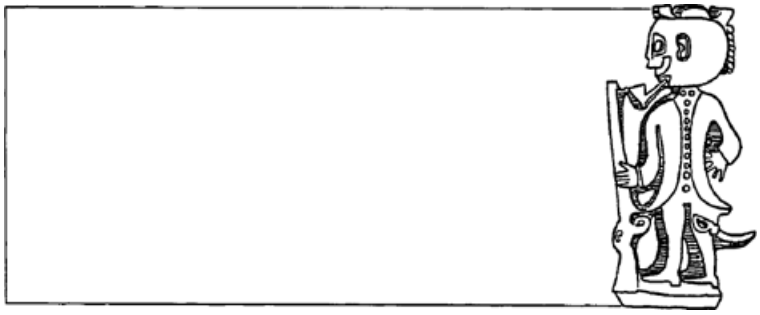

In *Fiction & the colonial experience* van Jeffrey Meyers (The Boydell Press 1973) lezen wij: ‘Kipling en Conrad zijn de enige grote schrijvers, die over het imperialisme hebben geschreven, toen het wat macht en invloed betrof, de hoogste top had bereikt, en beiden ontleenden aan hun koloniale ervaring een brede visie en een *esprit* die ver uitstegen boven die van hun tijdgenoten.’ Sommige critici, zo lezen wij verder bij Meyers, noemden Conrad destijds de ‘Kipling van de Maleise Archipel’.

Conrad werd evenwel ongaarne met Kipling vergeleken en was van mening dat zijn werk breder van opzet was, en zeker diepzinniger was dan het oeuvre van Kipling. Over een vergelijking van elkaars werk schreef hijzelf eens: ‘Een “volksschrijver” als Kipling is eenvoudig te duiden. Het belang van zijn werk ligt in het onderwerp zelf, bij mij gaat het vooral om het effect dat het bij de lezer teweegbrengt. Hij [Kipling] schrijft óver zijn landgenoten, ik schrijf vóór hen (richt mij tòt hen).’ Letterlijk staat er: ‘Il parle de ses compatriotes. Moi j'écris pour eux.’ Overigens vond Conrad het werk van Kipling van grote klasse en vaak ‘onberispelijk van vorm’. Tot zover, in grote lijnen, Jeffrey Meyers.

De nogal boude opmerking van Joseph Conrad, die, laten we wel wezen, natuurlijk ook is ingegeven door de veelal gratuite vergelijking van de twee *colonial writers* door de critici, is toch interessant genoeg om even bij stil te staan. Vooral waar het gaat om dat verschil van schrijven vóór je landgenoten, of schrijven óver die landgenoten. Is er voor wat dat betreft ook in de Indisch-Nederlandse letterkunde zo'n vergelijking te trekken? En zo ja, welke namen horen er dan bij?

Laten wij onze vraagstelling vooral beperken tot de ‘groten’, want bij de minder getalenteerden is die nadruk op het onderwerp zelf, of op het effect dat het teweegbrengt, in de regel weinig markant. Nee, de echte ‘groten’; wie van hen hoort in het Conrad-kamp en wie in het kamp van Kipling?

Is het werk van H.J. Friedericy eigenlijk niet in hoofdzaak geschreven óver zijn landgenoten? Is het werk van zijn tijdgenoot en eveneens ‘schrijvend bestuursambtenaar’ Alberts niet in elke regel gericht tòt zijn landgenoten? Beb Vuyk dan? Buitengewoon moeilijk; is zij niet begonnen in het Kipling-kamp en geëindigd in dat van Conrad? Wat is de wezenstrek in het werk van Maria Dermoût; schrijft zij over haar landgenoten of richt zij zich tegelijkertijd ook niet tòt hen? En P.A. Daum dan? Is hij wel zo *conradesque* als veel moderne critici ons willen doen geloven? Ligt het belang van zijn werk in feite niet in het ontwerp zelf?

Wie richt zijn *senaphan* eens op de mogelijk wat al te stellige uitspraken van Joseph Conrad, weet ze te ontzenuwen of ze aan te scherpen? *Ajo, pasang senaphan!*

De prent van Nans van Leeuwen, horende bij het verhaal *Zouden we 'm mogen houden* van A.M. de Man-Sonius. Een haast ‘klassiek’ Indische prent met alle bekende attributen: de kokospalmen, de grote bloempotten op het voorerf, de open voorgalerij, en het aapje op de schouder van het meisje.

Uitnodiging

Op vrijdag 12 juni 1992 organiseert de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde het symposium **Zes jaar *Indische Letteren* (1986-1991): verleden en toekomst**.

Het programma ziet er als volgt uit:

	9.30 uur:	Ontvangst met koffie
	10.00 uur:	Opening door Peter van Zonneveld
	10.10 uur:	Liesbeth Dolk: *Zes jaargangen* Indische Letteren: *een terugblik*
	10.30 uur:	Henk Maier: *Is Indisch-Nederlandse literatuur ook een Aziatische literatuur?*
	10.50 uur:	Theo D'haen: *'Koloniaal' en 'post-koloniaal' in de Engelse literatuurgeschiedenis*
±	11.10 uur:	Pauze
	11.25 uur:	Bert Paasman: *Problemen van de Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedschrijving (17e/18e eeuw)*
	11.45 uur:	Peter van Zonneveld: *Problemen van de Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedschrijving (19e/20e eeuw)*
±	12.05 uur:	Gelegenheid voor discussie tot 12.30 uur
±	12.30 uur:	Lunchpauze
	14.00 uur:	Gerard Termorshuizen: *Het documentaire/sociologische karakter van de Indisch-Nederlandse literatuur*
	14.20 uur:	Vincent Houben: *Geschiedenis in discussie.*

		Het gebruik van literaire bronnen bij de geschiedschrijving
±	14.40 uur:	Pauze
	15.00 uur:	Edy Seriese: *Indisch-Nederlandse literatuur als mestiezenliteratuur*
	15.20 uur:	Jacqueline Bel: *De receptie van Indisch-Nederlandse literatuur in Nederland*
	15.40 uur:	Gelegenheid voor discussie tot ± 16.15 uur
	16.15 uur:	Borrel

Plaats: Museum voor Volkenkunde, Steenstraat 1, Leiden.

Toegangsprijs voor het Museum (inclusief de tentoonstelling 'Insulinde in Leiden': *f* 6,00.

Alle belangstellenden zijn van harte welkom.

Mededelingen

Indische bellettrie in Indonesische vertaling

Het Instituut Indonesische Cursussen te Leiden legt zich (naast zijn cursusactiviteiten) al enkele jaren toe op de verkoop van in het Indonesisch geschreven en in Indonesië uitgegeven boeken op velerlei terreinen, onder andere op dat van de Indonesische literatuur. Sinds kort hebben zij ook in voorraad Nederlands en Nederlands-Indisch literair werk in Indonesische vertaling, waaronder bijvoorbeeld boeken van Multatuli, Kartini, Maria Dermoût, Vincent Mahieu en Beb Vuyk.

Inlichtingen (en catalogi) kunnen worden verkregen bij het Instituut Indonesische Cursussen, Rapenburg 8-10 ('Princehof'), Leiden (tel. 071-121011). Op dat adres wordt op zondag 15 maart,van 13.00-17.00 uur, een boekenbeurs ingericht.

Literaire lezing

In april organiseert het Letterkundig Museum in samenwerking van de Stichting De Literaire Salon een lezing over de Nederlands-Indische letterkunde. Aya Zikken zal de lezing houden. Na afloop van de lezing zal een gesprek volgen tussen Jaap de Moor, Paul van der Velde en Hanneke Eggels.

Tegelijkertijd is in het museum de tentoonstelling over reizen in Azië tussen 1770 en 1830 'Uit menschlievendheid zoude ik barbaar kunnen worden' te zien. Jaap de Moor en Paul van der Velde zijn mederedacteuren van het schrijversprentenboek dat verschijnt bij de tentoonstelling in het Letterkundig Museum. Hanneke Eggels is directeur van de Stichting De Literaire Salon.

Datum: zondag 26 april. Aanvang 14.00 uur.

Toegangsprijs: *f* 12,50. U kunt daarvoor ook de tentoonstellingen in het museum bekijken en u krijgt een kop koffie of thee aangeboden.

Adres: Letterkundig Museum, Prinses Irenepad 10, Den Haag. Het museum ligt naast het Centraal Station achter winkelcentrum Babylon.

Belangstellenden kunnen telefonisch reserveren: 070-3471114.

[Nummer 3]

Redactioneel

Dit voorjaar overleed Margaretha Ferguson. Als lid van onze Werkgroep bezocht zij met grote regelmaat onze lezingen. In deze aflevering wordt zij herdacht door Gerard Termorshuizen.

Joop van den Berg, actief medewerker van het eerste uur, heeft na zes jaar de redactie van ons tijdschrift verlaten. Wij willen hem graag bedanken voor alles wat hij tot dusver voor de Werkgroep en het tijdschrift heeft gedaan. Hij heeft niet alleen een flink aantal bijdragen aan *Indische Letteren* geleverd, hij liet ons ook vrijelijk delen in zijn grote kennis van de Indische literatuur. Bovendien wist hij in zijn onuitputtelijk archief altijd wel afbeeldingen te vinden die pasten bij de bijdragen van vele anderen. Hij heeft dan weliswaar afscheid genomen van de redactie, maar niet van de Werkgroep. Wij hopen dan ook nog vaak een beroep op zijn medewerking te mogen doen.

In deze aflevering schrijft Anneke Soethout over Laszlo Székely, A.J. van der Schoor-Lambregts over Albert Kruyt en Celebes, Peter van Zonneveld over rederijkerskamers in het Nederlands-Indië van de vorige eeuw en Frits Jaquet over Du Perron en het Landsarchief. De volgende aflevering van *Indische Letteren* zal gewijd zijn aan het symposium dat op 12 juni in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden werd gehouden.

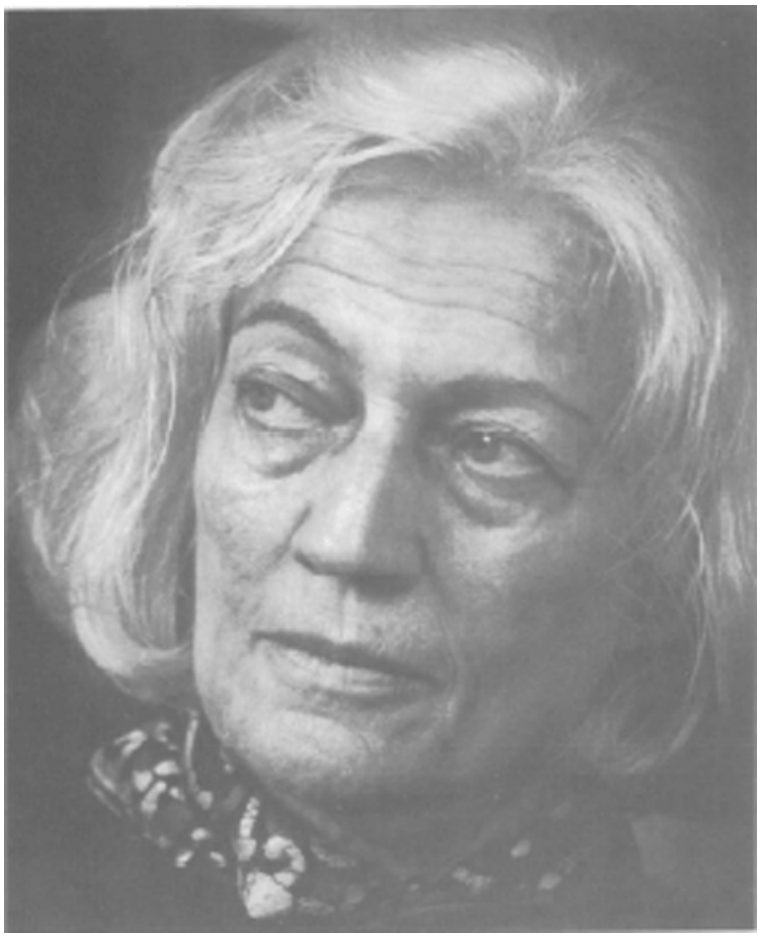

Margaretha Ferguson, eind 1991 (Sijthoff Pers/Theo Böhmers)

In memoriam Margaretha Ferguson
Gerard Termorshuizen

In de nacht van 7 op 8 mei j.l. overleed, tijdens een reis door Vietnam, de schrijfster Margaretha Ferguson. Zij was vanaf het eerste begin lid van onze Werkgroep en sloeg vrijwel geen van onze bijeenkomsten over.

Wie geïnteresseerd is in wat haar - haar leven lang - aan de gang heeft gehouden, en wil weten wat haar steeds weer tot schrijven heeft gebracht, kan haar in 1985 onder de titel *Brief aan niemand* bijeengebrachte dagboekfragmenten niet ongelezen laten. Wat Indonesië voor haar betekende, bracht ze daarin als volgt onder woorden:

> Vanwaar mijn hartstochtelijke betrokkenheid? Wat Indonesië betreft zijn er altijd nog persoonlijke onopgeloste emoties en conflicten aan te voeren. Maar het gaat veel verder. Ik zie mijn betrokkenheid op Indonesië nu als een *model*, waaraan ik [...] alles kan ontdekken wat ik te weten wil komen over mens en wereld. Vandaar natuurlijk ook dat ik geen onderscheid hoef te maken tussen mijn emotionele keuze voor de verdrukte mens of die nu in Indonesië, in Afrika, in een deel van mezelf [...] of waar dan ook zit.

De onderdrukte mens en de onderdrukking als menselijk tekort spelen een belangrijke rol in Fergusons werk. Steeds ook krijgen we de onderdrukking te zien in het perspectief van een het individu en zijn bestaansrecht bedreigende macht: de macht van de vaderfiguur bijvoorbeeld, of die van een slechts een kleine minderheid dienend regiem, of die van het het rationele denken uitschakelend vooroordeel.

Ruim anderhalf jaar geleden, op 1 februari 1991, hield ik op haar verzoek en dat van haar uitgever Nijgh & Van Ditmar haar laatste boek, de roman *Angst op Java*, in de Haagse Kunstkring ten doop. Het is een haar persoonlijkheid zeer karakteriserend boek. Zoals vrijwel al haar werk heeft het sterk autobiografische trekken. Het bevat het verslag van de ervaringen, gesprekken en gedachten van een oudere vrouw die

omstreeks 1980 Indonesië bezoekt, het land waaraan zij goede, maar ook verwarrende en gruwelijke herinneringen bewaart. Zij bezoekt dat land, beter: zij ondergaat het, *wenst* het te ondergaan, zo bewust mogelijk en met een maximum aan eerlijkheid tegenover zichzelf. Willens en wetens is zij op zoek naar de confrontatie met zichzelf in relatie tot de haar vaak intens bezerende en beangstigende werkelijkheid. Een met Indonesië verbonden werkelijkheid.

'In Indonesië raakt alles je aan', constateert de hoofdpersoon telkens weer bij zichzelf. Zij *wil* zich laten aanraken, vandaar dat zij zich doorlopend probeert te ontworstelen aan de haar beschermende oordelen, vooroordelen en eenmaal ingenomen standpunten. Zij wil opnieuw leren kijken: naar Indonesië, naar zichzelf en bovenal naar de beroerdigheid in ons mensen, waar ook ter wereld. Het betekent onontkoombaar een zich kwetsbaar maken met alle pijnlijke gevolgen vandien. Zo'n gevolg is de angst die de hoofdpersoon onophoudelijk vergezelt, zowel in haar reflectie op het Indonesië van toen (de koloniale tijd, het Japanse kamp en de bersiaptijd) als in het ondergaan van het Indonesië van omstreeks 1980, in grote trekken het Indonesië van nu.

In Indonesië raakt alles je aan. Voor de hoofdpersoon in *Angst op Java* betreft dat zowel het verleden als het heden. Datzelfde gold voor Margaretha Ferguson. In hun verwarrende complexiteit hadden het toen en het nu voor haar alles met elkaar te maken. Soms schoven ze ineen en vielen ze samen, op andere momenten weer kregen ze een eigen belichting. Maar verleden of heden, wat hoofdzaak was, is het voor haar ook altijd gebleven: kijken, onderscheiden, zelfonderzoek en positiebepaling. In de jaren vanaf 1945 bracht het haar tot de veroordeling van het kolonialisme en het kiezen voor de Indonesiërs in hun strijd voor onafhankelijkheid; terug in het Indonesië van 1980 betekende het de confrontatie met een land waar een kleine, heersende elite zich verrijkt ten koste van de massa en de armoede van tallozen is weggeschoven achter fraaie façades; waar status, rang en stand voorgaan op talent en kwaliteit; waar kleine boeren met een aalmoes van hun land worden gejaagd en het recht wordt gekocht; waar doodseskaders hun werk kunnen doen en kritische schrijvers monddood zijn gemaakt, omdat 'alles gezegd moet worden in de taal en de visie van het regiem'.

Dat is natuurlijk wel wat anders dan het beeld dat de gemiddelde toerist mee terugbrengt uit Indonesië. Dat van het land van licht en kleur, van schoonheid en cultuur, van betovering en bedwelming. Ook Margaretha Ferguson - ze erkende het - droeg dit beeld met zich mee. In Indonesië raakt immers *alles* je aan! Alleen: ze keek er door- en omheen, liet er zich niet door inpakken, probeerde integendeel zich te bevrijden van de de werkelijkheid versluierende 'lagen van illusie', zoals zij het formuleerde. Wat zij, terugblikkend op meer dan vijftig jaar koloniaal en post-koloniaal Indonesië, zag, was dat machtelozen werden tot machthebbers, slachtoffers tot beulen en onderdrukten tot

onderdrukkers. En hoe gemakkelijk viel het, zo constateerde ze, die grenzen te overschrijden: die van pijn lijden naar pijn doen!

Maar bij deze constatering mocht het naar haar overtuiging nooit blijven. Waar het uiteindelijk op aankomt is de persoonlijke keuze, de bepaling van de eigen positie: 'Ik weet', schreef ze, 'wat mijn eigen meest wezenlijke keuze is: ik kies voor de onderdrukte, net zolang tot deze op zijn beurt onderdrukker wordt.' Het is een keuze die 'wordt bepaald door woede, de woede van de machteloos onderdrukte, woede die bij mijzelf de diepstliggende aandrift is.'

Deze foto van een jong plantersechtpaar op de rubberonderneming op Sumatra gebruikte Madelon Székely-Lulofs eens bij een artikel. Man en vrouw zijn onmiskenbaar Laszlo en Madelon Székely.

Laszlo Székely: navolger of voorloper?
Anneke Soethout

Voorjaar 1991 verscheen bij uitgeverij Conserve in de *Indische Letteren-Reeks* de tweede druk van *Van Oerwoud tot Plantage*, geschreven door L. Székely en - het staat er vet gedrukt - vertaald uit het Hongaars door zijn echtgenote Madelon Székely-Lulofs, schrijfster van *Rubber* en *Koelie*.

Over Laszlo Székely kon men tot nu toe kort zijn: hij genoot slechts enige bekendheid als de man van de destijds geruchtmakende schrijfster van Deli-romans, die ooit zelf ook eens een poging had gewaagd het plantersleven te beschrijven. Dit 'stemmingsbeeld van Deli', zoals hij zijn boek zelf omschreef, zou waarschijnlijk onopgemerkt gebleven zijn als hij niet de echtgenoot van Madelon Lulofs geweest was.

Bij de eerste druk, verschenen bij Elsevier in 1935, wordt de lezer in de waan gelaten dat Székely in het Nederlands schreef; nergens staat vermeld dat het hier een vertaling betreft. Reden voor de letterkundige Roel Houwink[1] om in *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* van mei 1936 te constateren dat de auteur zich voor wat betreft zijn Nederlands 'kranig door de moeilijkheden heeft heengeslagen'. Slechts een paar germanismen zijn hem opgevallen (waarom een Hongaar zich zou schuldig maken aan germanismen wordt verder niet verklaard).

Het boek vertoonde zoveel overeenkomsten met de eerder verschenen romans van zijn vrouw, dat al snel de gedachte post vatte dat Székely zijn stof aan haar werk ontleend had, kortom haar epigoon was. Zo noemt E. Du Perron[2] *Van Oerwoud tot Plantage* smalend één van de vele *sous-produits*, die verschenen in *na*volging van het 'romannetje' *Rubber* en J. Jansen van Galen[3] ziet in zijn artikel *De Vrouw achter Rubber* 'opmerkelijke overeenkomsten met Madelons romans'.

Alvorens hier dieper op in te gaan wil ik eerst in het kort de inhoud van *Van Oerwoud tot Plantage* schetsen:

In 1912 besluit de Hongaarse ik-figuur, twintig jaar jong en telg uit een verarmd geslacht van grootgrondbezitters, op de bonnefooi naar Sumatra te trekken in de hoop er fortuin te maken. Door toeval landt

hij aan de Oostkust en wordt 'Deliplanter'. Als *singkeh*, nieuwaangekomene, maakt hij kennis met de louter uit mannen bestaande plantersmaatschappij. Hij wordt overgeleverd aan keiharde discipline en aan de willekeur van zijn superieuren. Als vreemdeling heeft hij een verrassende en onbevooroordeelde kijk op de 'Delische' toestanden. Al conformeert hij zich aan het systeem, hij registreert wèl koel en klinisch de heersende (wan)toestanden, met name de behandeling van het koeliepersoneel. Kritiek op het systeem wordt geuit bij monde van zijn vriend Dwars. Deze zal tenslotte vanwege zijn déloyale houding ontslagen worden. Het verhaal eindigt met de komst van de grote Amerikaanse rubbermaatschappijen op Deli, die het begin van de 'beschaving' en het einde van het pioniersbestaan aankondigen. We schrijven dan 1918.

Na lezing van *Van Oerwoud tot Plantage* ontkwam ook ik niet aan de indruk dat het werk qua stijl en inhoud grote verwantschap vertoont met dat van Madelon Lulofs. Om op grond van deze indruk tot een juiste conclusie te kunnen komen, heb ik de roman *De Andere Wereld* (1934) van Madelon Székely vergeleken met *Van Oerwoud tot Plantage*.

Ik heb bewust *De Andere Wereld* voor mijn onderzoek genomen, omdat in deze roman eveneens het leven van de aankomende Deliplanter - de *singkeh* - beschreven wordt. De overeenkomsten tussen beide werken bleken te opvallend om er aan voorbij te gaan. Ter illustratie enkele frappante voorbeelden.

In *De Andere Wereld* bereikt de jonge *singkeh* Pieter Pot na een vooral hobbelige tocht per *karetta-sewa* de rubberplantage. Hij krijgt onderdak bij de filosofisch ingestelde Blom, die van hem een planter moet maken. Blom is het buitenbeentje in de harde planterswereld en het is uit zijn mond dat we de kritiek op het systeem vernemen. Pots superieur Knechtmans is het prototype van de Deliplanter: een grove bulderende *toewan besar* met ongeschoren hoofd, grote snor en rode stierenek.

In *Van Oerwoud tot Plantage* bereikt de hoofdpersoon na een soortgelijke rit een soortgelijke plantage, alwaar hij wordt ingekwartierd bij Dwars. Evenals Blom vormt Dwars 'het geweten' van de ik-figuur. Ook hier een bulderende chef, compleet met rode stierenek. Zowel Blom als Dwars geven hun protégé de raad vooral goed te eten; lichamelijke gezondheid is in dit klimaat een levensvoorwaarde. Als de twee nieuwelingen klagen over het eentonige eten dat slechts uit taai vlees bestaat, krijgen zij van hun leermeesters een huishoudster - een *njai* - toegezonden. Die beide *njai*'s richten de verwaarloosde woning opnieuw in met gehaakte kleedjes, matten op de kisten en bloemen op de tafels. Zij weten de luie onbruikbare waterdragers, tot dan toe de enige bediendes, te dresseren tot wel opgevoede *boys*. En beide *singkehs* roepen letterlijk hetzelfde bij het zien van een dienblad vol lekkers: 'Waar heb je dat alles vandaan?'

Het dagelijks werk op de plantage wordt op vrijwel eendere wijze

beschreven: de twee *singkehs* zijn *snotsingkehs* die ontgroend worden met urenlange zinloze klauterpartijen door het oerbos. Er volgen opdrachten om moerasgebieden te ontginnen; beide hoofdpersonen ondergaan de dreiging die van de vijandige natuur uitgaat. Zowel Blom als Dwars worden ontslagen omdat zij zich niet wensen te conformeren. Er wordt vendutie gehouden die uitloopt op een demonstratieve vriendschapsbetuiging voor de twee werkloze planters.

Niet alleen wordt het onderwerp op vrijwel identieke wijze behandeld, ook het taalgebruik vertoont opvallende overeenkomsten. In beide boeken verspreidt de Sumatraanse kust 'een stank van verrotting', 'broeit de moerasdamp' en is de visstank 'onverdragelijk'. Als Pieter Pot een Japans bordeel bezoekt wordt hij begroet door een 'hoge krijsstem in de deur', onze Hongaar ontmoet bij dezelfde gelegenheid 'een kijvende vrouwenstem in de deur'. Een rijtoer door de Chinese wijk levert in beide verhalen de constatering op van nauwe steegjes, stank, slecht verlichte werkplaatsen waar naaimachines in razende vaart ratelen, grammofoons jammeren en in de stinkende goten naakte kinderen spelen.

Madelon Lulofs kwam als getrouwde plantersvrouw in 1918 naar Deli. Zij behoorde tot de eerste lichting blanke vrouwen die naar Deli kwam om er het Europese element te versterken.[4] De harde pioniersjaren die haar tweede echtgenoot Laszlo Székely in *Van Oerwoud tot Plantage* beschrijft, behoren dan al goeddeels tot het verleden. Het *singkeh* leven kende Madelon niet uit eigen waarneming. Ligt het niet voor de hand dat Madelon voor haar roman *De Andere Wereld* putte uit de ervaringen die haar man zo nauwgezet beschreven had? Zoals ik reeds heb aangetoond, vertonen de twee werken zoveel identieke passages, dat ik hieruit de conclusie meen te kunnen trekken dat Madelon voor wat betreft de inhoud, het werk van haar man 'gebruikt' heeft. Om met Du Perron te spreken: *De Andere Wereld*, een *sous-produit*.

Een van de mogelijkheden om deze stelling met bewijzen te staven, is de originele versie van *Van Oerwoud tot Plantage* te vergelijken met de Nederlandse vertaling. Immers, als in de Hongaarse uitgave alle boven aangehaalde passages aanwezig zijn, mag men er van uit gaan dat deze scènes van de hand van Székely zelf zijn en niet van zijn vrouw. Ter vergelijking heb ik gebruik gemaakt van de Duitse uitgave die in 1935 verscheen in Wenen onder de titel *Tropenfieber* en letterlijk uit het Hongaars vertaald werd door Mirza von Schüching. In het voorwoord, dat alleen in de Nederlandse vertaling te vinden is en de indruk moet wekken dat het hier een Nederlands werk betreft, schrijft Székely: 'Ik begon te schrijven en schreef aan één stuk door; ik schreef dien heelen nacht en de daarop volgende dagen' en 'Ik weet zelf niet hoe lang ik schreef. Ik at en sliep en schreef weer door.'

Contractkoelies op het ochtendappèl op een onderneming in het voormalige Nederlands-Indië (uit: *Indien in Moll* von einem Bewundere (Stuttgart 1908)).

Een rij mannelijke contractkoelies (uitvergroting van de rechterbovenhoek van de foto).

Deze verklaring impliceert dat hij zelf verantwoordelijk is voor de tekst. Op grond van het voorwoord zouden we er dus van mogen uitgaan dat Madelon Lulofs een letterlijke vertaling heeft afgeleverd onder supervisie van haar echtgenoot. Lezing van *Tropenfieber* leert ons dat alle door mij aangehaalde gebeurtenissen die zowel in *De Andere Wereld* als in *Van Oerwoud tot Plantage* beschreven worden, in gelijke bewoordingen in de Duitse - en dus ook Hongaarse - versie te vinden zijn. Een eerste aanduiding dat zij oorspronkelijk van de hand van Székely zijn en door zijn vrouw gebruikt werden.

Vergelijking van de Duitse en de Nederlandse versie leverde echter nog een andere vondst op - dusdanig verrassend en interessant dat ik mijn onderzoek naar de originaliteit van *Van Oerwoud tot Plantage* verder hierop heb toegespitst.

Wat bleek het geval? Madelon heeft *Van Oerwoud tot Plantage* - in tegenstelling tot de uitdrukkelijke vermelding bij de tweede druk - geenszins letterlijk vertaald. Zij veroorloofde zich zoveel vrijheden dat van vertaling geen sprake meer is: zij voegde naar believen stukken toe of liet passages weg. Waar haar man observeert, geeft zij vaak een waardeoordeel; waar haar man slechts suggereert, geeft zij ons haar (!) antwoorden. Het is haar visie op de Deliplanter die wij voorgeschoteld krijgen: de stoere werker die met de mond menige grofheid debiteert, hard is voor zijn mensen, maar ook voor zich zelf. Als haar man bijvoorbeeld verscheidene malen beschrijft hoe hij huilt van heimwee, wordt dit consequent weggelaten in de Nederlandse tekst. Maar waar haar man slechts van 'negers' spreekt, vertaalt Madelon dit telkens met 'nikkers', 'vuil tuig' en 'nikkertroep'.

Madelon zal, als kind van haar tijd, zeker beïnvloed zijn geweest door de ethische politiek: voor haar is de koelie een mens en niet slechts een werktuig. Haar echtgenoot noemt de inlander 'vuil', 'lelijk' en beschrijft meerdere malen hoe onwillige koelies met schoppen en stokslagen aan het werk gestuurd worden. Dergelijke scènes worden in de Nederlandse versie weggelaten - bij Madelon deelt de planter slechts oorvijgen uit. Heet de koelie in de oorspronkelijke versie 'slaaf', in de Nederlandse versie is hij contractarbeider.

Wat niet opvalt als men alleen de Nederlandse versie heeft gelezen, wordt overduidelijk na lezing van de Duitse vertaling: *Van Oerwoud tot Plantage* is niet uit het Hongaars vertaald, maar - voor wat betreft de passages die Madelon wel integraal overnam - woordelijk uit het Duits overgenomen, tot en met de interpunctie toe! De zinnen zijn zelfs zo letterlijk vertaald dat *Van Oerwoud tot Plantage* wemelt van de germanismen en zelfs van foutieve vertalingen. De germanismen die Roel Houwink in zijn boekbespreking signaleert zijn hiermee simpelweg verklaard en zeker niet aan het taalgebruik van Székely te wijten.

Schrijft de Duitse vertaalster *Ich schlage vor* (blz. 60), dan lezen we bij Madelon 'Ik sla voor' (blz. 75) in plaats van 'ik stel voor'. *Die Zeit vergeht* (blz. 124) wordt 'De tijd vergaat' (blz. 128) en niet de tijd 'verstrijkt' of 'gaat voorbij'. Een ander fraai voorbeeld: *Ich gebe Ihr den Laufpas* (blz. 357), hetgeen in goed Nederlands is: 'Ik zeg haar de dienst op', wordt door Madelon vertaald met: 'Ik geef haar den looppas' (blz. 302). *Wortkarg* (blz. 64), in gewoon Nederlands 'zwijgzaam', wordt 'woordkarig', een woord dat in geen Nederlands woordenboek te vinden is.

Niet alleen germanismen zijn er, maar ook foutieve vertalingen. Het Duitse *manchmal* (Ned. vert. 'soms') wordt telkens vertaald met 'vaak'; *dröhnende* (blz. 62), dat natuurlijk gewoon 'dreunend' betekent, wordt 'dreigend' (blz. 76), met als gevolg dat een 'dreunende mannenstem' een 'dreigende mannenstem' wordt! Deze opsomming, die met tientallen voorbeelden uitgebreid kan worden, wil ik besluiten met een wel heel kenmerkende fout die tevens bewijst dat Madelon de Duitse versie vertaalde en niet de Hongaarse tekst: op blz. 50 van *Tropenfieber* beschrijft Székely hoe een van de Nederlandse passagiers, hangend over de reling, de Sumatraanse kust begroet: *'"Der neue Klondike", meint in höhnischem Ton Lohuis'*, letterlijk vertaald: 'Het nieuwe Klondyke', zegt Lohuis op honende toon. Wat lezen wij op blz. 65 in de Nederlandse tekst? '...zegt hoonend Ton Lohuis'. Madelon ziet het Duitse zelfstandige naamwoord *'der Ton'* aan voor de voornaam 'Ton'.

Een belangrijke scène, die in *Tropenfieber* ruim veertien bladzijden beslaat, wordt door Madelon in zijn geheel weggelaten. Omdat deze scène van belang is voor het verdere verloop van mijn artikel volgt hier eerst een korte weergave van de inhoud.

In zakelijke sobere stijl registreert de ik-figuur de aankomst van een nieuw koelietransport op de onderneming; de koelies, door misleiding geronseld en niet meer dan slaven. Hij beschrijft de ontreddering van de Javanen die, gehurkt in rijen, wachten op hun indeling in de *pondoks* (koelieverblijven). Zonder omhaal worden mannen van hun vrouwen gescheiden; sommige van de nieuw aangekomen meisjes worden toegewezen aan reeds langer op de onderneming verblijvende koelies die geen vrouw bezitten. Als een van de vrouwen het waagt tegen deze verkwanseling te protesteren, wordt haar met stokslagen het zwijgen opgelegd. Een andere vrouw in de rij wordt hysterisch omdat ze haar kind heeft achtergelaten op Java; de koelieronselaar had 'vergeten' te vertellen dat de arbeid haar ver van haar dorp naar een ander eiland zou voeren. En passant wordt voor de ogen van de nieuwelingen een koelie die een vluchtpoging gewaagd heeft door de hoofdadministrateur en de mandoer op gruwelijke manier mishandeld. Tenslotte zijn we getuige van de moord op Kromoredjo, een jonge koelie wiens vader geen andere keus had dan zijn zoon aan de onderneming te verkopen - de enige mogelijkheid voor de vader om de karbouw te kopen die

hij nodig heeft voor de bewerking van zijn land. Kromoredjo is geestelijk totaal lamgeslagen en reageert niet wanneer de mandoer naar zijn naam vraagt. Als deze tenslotte de zorgvuldig gevouwen hoofddoek van Kromoredjo's hoofd slaat, grijpt de jongen een sabel en maakt amok. De hoofdadministrateur doodt de Javaanse koelie met zijn jachtgeweer. 'Zijn vader kan nu rustig met de nieuwe buffel ploegen' - met deze droge constatering besluit Székely zijn verslag.

Waarom heeft Madelon Székely deze ingetogen, maar daardoor juist zo huiveringwekkende, aanklacht weggelaten? Ongetwijfeld vormt de beschrijving van dit koelietransport een hoogtepunt in Székely's 'stemmingsbeeld' van het plantersleven! Schrok de schrijfster er voor terug deze passage op te nemen in de Nederlandse uitgave van *Van Oerwoud tot Plantage*? Misschien omdat dan zou blijken dat zij de stof voor haar roman *Koelie* (1932) wel erg letterlijk aan het werk van haar echtgenoot ontleend had? Immers, uit brieven en interviews is bekend dat Madelon zich voor het schrijven van *Koelie* had laten inspireren door een schets van Székely. Wellicht is de geschrapte passage dezelfde als de schets waarop in de interviews geduid wordt.

Willen wij Székely recht doen - en dit artikel is bedoeld als een bijdrage hiertoe - dan mag de volgende passage, door Madelon maar half vertaald, zeker niet onvermeld blijven. Op een feestavond in de plantersclub maakt ook de controleur zijn opwachting. Hij wordt vergezeld door zijn zenuwzieke vrouw die, geteisterd door malaria, doodmoe de avond uitzit. Székely omschrijft haar 'als vergiffenis vragend voor het feit, dat zij het gewaagd heeft hier ziek te worden'. Nadat de vrouw op Timor, haar man weg op tournee, haar enig kind verloren heeft, stort zij geestelijk in. Meer vertelt de Nederlandse versie niet. Hoeveel indringender is de Duitse tekst, hoeveel meer sympathie krijgen wij voor 'het controleursvrouwtje' als we lezen waarom ze is ingestort: '[...] ze had een zenuwinzinking gekregen omdat ze eigenhandig het kleine doodskistje had moeten timmeren en het kind zelf had moeten begraven.'[5]

Het 'controleursvrouwtje' heeft duidelijk niet de sympathie van Madelon. Door de oorzaak van de zenuwinzinking niet te vermelden, wil Madelon Székely ons haar waardeoordeel opleggen. De zenuwzieke vrouw past niet bij het beeld dat Madelon - *en niet haar man* - ons schetst van het 'dappere Hollandse vrouwtje' dat haar door de *njai* verloederde echtgenoot de beschaving brengt en daarmee heel Deli tot westerse waarden en normen bekeert. De verzuchting van Székely (blz. 289) over de mislukkingen die het 'getrouwd uitkomen' met zich meebrengt, de teleurstellingen die de Hollandse vrouwen moeten verdragen en zijn conclusie dat het trouwverbod volkomen gerechtvaardigd is, wordt door Madelon uiteraard niet vertaald. Integendeel: zij bejubelt de Hollandse vrouwtjes die op hun post blijven, zich dapper door het

rimboebestaan heenslaan, strijdend aan de zijde van hun echtgenoten (blz. 256).

Wij krijgen sterk de indruk dat Madelon de negatieve aspecten die nu eenmaal tot de realiteit van het plantersbestaan behoorden, bewust heeft willen verdoezelen of door toevoeging van positief commentaar in een ander daglicht heeft willen plaatsen. Zij herschreef de hoofdpersoon naar haar eigen - gangbare - beeld van 'de Deliplanter'. Székely's beschrijving van de aankomst van het koelietransport past uiteraard niet in dit beeld.

Samenvattend komen wij tot de conclusie dat Székely's *Van Oerwoud tot Plantage* een heel ander beeld schetst van het plantersleven dan *Tropenfieber*. In de Nederlandse 'vertaling' is niet alleen de schrijver aan het woord, maar voornamelijk zijn vrouw. Dit terwijl het voorwoord suggereert dat er sprake is van een authentiek document. Anthony Reid veronderstelt in zijn inleiding bij *Tropic Fever*, de Engelse uitgave uit 1979, zelfs dat de Nederlandse vertaling wel de meest zorgvuldige zal zijn! Bovendien wordt na vergelijking van de Duitse, c.q. Hongaarse tekst, met de Nederlandse, duidelijk dat Madelon tal van elementen uit Székely's werk - vaak in dezelfde bewoordingen - in haar eigen romans gebruikte. En, zoals we al constateerden: van een vertaling uit het Hongaars is zeker geen sprake![6]

Is *Van Oerwoud tot Plantage* plagiaat? Een *sous-produit*? Het wordt tijd het etiket dat Laszlo Székely opgeplakt kreeg los te weken en hem niet langer in één adem te noemen met zijn beroemde echtgenote; de man die het ook eens mocht proberen.[7] Niet langer - de toevallig ook schrijvende - echtgenoot van een schrijfster, maar schrijver en echtgenoot van - toevallig - Madelon Lulofs.

Geraadpleegde literatuur

L. Székely, *Van Oerwoud tot Plantage, verhaal van een Plantersleven* (Amsterdam 1935).
L. Székely, *Van Oerwoud tot Plantage, verhaal van een Plantersleven* (Schoorl 1991, tweede druk). Ingeleid en toegelicht door C. van den Wijngaard, vertaald uit het Hongaars door Madelon Székely-Lulofs.
L. Székely, *Tropenfieber* (Wenen 1935). Vertaald uit het Hongaars door Mirza von Schüching.
L. Székely, *Tropic Fever, the Adventures of a Planter in Sumatra* (Singapore 1979). Ingeleid door Anthony Reid, vertaald uit het Duits.
L. Székely, *Öserdoktöl - ültetvényekig* (Budapest 1935).
L. Székely, *Rimboe* (Amsterdam 1949). Bewerkt door Madelon Székely-Lulofs.
Cock van den Wijngaard, 'Madelon Lulofs (1899-1958). Vrouw van Deli'. In: *Bzzlletin* 110, 52-64.
Nicole Lucas, 'Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. Het concubinaat in de planterswereld van Sumatra's Oostkust'. In: *Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1986) 78-97.

Anneke van Moorsel-Soethout (1950) beschouwt zich als ‘gevormde leek’ op het gebied van de Indische bellettrie. Houdt zich bezig met de positie van vrouwen in het koloniale Deli. Onlangs verscheen van haar hand in de serie ‘Uitgelezen boeken’ een levensbeschrijving van de journaliste Mary Pos.

Eindnoten:

1 *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, nr. 46, 5 mei 1936 (Rubriek ‘Boekbespreking’). Roel Houwink noemt *Van Oerwoud tot Plantage* ‘een document dat tot nadenken stemt over de manier waarop het blanke ras zijn “superioriteit” aan het oosten heeft opgelegd’. Hij grijpt de boekbespreking aan om een flinke dosis kritiek te leveren op de Nederlandse koloniale politiek: ‘Als er ooit een proces geweest is in de menselijke geschiedenis, waarbij het woord van Henriëtte Roland Holst, dat allen aan alles schuldig zijn, van toepassing is, dan is het wel het geval bij de kolonisatie-werken der Europeesche mogendheden, waarbij het geheelen volk ten nauwste betrokken is en waarbij alles in het teeken van den Mammon staat!’ Overigens signaleert hij dat Székely's boek geen aanklacht is, maar een document dat getuigt van het ‘hervinden van de menschelijkheid’ en fragmenten bevat ‘die opwegen tegen het beste wat Kipling in zijn *Jungle-boeken* schreef (de Olifantenjacht!).’

2 E. Du Perron, *Verzameld Werk*, deel 6, 190.

3 John Jansen van Galen, ‘Madelon Székely-Lulofs. Een vrouwelijke Multatuli?’, *Haagse Post*, 13 juli 1985.

4 De kolonisatie van Sumatra's Oostkust was een mannenaangelegenheid. Men achtte de leefomstandigheden op de ondernemingen niet geschikt voor vrouwen. Aan het eind van de vorige eeuw waren de assistenten in dienst van de grote cultuurmaatschappijen onderworpen aan de zogenaamde ‘trouwbepalingen’. Deze hielden onder meer in dat een assistent eerst na 6 jaar dienstverband in het huwelijk mocht treden. Het eerste Europese verlof (na 6 jaar) werd in de regel aangegrepen om een ‘vrouw te zoeken’. Uiteraard werkte het trouwverbod het concubinaat in de hand; dit werd zelfs gepropageerd. Geen betere manier om vertrouwd te raken met taal en gewoontes van de inlandse bevolking dan achter de klamboe! Pas in 1922 kwam er officieel een einde aan het trouwverbod. Wel waren enkele maatschappijen, onder druk van de Vakvereniging voor Assistenten in Deli, al eerder tot afschaffing overgegaan; de Delimij in 1919 als eerste. De Amerikaanse ondernemingen voerden een liberaler beleid: zo kon Hendrik Doffegnies in 1918 als getrouwd man in dienst treden van een Amerikaanse rubbercompany en zich met zijn bruid Madelon Lulofs op de onderneming vestigen.

5 Vertaling uit het Duits door A. Soethout. De Duitse versie, *Tropenfieber*, werd mij welwillend in bruikleen afgestaan door Joop van den Berg, die mij tevens een gedeelte van het illustratiemateriaal ter beschikking stelde - waarvoor mijn dank!

6 Het Hongaarse origineel leek tot november 1991 van de aardbodem verdwenen. Anthony Reid vermeldt in zijn voorwoord bij *Tropic Fever* dat het boek in de jaren twintig in Budapest is gepubliceerd, maar onopgemerkt bleef: ‘at the time it appears to have been so little noticed, that copies of the Hungarian edition have been impossible to trace’. Volgens Cock van den Wijngaard verkeerde Székely in Hongarije wel in schrijverskringen, maar bleef hij een randfiguur. Uit correspondentie in bezit van C.v.d.W blijkt dat Székely regelmatig in Hongaarse kranten publiceerde, met name over Nederlands-Indië. Als schrijver zou hij in zijn vaderland echter een onbekende figuur zijn geweest. Ieder artikel waarin naast het werk van Madelon Székely-Lulofs terloops *Van Oerwoud tot Plantage* wordt besproken, betwijfelt min of meer het bestaan van een Hongaarse uitgave. Reden genoeg om een aantal Hongaarse instellingen aan te schrijven, in een poging het origineel alsnog in handen te krijgen. Hierbij mag de medewerking die ik ontving van dr. Bert Paasman niet onvermeld blijven. Het resultaat mag

verrassend genoemd worden: binnen drie weken ontving ik een kopie van de eerste uitgave van *Öserdoktöl - ültetvényekig*, uitgegeven te Budapest in 1935 en herdrukt in 1942 onder de titel *Süt a nap Szumatran*. Vindplaats van beide originelen is de National Széchényi Library te Budapest. Een fotokopie van de eerste druk berust bij het Instituut voor Neerlandistiek, afd. DNL te Amsterdam. Tevens bevindt zich een fotokopie in mijn bezit.
Bij vergelijking van de Hongaarse tekst met de Duitse en de Engelse, bleek dat deze twee vertalingen het origineel op de voet volgen.

7 In feite beschreef Székely het plantersleven twee maal: in 1949 verscheen bij Wereldvenster te Amsterdam *Rimboe*, postuum uitgegeven en bewerkt door Madelon Székely-Lulofs. Het titelblad vermeldt geen enkele nadere bijzonderheid. Volgens Anthony Reid betreft het hier een oorspronkelijk Hongaars werk, getiteld *Süt a nap Szumatran, Tiz év Szumatra öserdöiben* (De zon schijnt in Sumatra, tien jaar in het oerbos van Sumatra). Het zou eind jaren dertig in Hongarije verschenen zijn en in 1942 een tweede druk beleefd hebben. Zoals ik in mijn vorige noot vermeldde is deze informatie onjuist. Het is namelijk de titel van de tweede druk van *Van Oerwoud tot Plantage. Rimboe* bleef geheel onopgemerkt; het boek is voor zover ik kon nagaan ook nooit besproken. Een exemplaar van *Rimboe* vormt tegenwoordig een uniek bezit. Inzage is problematisch: wie een aanvraag doet bij de K.B. zal daar te horen krijgen dat het boek... zoek is! *Rimboe* is geschreven in de vorm van een biecht. Het verliest door zijn gekunstelde constructie veel van de zeggingskracht die *Van Oerwoud tot Plantage* zo lezenswaard maakt. Het beschrijft de geestelijke en lichamelijke ondergang van een jonge, weinig wilskrachtige tabaksplanter. Oorzaak: de afzondering waarin de hoofdpersoon verkeert en de afwezigheid van een 'beschaafde' omgeving. *Rimboe* bevat een aantal scènes die zo uit *Van Oerwoud tot Plantage* overgenomen lijken te zijn, geschreven in vrijwel dezelfde stijl en vrijwel dezelfde bewoordingen. Zo doet in *Van Oerwoud tot Plantage* de *njai* op de volgende wijze haar intrede: 'Daar ligt Kartinah als een bronzen, warm levend beeld op het witte laken' (blz. 191) en in *Rimboe* heet het: 'Op de witheid van het laken, lag haar mooi, gespierd, jong lichaam, naakt, als een prachtig bronzen beeld op een marmeren ondergrond' (blz. 125). Slechts één van de vele voorbeelden - met dit verschil, dat in 1949 op het titelblad duidelijk vermeld staat dat er sprake is van een bewerking door Madelon Székely-Lulofs; iets dat in 1935 achterwege gelaten werd.

Alb. C. Kruyt en zijn vrouw Johanna Moulijn

'Het heerlijke en schoone werk der Zending'
Alb. C. Kruyt over Celebes
A.J. van der Schoor-Lambregts

Inleiding

Binnen de Indische letteren is tot nu toe nog weinig aandacht besteed aan de vele geschriften van zendelingen die in onze voormalige kolonie gewerkt hebben.[1] Hieronder houd ik mij bezig met vier werken van Alb. C. Kruyt, de bekende pionier-zendeling van Midden-Celebes, te weten: *De Inlander en de Zending* (1907), *Van Heiden tot Christen* (1926), *De Zending een Dwaasheid* (1928) en *Zending en Volkskracht* (1937).

Voordat ik inga op de vorm, doelstelling en inhoud van deze vier werken, geef ik een korte schets van het zendingswerk in Nederlands-Indië en het leven van Kruyt.

Zendingswerk in Nederlands-Indië[2]

Het zendingswerk in onze kolonie vindt zijn beginpunt bij de geestelijke verzorging van de Hollandse employés die in dienst waren van de in 1602 opgerichte Verenigde Oost-Indische Compagnie. Deze employés hadden in Nederlands-Indië een aantal kleine christelijke gemeenten gevormd en door de VOC waren predikanten aangesteld om deze gemeenten te leiden. De meeste predikanten legden zich daar ook uitsluitend op toe; slechts enkelen gingen ertoe over om daarnaast het Evangelie te verkondigen aan de inheemse bevolking. Echt zending bedrijven was er dus nauwelijks bij. Bovendien bracht deze 'overheids-zending' met zich mee, dat dit alleen werd toegestaan wanneer het overeenstemde met de belangen van de Compagnie. Voor de Compagnie was de inheemse bevolking in de eerste plaats winstobject en het bedrijven van zending mocht geen nadelen opleveren voor de handel. Was een gebied niet meer interessant voor de Compagnie, dan werd dat verder aan zijn lot overgelaten en werd dus ook het zendingswerk stopgezet.

In de zeventiende eeuw werd in Nederland dus weinig waarde toegekend aan het verrichten van zendingswerk. Ook in andere Europese

landen was dit niet het geval. In de loop van de achttiende eeuw kwam hierin echter verandering. Bepaalde groepen werden zich bewust van het belang van zending bedrijven en namen initiatieven in die richting. Aan het eind van de achttiende en gedurende de hele negentiende eeuw werden tal van particuliere protestantse zendingsgenootschappen opgericht die alle hun arbeidsveld vonden in de koloniën. Het christendom kende als gevolg hiervan een geweldige uitbreiding. Vanuit Europa werd door tientallen genootschappen gewerkt in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.

Ook in Nederland werden zendingsgenootschappen opgericht. Het eerste al in 1797: het Nederlandsche Zendelinggenootschap (NZG). Vele andere zendingsgenootschappen en zendingsverenigingen volgden. Alle vonden ze hun eerste werkterrein in Nederlands-Indië. Later werd het meeste zendingswerk overgedragen aan de kerken. In het begin van deze eeuw gingen de protestanten namelijk inzien, dat het zendingswerk eigenlijk een taak was van de kerk en niet zozeer van particuliere genootschappen.[3]

Alb. C. Kruyt[4]

Kruyt was van jongs af aan vertrouwd met het zendingswerk. Hij werd in 1869 geboren op Oost-Java, waar zijn vader als zendeling werkzaam was. Voor onderwijs moest de jonge Kruyt echter terug naar Nederland en Albert Kruyt heeft dan ook een groot deel van zijn jeugd doorgebracht op het internaat voor zendelingskinderen in Rotterdam. Intussen voelde ook hij zich aangetrokken tot het zendingswerk. Toen hij eenentwintig jaar was, had hij zijn zendingsopleiding afgerond en werd hij - net getrouwd met Johanna Moulijn - door het NZG uitgezonden naar Nederlands-Indië. Het echtpaar had de opdracht een nieuw zendingsgebied op te gaan bouwen in Midden-Celebes. Dit was belangrijk pionierswerk, want dit gebied vormde zowel op de zendings- als op de koloniale kaart nog een witte plek. Het was officieel wel Nederlands-Indisch grondgebied, maar het Bestuur vestigde zich er pas vijftien jaar later.

Na drie jaar werken in het Posso-gebied in Midden-Celebes kregen Kruyt en zijn vrouw gezelschap van het bekende echtpaar Adriani, uitgezonden voor bijbelvertaalwerk door het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Tussen de taalgeleerde dr. N. Adriani en zendeling Kruyt ontstond een hechte samenwerking. Beiden wilden namelijk eerst grondig de taal en de gedachten- en gevoelswereld van het in het Possogebied wonende Toradja-volk leren kennen. Kruyt ontpopte zich al snel als een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeker, met name op etnologisch en sociologisch terrein. Zijn studies stonden echter wel steeds in dienst van het zendingswerk. Gewapend met die kennis kon hij zijns inziens namelijk het beste te weten komen hoe hij het Evangelie

aan de Toradja's moest verkondigen, zodat het ook werkelijk weerklank zou vinden bij hen en zij vanuit innerlijke overtuiging zouden kiezen voor het christendom. Op deze weerklank heeft hij wel lang moeten wachten, want pas in 1909 - na zeventien jaar - lieten de eerste Toradja's zich dopen. Aan de andere kant kende Kruyt door zijn diepgaande studies wel de oorzaken van de geringe vorderingen. In ieder geval betekende deze doop een doorbraak van het christendom in Midden-Celebes. Het zendingswerk breidde zich uit en meer zendingsarbeiders waren nodig om de jonge christengemeenten op te bouwen. Uiteindelijk keerden Kruyt en zijn vrouw na 42 jaar tropenarbeid, slechts twee maal door Europees verlof onderbroken, in 1932 voorgoed naar Nederland terug.

Ook toen zat Kruyt nog niet stil. Hij besteedde veel tijd aan het schrijven van artikelen en boeken op het terrein van de zendingswetenschap en op godsdiensthistorisch en etnologisch terrein.[5] Het door hem verzamelde studiemateriaal hiervoor bood stof te over. Daarnaast was hij lid van het hoofdbestuur van het NZG, gaf hij les aan de zendingsschool te Oegstgeest en was hij van 1933 tot 1946 bestuurslid van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV). Kruyt overleed op 19 januari 1949.

Vorm en doelstelling

Opvallend is, dat de door mij geanalyseerde werken van Kruyt alle vier bundels zijn van lezingen of artikelen rond eenzelfde onderwerp. De artikelen zijn dan al eerder verschenen in bekende zendingstijdschriften uit die tijd, voornamelijk in *Mededeelingen. Tijdschrift voor Zendingswetenschap*. Overigens komt men dit vaker tegen bij zendingswerken uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Veel zendelingen publiceerden artikelen over hun werk en hielden - als ze met verlof waren - op verschillende plaatsen in ons land lezingen. Na afloop van een serie artikelen of lezingen werden deze meestal kort daarna gebundeld tot één uitgave.

De doelstelling van deze uitgaven was niet alleen het vergroten van de belangstelling en liefde voor het werk op de zendingsvelden, maar ook het bevorderen ervan. Andere zendelingen konden immers met die informatie hun voordeel doen. In Kruyts werk komt dit doel duidelijk naar voren. In de inleiding van *De Inlander en de Zending* schrijft Kruyt bijvoorbeeld het volgende: ‘De drang van verschillende zijden om ze in druk te doen verschijnen, en de overweging, dat mijne ambtsbroeders in Indië hunne eigen ervaringen wellicht aan het hier gegevene kunnen toetsen, deden mij ertoe besluiten, deze lezingen uit te geven. Moge de uitgave strekken tot bevordering van het heerlijke en schoone werk der Zending.’

Inhoud

In feite brengt Kruyt in zijn werk gewoon verslag uit van de resultaten van een aantal van zijn onderzoeken op het gebied van de zendingswetenschap; op grond van zijn conclusies geeft hij diverse adviezen voor het zendingswerk. Zijn schrijfstijl is dan ook vrij zakelijk en zeker niet literair. Wel hebben deze werken een levendig karakter, doordat Kruyt vele persoonlijke belevenissen verhaalt ter ondersteuning van zijn mening.

Hieronder volgt eerst een korte samenvatting van de inhoud van de vier werken. Daarna ga ik nog wat dieper in op drie onderwerpen die vaak in deze werken aan de orde komen.

In de bundel *De Inlander en de Zending* beschrijft Kruyt de manier waarop het Evangelie door de Posso-Toradja's ontvangen werd. Hij behandelt de verschillende reacties van de Toradja's en weet ze ook te verklaren. Verder blijkt uit deze beschrijvingen duidelijk zijn mening, dat de zending moet aansluiten bij de denk- en leefwereld van een 'natuurvolk'.[6]

In het werk *Van Heiden tot Christen* geeft Kruyt het godsdienstig voelen en denken van de Toradja's weer, zowel in hun 'heidense' tijd als in de tijd van hun overgang naar het christendom. Het doorgronden van de oorspronkelijke godsdienst van de Toradja's heeft zijns inziens tot nut, dat men dat weet hoe men het beste met het Evangelie daarbij kan aansluiten. Ook is het voor een zendeling belangrijk het proces van 'toeëigening' van het christelijk geloof te kunnen herkennen. Dit bespaart hem teleurstellingen. Kruyt constateerde bijvoorbeeld, dat de Toradja's zich het christendom eigen maakten door het een plaats te geven in hun eigen gedachtenwereld. Kruyt omschrijft dit als 'naar beneden halen' van het christendom. In het volgende citaat geeft hij ook aan, waarom dit proces plaats vindt: 'Deze menschen kunnen de verheven gedachten van het Evangelie niet verstaan. Ze trekken ze neer in hun eigen denkwereld, om er iets aan te hebben.'[7] Kruyt staat hier echter niet erg negatief tegenover. Integendeel, hij beschouwt dit verschijnsel juist als een herkenningsteken van de overgang naar het christendom.

In *De Zending een Dwaasheid* verdedigt Kruyt het bestaansrecht van de zending en derhalve draagt het werk een wat ander karakter dan de andere drie. Kruyt weerlegt of relativeert de volgende drie beschuldigingen tegen de zending: de zending zou de mensen ongelukkig maken door hen uit hun natuurstaat te halen, de zending zou de natuurmensen slechter maken en tenslotte zou de zending hen ook nog waanwijs maken.[8] Door wie deze beschuldigingen geuit worden, vertelt Kruyt niet. Wel omschrijft hij hen een keer als 'geestverwanten van Multatuli'.[9] Kruyt weet in ieder geval de beschuldigingen op een meesterlijke ma-

nier te ontkrachten of tot de juiste proporties terug te brengen. De kracht van zijn betoog ligt vooral in zijn diepgaande kennis van de aard, adat, godsdienst en maatschappijstructuur van de 'natuurvolken' in Nederlands-Indië. Met deze kennis probeert hij aan te tonen, dat het zendingswerk juist van grote waarde is voor de bewoners van Nederlands-Indië - zeker na de komst van het gouvernement met de vele maatregelen die diep ingrepen in de levensgewoonten van de bevolking. Vooral toen fungeerde de zending als buffer en opvangcentrum.[10]

Tenslotte toont Kruyt in *Zending en Volkskracht* met vele voorbeelden aan, dat het bewerkstelligen van een innerlijke verandering de belangrijkste taak is van de zending, niet alleen om de godsdienst te veranderen, maar ook voor het doorvoeren van noodzakelijke maatschappelijke veranderingen. Alleen wanneer een volk met zijn hart achter bepaalde veranderingen zal staan, kan volgens hem iets *blijvends* bereikt worden.[11]

Etnologie en zendingsmethode

Etnologie en zendingsmethode zijn wel de meest voorkomende onderwerpen in de vier werken van Kruyt. Zeer nauwkeurig beschrijft hij de aard, godsdienst en maatschappijstructuur van de Toradja's. Zonder etnologische kennis is volgens hem goed zending bedrijven onmogelijk.

Een groep kinderen uit de Posso-streek

Een zendeling moet voor het brengen van het Evangelie aanknopingspunten zoeken bij de denk- en leefwereld van het volk te midden waarvan hij werkt om op die manier dat volk voor het christendom te winnen. Met dwang en bruut optreden zal men volgens Kruyt weinig bereiken en zeker geen innerlijke verandering.[12]

In feite is Kruyts eigen zendingsmethode voortdurend de grondtoon van zijn boeken. Overigens werd deze zogenaamde 'etnologische methode' niet door iedereen in Nederland geaccepteerd. Kruyt is verschillende keren beschuldigd van een te zachte houding ten opzichte van de oorspronkelijke religie van het volk waaronder hij zending bedreef.[13] Hij had echter een afkeer van alle blinde bekeringsijver. Langzamerhand en doelbewust probeerde hij het Evangelie aan de Toradja's duidelijk te maken. Hij wilde dat ze alleen uit innerlijke overtuiging zouden kiezen voor het christelijk geloof en niet vanuit andere, secundaire motieven. Daarom was Kruyt ook blij dat er in Midden-Celebes voorlopig nog geen sprake was van de komst van het gouvernement en de daarmee gepaard gaande invloed van de westerse beschaving. Bovendien zouden de Toradja's kerstening dan kunnen gaan verwarren met europeanisering.

Het gouvernement

Een ander onderwerp dat Kruyt vaak aan de orde stelt is de houding en werkwijze van het gouvernement. Hij vermeldt er weinig positiefs over. Allereerst boezemde de komst van het bestuur volgens Kruyt de Toradja's een enorme angst in: 'Toen het Gouvernement vasten voet had gekregen in Midden-Celebes en alle Toradja's aan zijn gezag had onderworpen, was het roerend te zien, hoe de menschen als kudden schapen zich om den zendeling en den onderwijzer verzamelden, en zich aan hen vastklampten. Ieder oogenblik zouden ze in hun onbekendheid met de adat van het Gouvernement iets kunnen doen, dat zonde was in de oogen der nieuwe machthebbers, en dan zouden ze verbannen kunnen worden [...].'[14] Bepaalde dwangmaatregelen van het Bestuur zorgden eveneens voor grote onrust. Door het verbieden van het terechtstellen van heksen (op zich heel begrijpelijk) waren de Toradja's bijvoorbeeld ontzettend bang geworden voor de nog rondzwervende, kwade hekse-geesten.[15] Ook zorgden bepaalde maatregelen voor het uiteenvallen van de clans, waardoor diverse 'ondeugden' (zoals stelen) de vrije teugel kregen. Uit veel dingen bleek volgens Kruyt een grote onkunde met betrekking tot de aard en adat van een 'natuurvolk'.[16]

Daarnaast constateerde Kruyt, dat het gouvernement met deze dwangmaatregelen geen blijvende maatschappelijke vooruitgang bewerkstelligde, omdat de gespletenheid tussen innerlijk en uiterlijk bleef. De bevolking bleef de gouvernementsscholen bijvoorbeeld als iets vreemds beschouwen: 'De onderwijspolitiek der Regeering is [...] allerminst

van dien aard, dat hierdoor de volksschool in het kader van de dorpsgemeenschap wordt opgenomen, en tot adat zal worden. Daarvoor is al dadelijk een beletsel bij het Regeeringsstelsel, dat geen of weinig rekening wordt gehouden met de plaatselijke omstandigheden, zoodat men de school blijft voelen als een vreemde, van buitenaf aangehangen zaak.'[17] Ook het invoeren van de natte rijstbouw (in plaats van roofbouw) onder dwang van militairen mislukte. De mensen deden het met tegenzin, omdat ze geloofden dat hun goden toch hun zegen niet over deze nieuwe werkwijze zouden geven. Ze besteedden daardoor weinig aandacht aan de velden en de oogsten mislukten. Hierin kwam echter langzamerhand verandering, aldus Kruyt, toen de mensen christen werden en ze bevrijd waren van hun oude godsdienst. Vanaf dat moment was er ook geen dwang meer nodig. Men ging uit zichzelf en met plezier de akkers volgens de nieuwe methode bewerken.[18] Het gouvernement besefte volgens hem niet dat de Toradja-maatschappij eerst van de kluister van de vrees voor de voorouder-goden moest worden ontdaan. De angst voor de wraak van de voorouders was juist de grootste belemmering voor elke maatschappelijke vooruitgang: 'Deze verlossing van de angst voor hun goden-voorouders, die deze menschen deed volharden in een doodelijk conservatisme, is de eerste vrucht van de Evangelieprediking [...] en tegelijk de eerste voorwaarde voor een vrije ontwikkeling van hun maatschappij [...]. Wij hebben in dit alles de fundamentele beteekenis van de Zending voor de maatschappij der natuurmenschen erkend.'[19]

Kruyt in zijn werk

Doordat Kruyt duidelijk een mening over bepaalde zaken heeft en ook veel eigen ervaringen vertelt, komen in zijn werk diverse eigenschappen van hem naar voren. Het leek mij waardevol deze eigenschappen tot slot eens op een rijtje te zetten. Men leert er namelijk niet alleen Kruyt zelf beter door kennen, maar men krijgt ook meer inzicht in de intentie waarmee Kruyt zijn visie op bepaalde zaken ten beste heeft gegeven.

Allereerst blijkt uit deze vier werken overduidelijk zijn grote liefde voor het zendingswerk. Regelmatig gebruikt hij termen als 'het heerlijke en schoone werk der Zending'.[20] Zijn liefde voor de mensen onder wie hij werkte, komt vooral naar voren in de manier waarop hij over hen spreekt. Slechts een enkel citaat: 'En in den droom krijgen zij geene geestelijke onderwijzingen of diepe uitspraken, maar dikwijls zeer stoffelijke aanwijzingen, nog geheel in overeenstemming met hun dik, natuurlijk hart. De hoofdzaak is, dat hun hart geopend is, dat het Evangelie daarin vermag te werken. Zoo neemt God in zijne groote liefde den primitieven mensch, zooals hij is, om dien mensch op te voeden tot zijn kind.'[21]

Verder heeft Kruyt op veel zaken een kritische kijk en zeker niet

alleen op die welke het gouvernement betreffen. Ook het werk op de zendingsvelden kon naar zijn mening op veel punten verbeterd worden: de zendelingen moesten meer studie maken van hun zendingsvolk;[22] het hechten van magische krachten aan het water van de Doop en het brood van het Avondmaal moesten de zendelingen niet op brute manier gaan bestrijden;[23] er moest een opleiding komen voor de vrouwen van de zendelingen;[24] de regels van de zendingsconferenties behoorden beter nageleefd te worden,[25] etc.

Andere eigenschappen die naar voren komen zijn Kruyts eerlijkheid en nuchterheid. Hij komt er bijvoorbeeld voor uit dat niet alleen het christendom, maar ook de islam zou kunnen voorzien in de godsdienstige behoefte van een volk waaraan de oorspronkelijke godsdienst is ontnomen.[26] Ook had Kruyt het liefst gezien, dat de natuurvolken geleidelijk in aanraking waren gekomen met de buitenwereld. Zijn verstand constateert echter de onmogelijkheid daarvan en hij maakt er verder geen woorden meer aan vuil: 'Ik zou ook gewenscht hebben, dat deze menschen meer aan zichzelf hadden kunnen worden overgelaten om geleidelijk in aanraking te komen met den grooten wereldstroom. Maar dit kan nu eenmaal niet [...].'[27]

Tenslotte blijkt uit deze vier werken Kruyts nauwgezetheid en grondigheid. Zijn beschrijvingen van de aard, godsdienst en leefgewoonten van de Toradja's zijn zeer gedetailleerd. Verder vermeldt hij naast zijn eigen ervaringen ook regelmatig die van zendelingen werkend onder andere 'natuurvolken' (zelfs van buiten de Archipel), zoals hij die vond weergegeven in diverse studies, artikelen en verslagen. Kruyt zag zijn eigen ervaringen vaak bevestigd door die van andere zendelingen, wat hem nog meer overtuigde van de juistheid van zijn conclusies en zendingsmethode. Bovendien waren door deze overeenkomsten zijn adviezen ook bruikbaar voor het zendingswerk in vele andere gebieden.[28]

Het voorgaande laat zien, dat Kruyt beslist niet uit eigenbelang of eerzucht zijn mening gaf over het zendingswerk en de gang van zaken in Midden-Celebes, maar dat hij dit deed uit een diepe liefde voor het zendingswerk en zijn medemens in Nederlands-Indië.

Slot

Kruyts werken zijn te typeren als zakelijke verslagen van zijn onderzoeken, belevenissen en ervaringen. De betekenis ervan ligt in het feit, dat er een duidelijke visie in naar voren komt op het gouvernement, de Nederlands-Indische bevolking en het proces van modernisering waarmee de kolonie geconfronteerd werd. Kruyt blijkt over het algemeen vrij negatief te staan tegenover de houding en werkwijze van het gouvernement ten opzichte van de bevolking van Nederlands-Indië: het behoort haar niet uit te buiten, haar niet ruw te bejegenen; het behoort integendeel eerbied en respect te hebben voor haar adat.

Geraadpleegde literatuur

Brouwer, K.J., *Dr. A.C. Kruyt dienaar der Toradja's* (Den Haag 1951).
Enklaar, I.H:, *Kom over en help ons! Twaalf opstellen over de Nederlandse zending in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1981).
Kruyt, Alb.C., *De Inlander en de Zending. Vier lezingen* (Amsterdam 1907).
Kruyt, Alb.C., *Van Heiden tot Christen* (Oegstgeest [1926]).
Kruyt, Alb.C., *De Zending een Dwaasheid* (Oegstgeest 1928).
Kruyt, Alb.C., *Zending en Volkskracht*. Met een inleiding van A.M. Brouwer ('s-Gravenhage [1936]).
Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1978).
Wiersinga, H.A., *Geschiedenis van de zending* (Kampen 1959).

A.J. van der Schoor-Lambregts studeerde in 1989 af in de moderne Nederlandse letterkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden. Sindsdien is zij werkzaam als docente in het middelbaar onderwijs.

Eindnoten:

1 Alleen al in de bibliotheek en het archief van het Hendrik Kraemer Instituut te Oegstgeest (een opleidingsinstituut voor zendelingen) is een enorme hoeveelheid materiaal voorhanden.
2 De gegevens in deze paragraaf zijn afkomstig uit Wiersinga (1959), tenzij in een noot anders wordt vermeld.
3 *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 25 delen*, 8e, geheel nieuwe druk. Deel 24 (Amsterdam/Brussel 1983) 515.
4 De gegevens in deze paragraaf zijn afkomstig uit Enklaar [1981], 156-165, tenzij in een noot anders wordt vermeld.
5 Deze verdeling in drie rubrieken is afkomstig uit Brouwer (1951). Achterin deze biografie (pp. 171-185) bevindt zich namelijk een uitgebreid overzicht van de grote hoeveelheid door Kruyt geschreven boeken, artikelen, brieven, verslagen en dictaten. De door mij geanalyseerde werken behoren alle tot het terrein van de zendingswetenschap.
6 Kruyt geeft geen definitie van het begrip ‘natuurvolk’, maar mijns inziens bedoelt hij daarmee een volk dat nog geen (westerse) cultuurinvloeden heeft ondergaan. Op p. 78 van *De Inlander en de Zending* spreekt hij namelijk over het in aanraking komen van het natuurlijk communisme met ‘cultuurtoestanden’. Zijn eigen zendingsvolk, de Toradja's, beschouwt hij als een voorbeeld van een ‘natuurvolk’.
7 Kruyt (1926), 70. Dergelijke uitspraken ook op pp. 21-22, 163, 183.
8 Kruyt (1928), 1, 12, 21.
9 Kruyt (1928), 12.
10 Kruyt (1928), 4, 8-10, 20.
11 Kruyt (1936), 49, 64-66, 73.
12 Kruyt (1936), 47-48, 55-56, 63, 65-66, 73.
13 Brouwer (1951), 91. De overige gegevens uit deze alinea zijn afkomstig uit: Enklaar [1981], 156-165.
14 Kruyt (1926), 84. Dergelijke uitspraken ook op p. 139 en 165.
15 Kruyt (1928), 3, 4. Andere voorbeelden van dergelijke maatregelen op p. 8 en 9.
16 Kruyt (1928), 19, 20; Kruyt (1936), 65.
17 Kruyt (1936), 54.
18 Kruyt (1936), 69.
19 Kruyt (1936), 64, 65. Deze vrees voor de wraak van de voorouder-goden was ten diepste ook de oorzaak geweest van het feit, dat de Toradja's zo lang geaarzeld hadden met over te gaan naar het christendom - Kruyt (1936), 29.
20 Kruyt (1907), voorwoord.
21 Kruyt (1907), 162. Het moge duidelijk zijn, dat een begrip als ‘primitieve mensch’ door Kruyt niet negatief is bedoeld.
22 Kruyt (1936), 13, 26, 56, 77, 93, 94.
23 Kruyt (1926), 169.
24 Kruyt (1907), 38-41.
25 Kruyt (1926), 155.
26 Kruyt (1928), 10-11.
27 Kruyt (1928), 16.
28 De verwijzingen van Kruyt naar werken van andere zendelingen zijn talloos. Enkele voorbeelden: Kruyt (1926), 38, 70, 117, 131, 133; Kruyt (1928), 13; Kruyt (1936), 46, 68, 73, 92, 93, 106. Ook gebruikt Kruyt vaak algemene termen als ‘volken als de Toradja's’ en ‘de natuurvolken’,

waarmee hij eveneens aangeeft dat zijn conclusies en adviezen gelden voor een breder terrein dan het Toradja-gebied.

'Het altaar van de kunst brandt veilig onder palmen' Rederijkerskamers in Nederlands-Indië omstreeks 1850

Peter van Zonneveld

'Ja, ze zijn er geweest in Nederlandsch-Indië; maar zooals met vele *goede* en *degelijke* dingen hier te lande [...] was het slechts korte jaren, dat ze bloeiden en welgestemde harten in opgewekte beweging hielden. *Fuit Ilium! [Het is gedaan met Troje!]* en alleen in sommige herinnering leven ze nog voort die genotvolle avonden, waar wij, vrij van allen knellenden dwang, ons hoofd verrijkten, ons gemoed zoo mogelijk veredelden door waar en onvervalscht kunstgenot!' Zo begint 'De Rederijkerskamer in Nederlandsch-Indië', dat als ondertitel draagt 'Een fragment uit het nog altijd onuitgegeven werk: *Java op de weegschaal*'.[1] Dit fragment is gedateerd 25 augustus 1853, en geschreven door een zekere Cosmas. Achter dit pseudoniem verschuilt zich dominee F.C. van der Meer van Kuffeler, die als Leids student actief had deelgenomen aan het literaire leven en die activiteiten later in Nederlands-Indië had proberen voort te zetten.

Frédéric Corneille van der Meer van Kuffeler (1814-1868) was van 1832 tot 1838 student in de theologie. Hij was bevriend met Beets en Kneppelhout. Zo wordt hij door Johs. Dyserinck genoemd als een der medewerkers van Klikspaan.[2] Van zijn hand zou de toast zijn, die een benevelde student in de schets 'Minerva' uit *Studentenleven* uitbracht op de President-Curator der Leidse hogeschool. Drie pagina's vermakelijke onzin, door Klikspaan ingeleid met de woorden: 'Daar staat van der Merk - alias het klankbord - op, een gezonde borst met een glinsterend oog en een gelaat, dat alleen reeds de ingenomenheid opwekt. Hij is dronken, maar - daarom juist - geene radder tong dan de zijne.'[3] Aan de maskerade van 1835 - de eerste grote romantisch-historische optocht in ons land - nam hij deel als Arlequino. Nicolaas Beets, die de optocht bezong in zijn grote gedicht *De Masquerade*, schreef over die rol:

> En Arlequin, dat heertjen Los van zinnen,
> Steeg, - 'k zeg te min, neen, - *danste* telkens af,
> Den trein in 't rond, en alle deuren binnen,
> (Zijn vrijbrief was gewaad en tooverstaf);
> Hy wist den lof der Schoonen zich te winnen,

Door 't aanzien, dat zijn lenigheid hem gaf,
Door *gratie* van beweging en *posities*,
En door 't *piquante* van zijn *apparities*.[4]

'Kuf', zoals hij door zijn vrienden werd genoemd, maakte deel uit van de redactie van de *Studenten-Almanak* voor 1838 en 1839; in de voorgaande jaren had hij een paar gedichten in de almanak gepubliceerd.[5] De belangrijkste reden, dat zijn studententijd hier wordt gememoreerd, is echter zijn lidmaatschap van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid, de 'Romantische club' van Beets, Kneppelhout, Hasebroek, Gewin, Beijnen en Molewater. Het was een gezelschap dat zich toelegde op het zo goed mogelijk voordragen van romantische poëzie; Bilderdijk, Goethe, Hugo en Byron behoorden tot de grote voorbeelden.[6] Dit gezelschap staat min of meer aan het begin van de *revival* die het verschijnsel rederijkerskamer in de negentiende eeuw zou doormaken. Tussen 1850 en 1880 beleefde de voordrachtskunst in kleine gezelschappen een grote bloei - Nederland telde toen een paar honderd rederijkerskamers.[7]

Wie zich bezighoudt met het literaire leven in het Nederlands-Indië van die dagen, mag aan het verschijnsel rederijkerskamer niet voorbijgaan. Natuurlijk, de letterkunde speelde hier een veel minder prominente rol dan in het moederland.[8] Juist daarom zijn de schaarse gegevens die ons hierover ter beschikking staan, de moeite waard. Het aardige van het 'fragment' van Cosmas is, dat het ons uitvoerig informeert over één van die kamers in de tropen: de in 1843 opgerichte rederijkerskamer

F.C. van der Meer van Kuffeler

te Soerakarta. Samen met een niet met name genoemde studievriend had Van der Meer van Kuffeler het initiatief genomen tot de oprichting van een letterkundige kring, 'geschoeid op de leest onzer academische kamer voor uiterlijke welsprekendheid'. Net als het grote voorbeeld zou de kamer twaalf leden tellen. Die waren spoedig gevonden:

'Voor de meesten was alles nieuw en ongekend te voren; zoodat wij, oude rederijkers, de handen ruim hadden om onze gansche instelling te schoeijen op onze vroegere ervaringen van echt academisch kunstgenot. Onze letterkring moest in vele opzigten den getrouwen afdruk dragen van wat ons in onze academische jeugd de goedkeuring niet alleen, maar tot zelfs de toejuiching deed verwerven van den geheel eenigen *Van der Palm*, den schier aangebeden meester in het strijdperk der welsprekendheid, en al zaten onder ons geen *Gewin*, geen *Hasebroek, Beets, Beijnen* of *Kneppelhout* aan, al trilde ons aller gemoed niet al aanstonds op die ronde, volle, mannelijke toonen, die een *Molewater* ons hooren deed met die keurige nuancering van klanken in de stem, van onberispelijke voordragt in de gebaardentaal, het was ons toen reeds genoeg elkander telkens bemoedigend toe te roepen: *'in magnis voluisse sat est!' [Het is genoeg het grote/goede gewild te hebben!]* (p. 103).

Dan volgt een uitgebreide beschrijving van hoe het op zo'n rederijkersbijeenkomst toeging. Op de voorgalerij van het huis van een zekere S. worden een paar eettafels aan elkaar geschoven en met een deftig groen lakens kleed overdekt. Aan één kant worden twaalf stoelen neergezet en achter de brede fauteuil van de voorzitter wordt een soort wapenschild opgehangen met de spreuk 'Het altaar van de kunst brandt veilig onder palmen'. Op tafel de hamer van de president, het *Album amicorum* in juchtlederen omslag, een beker om feestdronken mee in te stellen. Naast de stoel van de voorzitter de blikken trommel van de secretaris, met de 'annalen der instelling'. Ook is er een katheder, met eenzelfde wapenschild, maar dan kleiner.

De lampen worden aangestoken; het licht valt op de 'aanwassende bibliotheek der letterkundige vereeniging'. Om zeven uur opent de voorzitter de bijeenkomst. Een lid dat te laat komt, wordt beboet. De ab-actis leest de notulen der vorige bijeenkomst voor. Drie leden zullen een voordracht houden, en terwijl zij daarmee bezig zijn, tekent de voorzitter door hem gesignaleerde fouten aan. Na elk reciet leveren de leden om beurten kritiek; de voorzitter als laatste. Er wordt voorgedragen uit Corneille of Molière, uit Nieuwland of Bellamy, maar favoriet zijn toch wel 'de grijze, onvolprezene volksdichter *Tollens*, de eenige *Bilderdijk*, de door velen te regt gevierde en door ons academici, die hem eens persoonlijk kenden, zoo zeer gewaardeerden *Beets*' (p. 117).

Na een korte pauze, waarin de leden het gebodene opgewekt parodiëren, leest een der bestuursleden iets over welsprekendheid voor, geschreven door Fénélon, Victor Hugo, Van der Palm, of Des Amorie van der Hoeven, of ander proza, zoals dat van de filosoof Van Heusde.

Daarmee is het ernstige gedeelte van de avond voorbij. ‘De glazen worden nog eens gevuld en verlangend spert het broederental de ooren wijd open, om den luimigen secretaris (geen radder tong dan de zijne, als hij *van Zeggelen's* boertige meesterstukjes voordraagt) goed te kunnen volgen en de lever eens te doen schudden door een onbedwongen gelach’ (p. 122). Tijdens het huishoudelijk gedeelte dat nu volgt, kunnen de leden de bibliotheek met geschenken verrijken. De voorzitter deelt mee, ‘dat hem en in hem der geheele kamer, het buitengewoon eerelidmaatschap van de zustervereeniging *Musis te Batavia* met de jongste postgelegenheid is toegezonden’ (p. 124).[9] Dat geeft aanleiding tot een beschouwing over de samenwerking met vergelijkbare instellingen. Een overleden medebroeder, ‘die eene weduwe met onverzorgde kinderen achterlaat’ wordt herdacht. Allen roepen als uit één mond: ‘Broeders, komt, laat ons de algemeene kas in den schoot dier arme, verlatene vrouw uitstorten!’ (p. 127). Daarop worden de voordrachten voor over veertien dagen vastgesteld en trekt elk lid een lot waarop vermeld staat of hij voor wijn, bier, salade of vlees moet zorgen. Tenslotte leest de secretaris de kladnotulen voor; dan ‘valt de laatste hamerslag en wordt met een vriendelijk woord des Voorzitters de zoo aangename zitting der kamer gesloten’ (p. 128).

Nu begint het feest echter pas goed. De leden scharen zich om de avonddis, ook wel *pique-nique* genoemd: ‘bordengerammel, een onafgebroken geklikklak van messen, vorken en lepels, een *kassi* dìt, *kassi* dàt en een welluidend ontkurken van flessen’ (p. 131). Er worden liederen gezongen, toespraken gehouden en toasten ingesteld op het ‘schoon geslacht’ - welks vertegenwoordigers echter niet als lid worden toegelaten. Zo verstrijken enige uren: ‘peuzelend en beuzelend genieten den broederen ruimschoots ontspanning voor den arbeid des geestes’ (p. 138). Dan slaat het middernachtelijk uur. De voorzitter vult zijn glas en houdt een allerlaatste toespraak. ‘Na menigen handdruk stuift de broederschaar uiteen’ (p. 139).

Cosmas' minutieuze beschrijving van deze en dergelijke bijeenkomsten wordt afgewisseld met een dialoog die hij voert met een zekere Sicco. Daarin is soms verrassende informatie te vinden. Een opmerkelijke overeenkomst met het Leidse voorbeeld is de argwaan die de buitenwereld koestert. Sommigen menen dat het hier om een gezelschap met een politieke signatuur gaat: ‘een versjesopzeggen voor de leus - maar met een politieke *extrême gauche* ten grondslag. Oppositie was het en niet anders, en een kwaad geweten verklaarde het ronduit, dat aldaar de daden van het bestuur werden gegispt en veroordeeld, de gemoederen opgezet en beginselen van republicanisme werden aangekweekt!’ (p. 112). Nijd, laster en achterdocht vierden hoogtij. ‘Nog laaghartiger wezens dachten aan een louter drinkgelag, in weerwil, dat de achtingswaardigsten uit onze kleine Christenmaatschappij daar zitting hadden genomen’ (p. 112).

Voorzitter Van Kuffeler mag dan als student in zijn rol van Arlequino 'de lof der Schoonen' hebben gewonnen, er mogen dan toasten op het schone geslacht zijn ingesteld, de kamer als geheel had, als wij hem mogen geloven, een weldadige invloed op het zedelijk leven van haar jeugdige leden. Niet zonder tevredenheid stelt hij vast: 'Hoe menig jongeling, die met ons was aangezeten, rustte niet, na zulk een kunstavond, veel kalmer, veel eenpariger met zich zelven in de armen des slaaps en dankte in zijn gemoed, dat hij een zwaard en een schild te meer had gevonden om te strijden tegen de zoo luid sprekende stem der zinnelijkheid, of tegen den grof zinnelijken toon der verleiding, die hier vooral door de jong aangekomenen, toegerust met de beste beginselen van deugd en zedelijkheid, in luttel dagen tijds, al de vrome geloften doet verdartelen, al de eeden laat vergeten, al de heilige wenschen en beden ijdel doet maken, die eene moeder in het zielewee der scheiding uitstortte voor het naar het verre Oosten wegreizend kind of die een bezorgde vader Gode en den Verlosser opdroeg, toen hij zich los scheuren moest uit de armen eens innig geliefden zoons!' (p. 120-121).

In deze en dergelijke passages lijkt vooral de dominee aan het woord. Van der Meer van Kuffeler was in 1842 in Den Haag getrouwd met G.A. Nolthenius van Elsbroek en daarna als predikant naar Soerakarta en Djokjakarta gegaan. Van 1846 tot 1851 stond hij in Padang, van 1851 tot 1864 in Semarang. Na een Europees verlof werd hij beroepen te Soerabaja, waar hij in 1868 aan een bloedvergiftiging overleed. Hij werd herdacht in *De Locomotief* van 23 oktober van dat jaar.[10]

Behalve de schets over de rederijkerskamers verwijzen ook andere bijdragen uit zijn bundel *Levens-herinneringen* naar zijn literaire activiteiten in Nederlands-Indië. Zo blijkt hij ook in Padang een rederijkerskamer te hebben opgericht, getuige onder meer zijn gedicht 'Een afscheidswoord aan Br. Br. Rederijkers op den laatsten dag mijns verblijf te Padang', gedateerd 7 mei 1851, waarin hij zich 'uw oudste broeder' noemt (pp. 92-93). De laatste bijdragen uit de genoemde bundel worden ingeleid met de opdracht 'Uit de Letterkorf der Rederijkers Kamers in Nederlandsch-Indië door den Voorzitter van Soerakarta en Padang aan welwillende lezers op het gebied van Aesthetica en Rhetorica aangeboden' (p. 157).

De betekenis van dit alles moet uiteraard niet worden overschat. Veel pretenties hebben deze rederijkerskamers niet gehad; ze getuigen echter van het streven, om ook in Nederlandsch-Indië gestalte te geven aan het literaire genootschapsleven, dat juist toen in het moederland voor het laatst een hoge vlucht nam. Dat geeft ook de betekenis aan, die het onderzoek naar dergelijke instellingen voor de geschiedenis van de Indische letteren zou kunnen hebben. Dat rechtvaardigt ook een nader onderzoek naar deze altaren der kunst, die zo veilig brandden onder de palmen.

De Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid

Eindnoten:

1 F.C. van der Meer van Kuffeler, *Levens-herinneringen in proza en poëzij* (Samarang 1857) 97-140.
2 Zie voor deze gegevens het hoofdstuk 'F.C. van der Meer van Kuffeler' in: Johs. Dyserinck, *Het studentenleven in de literatuur. De medewerkers van Klikspaan* (Amsterdam 1908) 31-46.
3 Klikspaan, *Studentenleven* (Leyden 1842) 256-260.
4 *De Masquerade* (Leyden 1835) 39. Voor de toelichting bij de over Arlequino handelende strofen LXXVII-LXXX zie: Peter van Zonneveld en Christiane Berkvens-Stevelinck, *De Leidse maskerade van 1835* (Leiden 1985).
5 Zie Dyserinck, *Het studentenleven*, 43.
6 Zie Klikspaans hoofdstuk 'De Rederijkers-Kamer voor uiterlijke Welsprekendheid' in: *Studentenleven* (Leyden 1842) 377-428; [L.R. Beynen], *Lotgevallen der Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid binnen Leyden, gedurende het tweede jaar van derzelver bestaan* (Leyden 1835) en mijn artikel 'De Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid binnen Leiden (1833-1836)' in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* II (1984) 1 (mei), 9-14.
7 Zie W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 167, en mijn artikel 'Rederijkerskamer', 9-10.
8 Zie hiervoor Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel* (derde druk; Amsterdam 1978) 119-135, en Inge M. Tromp, '*Biäng-Lala*, Indisch leeskabinet tot aangenaam en gezellig onderhoud, 1852-1856', in: *Indische Letteren* 2 (1987) 3 (sept.), 101-115.
9 In de bundel *Levens-herinneringen* is ook een gedicht opgenomen met de titel 'In het Album van Musis, na mijne benoeming als buitengewoon Eere-Lid dier letterkundige vereeniging te Batavia', gedateerd 12 Februarij 1852 (pp. 94-96).
10 Zie Dyserinck, *Het studentenleven*, 45-46.

E. du Perron en het Landsarchief

Frits Jaquet

‘Er zat hier vroeger een grijsaard, die Landsarchivaris was, een klein, bang, wat portier-achtig mannetje. Deze nam op een kwaden dag een ander oud mannetje in dienst, dwz. als adjunct, en dit nieuwe oude mannetje bleek, hoewel even klein, niet bang te zijn uitgevallen, maar in tegendeel van een kwaadaardig naturel’.

Dit schreef E. du Perron op 16 maart 1938 aan J. Greshoff. Du Perron was toen daggelder (van januari tot juli) op het Landsarchief te Batavia. Wat hij beschreef kan hij onmogelijk van nabij hebben meegemaakt, want dit ‘vroeger’ speelde zich af tussen 1925 en 1931.

De grijsaards waren E.C. Godée Molsbergen en P.C. Bloys van Treslong Prins.[1] ‘Grijsaards’, want beide heren waren de vijftig jaar reeds gepasseerd, en op zo'n leeftijd dacht men in de kolonie eerder aan pensioen dan aan het begin van een nieuwe carrière.

Everhardus Cornelis Godée Molsbergen werd op 18 september 1875 te Utrecht geboren.[2] Over zijn jeugd is niets bekend. Hij promoveerde in 1902 bij P.J. Blok te Leiden op het proefschrift *Frankrijk en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1648-1662*. Hij was achtereenvolgens directeur van de Christelijke HBS te Rotterdam, hoogleraar in de geschiedenis aan het Victoria College te Stellenbosch (waar hij tevens lid was van de Kaapsche Archiefcommissie), privaatdocent koloniale geschiedenis aan de Gemeenteuniversiteit te Amsterdam en tenslotte nam hij van 1913 tot 1916 J.E. Heeres waar als docent in de koloniale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden, die in deze periode zitting had in de Tweede Kamer. Van 1916 tot 1918 was hij hoogleraar koloniale geschiedenis te Gent. Godée was gehuwd met Henriëtte Ottolina Hoek, uit welk huwelijk op 28 januari 1903 te Rotterdam de zoon Everhardus François Henri Willem werd geboren. In Gent strandde het huwelijk. In 1919 kwam Godée als eenzaam man in Nederlands-Indië aan. Hij werd er per 5 maart 1919 leraar Nederlands aan het gymnasium Koning Willem III te Batavia met een salaris van *f* 450 per maand. Geen vetpot voor die tijd. Hij werd tevens leraar Nederlands op de meisjes-HBS van

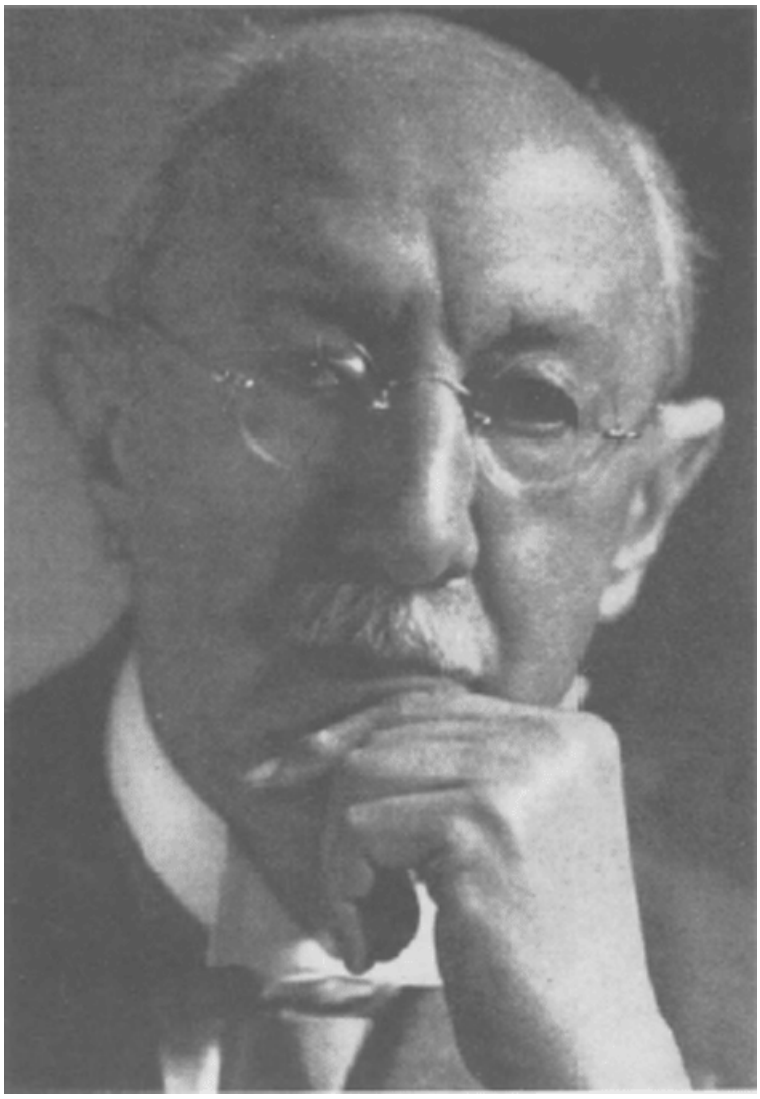

E.C. Godée Molsbergen (foto: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*).

de Carpentier Alting Stichting à *f* 175 per maand. Wanneer hij dat bijbaantje kreeg weten we niet, wel weten we dat hij er W. Fruin-Mees ontmoette, die daar lerares geschiedenis was.

Wilhelmina (Mientje) Fruin-Mees (1887-1967) kwam in 1913 naar Indië. Zij was een bijzondere vrouw. Ze was getrouwd met Th.A. Fruin (zoon van de rijksarchivaris R. Fruin), waardoor ze rechtstreeks toegang had tot het Nederlands archiefwezen. Bovendien was ze een werkende vrouw (en dat nog wel in de kolonie), zoals gezegd lerares geschiedenis. Tenslotte publiceerde zij boeken.[3]

In haar brieven aan haar schoonouders schreef zij dikwijls over de personen die zij ontmoette. Een van die personen was Godée.[4]

Welnu, Mientje had geen gunstig oordeel over Everhardus. In haar brief van 10 februari 1922 schrijft zij aan haar schoonouders:

> Godée Molsbergen was juist Zondag hier om eenige Middel-Nederlandsche boeken van mij te leenen. Het mannetje moet hard werken voor de kost; zielig eigenlijk. Bij ons verdient hij *f* 175 's maands en daar moet hij veel voor fietsen en rennen. Erg voldoen doet hij niet, maar zegt U dat maar niet aan anderen. Hij gedraagt zich voor een meisjesschool wat al te loslippig en onverschillig; de meisjes doen hun beklag er wel eens over bij de directrice. In de docentenkamer heeft hij ook wel eens rare praatjes, zoodat Tom en ik de relatie niet aanmoedigen. Toch is het mannetje zielig; z'n vrouw is er in Gent met een Duitscher vandoor gegaan (wat doe je in de kou kan je zeggen) zoodat hij hier er slecht verzorgd uitziet. Hij beklaagde zich ook over 't optreden van De Haan, die inderdaad een archivale ‘nuisance’ wordt.

F. de Haan was toen nog landsarchivaris.

Een paar maanden later, op 20 augustus, schreef ze aan Fruin:

> De Haan gaat 23 Augustus naar Holland. Tot zijn groote woede is men bezig Godée Molsbergen zijn opvolger te maken. De minister had de Algemeene Secretarie laten weten dat U en Prof. Colenbrander het over een opvolger niet eens kunnen worden. Toen wilden ze hier een zoveelste rangs klerk er maar aanzetten. B. Schrieke [van de Oudheidkundige Dienst] heeft toen Godée aan de hand gedaan, dat nog beter zijnde dan zoo'n Indo-klerk, die van toeten noch blazen weet.

Wat was er gebeurd? R. Fruin (de schoonvader van Mientje) wilde een ‘volbloed archivaris’ als opvolger van De Haan. H.Th. Colenbrander (hoogleraar geschiedenis) wilde een publicist/historicus, zoals uit het

P.C. Bloys van Treslong Prins (foto: KITLV nr. 9171).

verbaal (zoals de archiefstukken van het Ministerie van Koloniën worden genoemd) van 17 november 1921 nr. 112 blijkt. Het werd dus Godée, en daarmee kwam het gouvernement er met een koopje vanaf. Immers Godée was al beschikbaar in Batavia. Reis- en uitrustingskosten hoefden dus niet meer betaald te worden. Per Indisch besluit van 17 augustus 1922 nr. 42 werd Godée waarnemend en per 26 augustus 1923 (besluit nr. 52) landsarchivaris.

Hoe deed Godée het als landsarchivaris? Weer moeten we een beroep doen op W. Fruin-Mees. 5 februari 1923 schreef zij:

> Ook ik heb mijn bezoek bij Godée Molsbergen afgestoken. Nu papa, zoolang die zoo blijft als nu heeft U zich over 't Archief hier niet meer ongerust te maken. Die heeft in de paar maanden dat hij er aan is, verbazend veel aangebracht. Hij vond de zaak erg verwaarloosd, maar nu wordt systematisch alles schoongemaakt. Hij is zelf ook erg opgeleefd. Dat lesgeven vond hij nogal zwaar in de hitte en niet wetenschappelijk genoeg, nu is hij 'hooger op' en verricht hij nuttig werk.

Toch ging er iets mis met Godée. Mientje Fruin-Mees schrijft op 23 januari 1924 aan haar schoonouders:

> Tom hoorde, dat Godée Molsbergen zoo aan den drank was. Dat had ik meer gehoord. Volgens de menschen zat hij altijd dronken op de Sociëteit. 't Is zielig, met ongetrouwde menschen loopt 't hier haast altijd mis. Ze worden hier òf zonderling òf verloopen lui. U in Holland hebt er geen voorstelling van hoe eenzaam en ellendig 't leven alleen is.

15 december 1924 trouwde Godée met Antje de Geus. Hoogst waarschijnlijk heeft dit huwelijk hem goed gedaan. Onder zijn leiding werd in 1925 het archief verhuisd van Koningsplein Noord nr. 17 (de huidige Jalan Merdeka Utara) naar het veel ruimere Molenvliet 111 (nu Jalan Gajah Mada), het oude landhuis van Reinier de Klerk.

Intussen moest er een adjunct benoemd worden. Godée gaf de voorkeur aan W. Fruin-Mees, maar zij was een vrouw. Vrouwen waren niet welkom. Zij konden trouwen en/of kinderen krijgen. Op een 'kwaden dag' werd per Indisch besluit van 21 december 1925 nr. 3 P.C. Bloys van Treslong Prins benoemd.

Paul Constant Bloys van Treslong Prins werd op 7 juni 1873 te Delft geboren. Hij was jurist. Op 25 november 1902 trouwde hij met Johanna Catharina de Savornin Lohman. Op 21 november 1908 kwam hij zonder zijn vrouw in Indië aan.[5] Na verschillende betrekkingen vervuld te hebben werd hij per 1 november 1925 wegens ziekte ontslagen. Hij

wist echter zijn afkeuring ongedaan te maken. Bloys was een hartstochtelijk genealoog, vandaar zijn belangstelling voor 's Landsarchief, vandaar zijn benoeming tot adjunct landsarchivaris.

Over Bloys had Mientje zo haar mening. In een brief van 10 december 1925 schrijft zij:

> Het zal papa interesseeren, dat Fock [gouverneur-generaal] tot adjunct archivaris zal benoemen Mr. Bloys van Treslong Prins, iemand van ca. 50 jaar. 't Is een louche figuur, die na zijn studententijd geknoeid heeft, of als kassier of als advocaat. Of hij gezeten heeft is niet zeker, de een zegt 't, de ander beweert, dat hij voordien door z'n schoonvader De Savornin Lohman naar Indië geëvacueerd is. Hij kwam op de Algemeene Secretarie, waar ze hem zoo onmogelijk vonden - 't is een erge opsnijer - dat ze hem er dood verklaard hebben.

Ook Du Perron had een mening over hem. In zijn brief van 16 maart 1938 schrijft hij over Bloys: '*de* indische querulant om niks, verzuurd, raté-achtig, alle deugden van de kolonie die aan de Vaderlandsche Club, min-of-meer N.S.B. en mahatelooze Oranje-klanterij doet'.

Wat zou Bloys trots zijn geweest als hij zich in het *Nederland's adelsboek* (jrg. 41, 1941-1948, 427) zou hebben zien staan, al was het maar als echtgenoot van jonkvrouw De Savornin Lohman. Bloys overleed echter op 30 oktober 1940 te Batavia.

Godée en Bloys hadden samen gezorgd voor de inrichting van het nieuwe gebouw op Molenvliet. De Genie (die vroeger in het gebouw huisde) had al het houtwerk grijs laten schilderen. Godée liet de oorspronkelijke kleuren weer aanbrengen: chinees rood en goud. Bloys zorgde voor het meubilair, dat hij van het Bataviaasch Genootschap had weten los te krijgen. Du Perron schreef op 6 maart 1938 aan H. Marsman: 'Ik zit weer boven op zolder, met één Indoklerk, die getikt is en zoo eens in de maand een aanval krijgt, in een prachtig ameublement van djaparaasch houtsnijwerk, lang geleden aan 't Archief toevertrouwd door zekeren resident van Cheribon en nooit meer opgehaald'.

In augustus 1926 ging Godée met verlof. Bloys in Batavia begon brieven te schrijven, en wel aan G.R. Erdbrink, algemeen secretaris en hoogste baas van 's Landsarchief.[6] Ze worden hieronder verkort weergegeven.

22 Januari 1927 (confidentieel)

> Hooggeachte Heer Erdbrink,
> Nu het eerste jaar van mijn werkzaamheden in het Landsarchief voorbij is, ben ik zoo vrij U eens een verslag te zenden van hetgeen er geschied is en tevens een en ander voor te stellen voor de toekomst.
> In 1926 zijn door mij met hulp van den commies Resner en

> eenige dames ruim 70.000 (zeventigduizend) fiches vervaardigd. Van de ruim 840 portefeuilles varia, die vrijwel een groote chaos vormde heb ik de helft op fiches gebracht.
> Zou het thans niet mogelijk wezen, dat ik verder op dezelfde wijze als nu met het beheer van het Landsarchief belast blijf en dat dr. Molsbergen weer tot leeraar wordt benoemd, welk ambt in dezelfde rubriek van bezoldiging wordt geclassificeerd als dat van landsarchivaris. Ik zou dat zeer in het belang van het archief achten.
> Dr. Molsbergen is eenige jaren aan den drank geweest en is niet meer in staat werk van beteekenis te praesteeren. Gedurende de maanden, dat ik met hem samenwerkte heeft hij niets anders gedaan, dan een kleine 200 fiches overgeschreven, welke reeds door Resner (den commies) waren geschreven. Hij was slechts een paar uren per dag op het archief en liep dan heen en weer. Iemand, die op het Museum werkt, vertelde mij dat Dr. Molsbergen ook voor mijn komst niets uitvoerde. Hij kwam toen 1 uur per dag op 't archief en had dan een zuren appel in de zak om den dranklucht te verdrijven, als er soms bezoek kwam. Daardoor komt het ook, dat bij de verhuizing van het archief zoo schandelijk slordig geordend is. Dit is feitelijk geheel overgelaten aan de oppassers onder leiding van Resner.
> De opbrengsten van de op het Archief gemaakte afschriften werden steeds aan Resner gegeven. Nu die bedragen door mij worden geboekt in het credit van het archief, was dit een reden voor Resner om liever naar een ander bureau over te gaan.
> Ik hoop zeer dat de Regeering hem [Godée] niet meer terug zal laten komen bij het archief. De *f* 1150 die hij maandelijks geniet, zou prachtig bestemd kunnen worden voor een referendaris en een administratief ambtenaar.

Of de Algemene Secretarie heeft geantwoord op de brief van Bloys is niet bekend. In ieder geval kwam Bloys op 9 maart 1927 (in het archiefstuk agenda 643, 27 geheim) nog eens op de zaak terug.

‘Ik heb eenige tijd ernstig nagedacht over de kwestie Dr. Molsbergen en ben tot de conclusie gekomen, dat het werkelijk in het belang van het Landsarchief is, dat deze heer aldaar niet meer terugkomt.’ Bloys beëindigt deze brief met: ‘Laat U mij maar mijn gang gaan. Het Gouvernement zal later geen spijt hebben, dat Het mij de organisatie van het Archief sinds 1926 heeft opgedragen’.

Het is duidelijk. Bloys ambieerde het ambt van landsarchivaris. Godée intussen wist van niets. Het enige dat hij wist, was (brief 9 januari 1927): ‘Van Resner kreeg ik een brief dat Mr. Prins hem heel spoedig na mijn vertrek de bons heeft gegeven’. [7]

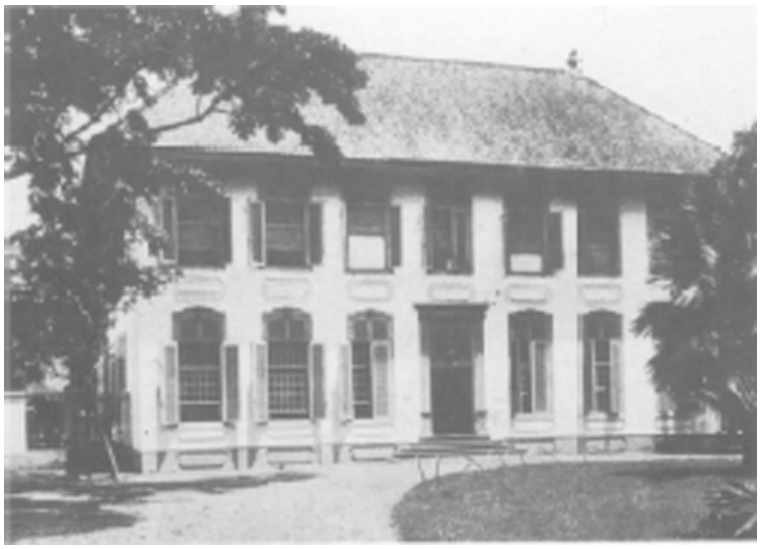

Gebouw van het Landsarchief in Molenvliet (foto: F. de Haan, *Oud Batavia*, platenalbum).

Terug in Batavia schreef Godée (kennelijk geconfronteerd met 'gegevens') op 27 mei 1927 aan zijn chef, de algemeen secretaris onder meer:

> Als helpers had ik slechts één Europeaan, den commies Resner, den ziekelijken, maar ijverigen lichter Hamdja en twee losse inheemschen, zoodat ik zelf meermalen als een koelie meesjouwde en ordende. Ten opzichte van den commies Resner heb ik de sedert De Haan bestaande gewoonte gevolgd van hem in de gelegenheid te stellen *buiten diensttijd* afschriften van acten volgens voorgeschreven tarief te maken, waaruit hij een luttele bijverdienste had van enkele tientjes per jaar. Verbaasd en gegriefd heeft mij de anonymus door een aanval op mijn kunde en goede trouw.

Godée nam Resner weer in dienst, maar het Indisch gouvernement zat met een 'zaak' en stelde een commissie in. Een verhoor volgde. Man en paard werden genoemd in een bijzonder onsmakelijk conflict van welles en nietes. Het woord leugenaar kwam er nogal eens in voor. Per besluit van 25 januari 1928 nr. 1436/A gaf de commissie Godée een waarschuwing. Het optreden van Bloys vond men 'weinig sympathiek'. Verder liet men de zaak zoals ze was. Maar er was een 'wakend oog': A.H.F. Resner.

Laten we echter Du Perron aan het woord laten over het verhoor en alles dat daarop volgde. In zijn brief van 16 maart 1938 aan Greshoff schrijft hij:

> Hoewel het eerste oude heertje totaal ontwapend was en alleen nog maar geslacht scheen te zullen worden, want de ander had een lijst van verzuimen opgesteld even ijverig als ieder 'erudietenwerk' maar zijn kan, en de man blinkt daarin uit - er was een ander die waakte. Dit was een indo-klerk, die hier nu 24 jaar zit, en die zoo de faits en gestes van den fungeerende had gadegeslagen. Nu bleek de fungeerende onder meer een zegelmaniak te zijn, en zoo weinig archivaris, dat hij rustigweg allerlei dokumenten verknipt had om de fraaie lakken elders te verzamelen. Kortom, de heer Prikkebeen van de opgeplakte lakken werd op zijn beurt door de Commissie voorgeroepen, gevonnist, als ongeschikt van het Archief verwijderd.

Uit een brief van Th.A. Fruin (echtgenoot van W. Fruin-Mees) van 24 mei 1931 blijkt wat er gebeurd was. Bloys had 'ten eigen behoeve een groot aantal (600) zegels van de archiefstukken verwijderd'.[8] Hij werd inderdaad bij Indisch besluit van 1 juni 1931 nr. 1 eervol ontslagen.

Aldus de geschiedenis van twee grijsaards: de één een wat portierachtig mannetje, de ander kwaadaardig van naturel.

Maar het verhaal is nog niet af. Mevrouw Bloys was er nog. In 1928 was ze in dienst gekomen van het Landsarchief. Ze heette toen overigens Maria Henriëtte Philippine (Jetje) Callenfels. Bloys permitteerde zich een intieme verhouding met Jetje. Het was een schande. Bloys bleef immers getrouwd, hoewel zijn vrouw in Nederland verbleef. Op 2 januari 1928 schreef W. Fruin-Mees aan haar schoonouders: 'Maar op de Sociëteit, waar hij lid van was, mogen ze niet samen komen. Het blijft natuurlijk een scheve verhouding.'

29 september 1937 (veertien dagen na het overlijden van jonkvrouw De Savornin Lohman) trouwde Bloys met Jetje. Zoals gezegd was Bloys toen vanwege de zegelaffaire al lang weg, maar Jetje bleef. Mevrouw Bloys van Treslong Prins-Callenfels werkte achter in het gebouw en dronk daar koffie met haar dames. Iedereen die hier niet aan mee deed, was tegen haar. Zij beroddelde hen met een niet aflatende ijver, en er waren (behalve de bibliothecaresse L. Perelaer) niet veel die haar dorsten tegen te spreken.[9]

Een 'fatsoensrakker' bleek deze mevrouw Bloys ook al te zijn. Woedend was ze, toen ze Du Perron aantrof, op zijn gebruikelijke manier op een stoel zittend met één been onder zich geschoven. Zij deed hierover zelfs haar beklag bij de hoogste baas, de landsarchivaris F.R.J. Verhoeven. Dit verhaal is afkomstig van Rob Nieuwenhuys, vriend van Du Perron.

Maar laten we Du Perron zelf aan het woord laten. De 'kloek' noemt hij haar in zijn brief van 16 maart 1938 aan Greshoff.

> Op 't eerste gezicht ziet zij er nogal beminnelijk uit: het genre mensch om je als je ziek bent met toewijding in de spijkerbalsem te zetten en camillenthee te brengen. Zoodra je haar spreekt, wordt dat een beetje anders. Iedere bezoeker van het Archief wordt eindeloos getrakteerd op de legende van 'me-man'. Nu heeft de tegenwoordige archivaris het ongeluk gehad tot de kloek te zeggen dat me-man in *Het land van herkomst* voorkwam en 'dus romanfiguur was geworden'. Hij wordt inderdaad, al is 't onder pseudoniem, even genoemd. Maar na dat praatje over den romanfiguur, werd mijn boek gekocht. Gelezen ook. Het eerste gevolg was dit. Me-man kwam op 't Archief en zei tot den archivaris: 'Ik hoor dat 2 menschen bij u gesolliciteerd hebben, die eenige kans maken. De een is Van der Kop (een journalist hier), de andere Du Perron. Neem ze geen van beiden. Ze zijn allebei aan de opium en allebei homosexueel. Ik weet het.' - Desgevraagd verklaarde de kloek daarop nog, dat zij mijn homosexualiteit op slag aan mij gezien had (aan mijn blik, geloof ik) en dat zij zich nooit in zulke dingen vergiste. Mooi; de archivaris keurde mij niettemin het daggelderschap waardig. Maar toen ik hier kwam, merkte ik dadelijk een groote vijandig-

> heid tegen me van de kloek. Ik had er niet meteen de verklaring voor, maar het speet me niet omdat ik me van mijn kant voorgenomen had in géén geval alle verhalen over me-man aan te hooren. Om deze te vermijden ben ik begonnen te bedanken voor het mee-aanzitten op een schabelletje achter 't gebouw waar het koffieuurtje werd doorgebracht; ik vroeg mijn koffie boven. Met mijn 'chef' [Verhoeven] kon ik het al gauw uitstekend vinden; hij zei zelf dat de kloek wel heel boos moest zijn omdat wij samen zoo zaten te lachen.

Met deze woorden van Du Perron is de sfeer op het Landsarchief wel goed weergegeven. Verhoeven had grote bewondering voor het literaire werk van Du Perron en liet hem alle vrijheid, waarvan hij dankbaar gebruik maakte. Meer hoeft niet te worden verteld.

Eindnoten:

1 De brief is integraal afgedrukt in: E. du Perron, *Brieven*, dl. VII (Amsterdam 1981) 411 e.v.
2 Gegevens over Godée zijn te vinden in diens stamboek (archief van Koloniën, Algemeen Rijksarchief (ARA)), het Centraal Bureau voor Geneaologie en de collectie Verhoeven nr. 20 (ARA) waarin een curriculum vitae tot 1919 berust.
3 W. Fruin-Mees bezorgde in 1928 en 1931 de twee delen *Daghregisters, 1682*, zij werkte mee aan het boek van J. de Loos-Haaxman: *Johannes Rach en zijn werk* (1928) en zij schreef in twee delen de *Geschiedenis van Java* (1920).
4 De brieven van W. Fruin-Mees en haar echtgenoot Th.A. Fruin zijn te vinden in de collectie Fruin nr. 106 en 114 (ARA).
5 Gegevens over Bloys zijn te vinden in diens stamboek (archief van Koloniën, ARA) en het Centraal Bureau voor Genealogie.
6 Kopieen van de stukken over deze netelige kwestie zijn te vinden in de collectie Verhoeven nr. 12 (ARA).
7 De stukken hierover zijn in kopievorm te vinden in de collectie Verhoeven nr. 13 (ARA).
8 Collectie Fruin nr. 13 (ARA).
9 Deze gegevens werden mij verstrekt door J.Th. Vermeulen, in 1938 adjunct landsarchivaris.

Senapan

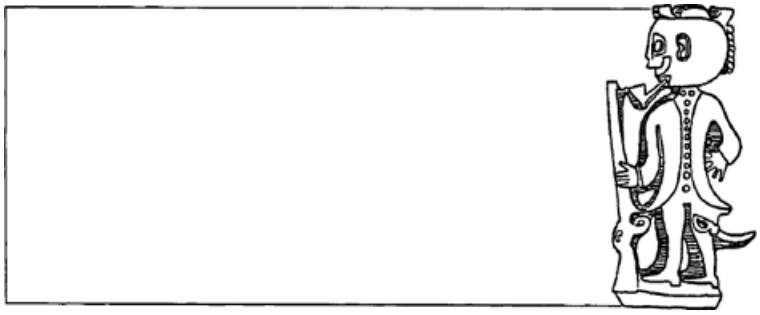

Het verschil tussen Conrad en Kipling

In *Indische Letteren*, 1992, nr. 1-2, wordt op blz. 75, mede aan de hand van Jeffrey Meyers *Fiction and the colonial experience*, het verschil tussen de schrijvers Conrad en Kipling aangeduid met de typering van Conrad: 'Kipling als "volksschrijver" spreekt *over* zijn landgenoten, ik daarentegen richt mij *tot* hen'.

Het is duidelijk dat de kwalificatie 'volksschrijver' niet als compliment is bedoeld. De typering is verder mijns inziens weinig helder. Conrad lijkt zich te distantiëren van het woord 'landgenoten'. Op de inhoud van zijn werk gaat hij niet in.

Het is mogelijk een nadere verduidelijking te geven. Conrad is van origine een Pool; Kipling werd geboren in het koloniale India. De visie van een koloniale missie van blanken is Conrad geheel vreemd; de populariteit van Kipling is daarop gebaseerd.

Van belang is ook dat Conrad filosofisch is ingesteld. Zijn ervaring als vluchteling uit Polen en de indrukken, opgedaan op zee, gaven volop stof tot overdenking. Conrad hield zich bezig met existentiële vragen, zoals bijvoorbeeld: de duistere krachten in de mens, zijn kleinheid vergeleken bij de grootsheid van de schepping, de facetten van de niet-zichtbare werkelijkheid. Zijn benadering is niet Brits, doch universeel met een sterk pessimistische inslag. Hij is dus géén 'volksschrijver'!

Voor de onderbouwing van mijn visie verwijs ik naar *Joseph Conrad - a biography* van de bovenvermelde Jeffrey Meyers (in 1991 verschenen bij John Murray). In de bespreking van Conrads *Heart of Darkness* wijst Meyers er op dat de novelle ingaat tegen de gevestigde mening van Britse lezers inzake de koloniale roeping van Europa: de westerse beschaving is niet superieur, *er is geen morele rechtvaardigheid voor het kolonialisme*. Het kwaad bestaat in het hart van alle mensen en ook idealisten

kunnen barbaarse wreedheden bedrijven (pag. 191 e.v. The conquest of the earth is not a pretty thing...).

Met deze nader gepreciseerde tegenstelling tussen Conrad en Kipling als schrijver voor ogen, rijst de vraag of zij ook ten aanzien van de Nederlands-Indische letteren kan worden gehanteerd: er kan sprake zijn van beschrijving (al dan niet kritisch), er kan echter ook plaatsvinden een benadering, waarin het geheel in een bredere context wordt geplaatst mogelijk in combinatie met een boodschap.

Een zekere afstandelijkheid, een kritische zin ten aanzien van de beschreven samenleving is dan vereist. Het gaat om méér dan een rapportage alleen.

Multatuli's Max Havelaar had mijns inziens onmiskenbaar een boodschap. In feite geldt dit ook voor *Het leven in Nederlandsch-Indië* van Bas Veth (diens boodschap werd hem niet in dank afgenomen).

Het lijkt mij twijfelachtig of de additionele dimensie van het 'spreken tot' in veel Nederlands-Indische publikaties aanwezig zal zijn.

P.D. Winsemius-Driebergen

Themanummer
Zes jaar Indische Letteren (1986-1991): verleden en toekomst

Redactioneel

Op 12 juni van dit jaar hield onze werkgroep in samenwerking met de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in het Museum voor Volkenkunde te Leiden een symposium onder de titel: **Zes jaar *Indische Letteren* (1986-1991): verleden en toekomst**.

Dit laatste nummer van 1992 is geheel gewijd aan de lezingen die op dit symposium gehouden werden. Het ging daarbij om drie algemene vragen.

De eerste vraag luidde, aan welke onderwerpen *Indische Letteren* in zijn zesjarig verleden de meeste aandacht heeft besteed en welke onderwerpen in de toekomst nog aan de orde zullen moeten komen, teneinde een goed overzicht te krijgen van de Indische bellettrie. Het eerste artikel van Liesbeth Dolk houdt zich met deze vraag bezig.

Bij de tweede vraag ging het met name om een nadere positiebepaling van de Indisch-Nederlandse literatuur, ook in vergelijking met andere literaturen. In hoeverre is de Indisch-Nederlandse literatuur bijvoorbeeld een Aziatische literatuur, in hoeverre ook is zij te beschouwen als een mestiezenliteratuur? Welke problemen doen zich voor wanneer we begrippen als 'koloniale' en 'post-koloniale' literatuur nader trachten te definiëren?

Deze aspecten worden achtereenvolgens belicht in de artikelen van Henk Maier, Edy Seriese en Theo D'haen.

De derde vraag hield zich vooral bezig met het specifieke karakter van de Indische letteren. In hoeverre kunnen neerlandici, historici, sociologen en anderen de Indische letteren gebruiken als geschiedkundige bron van kennis? Op welke problemen stuit de literatuurhistoricus die een Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedenis wil schrijven? En wanneer spreekt men eigenlijk voor het eerst van 'Indische letterkunde?' In de laatste vijf artikelen van dit symposium-nummer hebben Vincent Houben, Gerard Termorshuizen, Bert Paasman, Peter van Zonneveld en Jacqueline Bel geprobeerd op deze vragen een antwoord te geven.

Zes jaargangen Indische Letteren: een terugblik
Liesbeth Dolk

Op een dag in het voorjaar van 1985 ging de Leidse neerlandicus Peter van Zonneveld met zijn oud-student Reggie Baay op bezoek bij Rob Nieuwenhuys. Vervolgens werd in *zijn* huis in Amsterdam de werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde geboren. Deze drie mannen van het eerste uur hoopten door het oprichten van een werkgroep die mensen bij elkaar te brengen, die zich, zoals zij zeiden, op de 'een of andere manier met Indische bellettrie bezig hielden'.

Een werkgroep heeft een platform nodig, en daarom kwam er ook een documentatieblad, 'het documentatieblad van de werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde', later veranderd in '*tijdschrift* van de werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde'. Het tijdschrift kreeg de naam *Indische Letteren*.

In september 1985 volgde een oprichtingsvergadering. In het eerste jaar van haar bestaan schreven ongeveer 500 mensen zich in als lid van de werkgroep. Het aantal is in het tweede jaar nog toegenomen en daarna vrijwel constant gebleven, schommelend tussen de 650 en 700. Een blik in het ledenbestand van het tijdschrift (wie lid wordt van de werkgroep krijgt het tijdschrift automatisch toegezonden) geeft een indruk waar die leden wonen. *Indische Letteren* kan daarbij bogen op enige internationale bekendheid: particulieren en instituten die *Indische Letteren* ontvangen, vinden we *in* maar ook *buiten* Europa. In totaal woont zo'n 6% van onze leden in het buitenland. In Europa hebben we abonnees in België, Luxemburg, Duitsland, Frankrijk, Engeland, Zweden, Zwitserland, Oostenrijk en Turkije, buiten Europa op vijf verschillende plaatsen in de Verenigde Staten, in Canada, op St. Maarten, in Australië, Japan, Singapore, Zuid-Afrika (Pretoria) en ook in Indonesië.

Van wie het idee was om als werkgroep naast het uitgeven van een tijdschrift ook lezingenmiddagen te organiseren, weet ik niet, maar het was zonder twijfel een goed idee. Ten eerste omdat die lezingen een plaats konden vinden in het tijdschrift. Het blad was daardoor tot op zekere hoogte verzekerd van kopij. In de tweede plaats omdat die middagen goede gelegenheden waren (en zijn) om elkaar te ontmoeten en

Indische
Letteren

om gedachten uit te wisselen. De eerste lezingenmiddag vond plaats in december 1985. Inmiddels, ruim zes jaar later, kunnen we als werkgroep terugkijken op zo'n twintig bijeenkomsten (sommige in samenwerking met een museum of met de Kunststichting De Burcht) en drie symposia.

De lezingen kregen, zoals ik al schreef, veelal een plaats in het tijdschrift. Maar niet alleen de lezingen. In de afgelopen zes jaar hebben studenten, docenten, journalisten, wetenschappers en belangstellenden ook *artikelen* geleverd voor het tijdschrift over uiteenlopende onderwerpen op het gebied van de Indische bellettrie, die - met name in de *Volkskrant* en de *NRC* - de nodige aandacht hebben gekregen. Die artikelen en lezingen, die samen de inhoud van zes jaargangen *Indische Letteren* vormen, wil ik hier nader bekijken. Na zes jaar is het zinvol de zaken eens op een rijtje te zetten en terug te kijken op wat er in die periode wel en niet tot stand is gekomen. Waar ging het wèl over in *Indische Letteren*, maar ook: waar ging het niét over? Voor de toekomst van het tijdschrift hebben deze vragen enige importantie: waar zouden we in komende nummers onze aandacht op moeten gaan richten, teneinde een goed overzicht te krijgen van de Indische bellettrie? Kortom, waar zitten de lege plekken?

Laten we eerst kijken waar het in *Indische Letteren* wèl over ging.

De artikelen en lezingen leken in die zes jaar over van alles en nog wat te gaan: over dagboeken, dichtbundels en documenten, over rapporten, reisverhalen en romans, over tijdschriften, tekeningen en toneelstukken. Voor een eerste indruk (uitputtend beoogt dit onderzoek niet te zijn) heb ik 24 nummers van *Indische Letteren*, lopend van januari 1986 tot en met december 1991, doorgebladerd. In het tijdschrift verschenen in die periode 84 artikelen. Het totale aantal pagina's daarvan bedroeg 1134. In dit overzicht beperk ik mij tot een viertal vragen:

- Welke *perioden* kwamen in *Indische Letteren* het meest aan de orde?
- Welke *genres*?
- Welke *thema's*?
- *Wie* schreven de artikelen?

Welke perioden?

Bij deze vraag is een onderscheid gemaakt tussen de 17e/18e eeuw (de VOC-tijd), de 19e eeuw (de periode dat we kunnen spreken van ‘Nederlands-Indië’) en de 20e eeuw (Nederlands-Indië/Indonesië). Welk tijdperk kreeg nu de meeste aandacht in het tijdschrift?

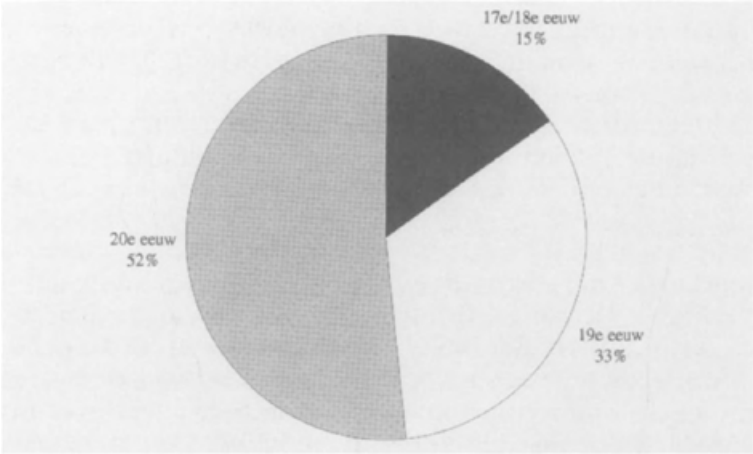

Indische Letteren: periode-verdeling

De bovenstaande tekening laat zien dat *Indische Letteren* iets meer dan de helft van het totale aantal pagina's besteedde aan artikelen over de 20e eeuw (namelijk 52%), dat 33% van de bijdragen ging over de 19e eeuw, en dat maar 15% handelde over de 17e en 18e eeuw samen.

Welke genres?

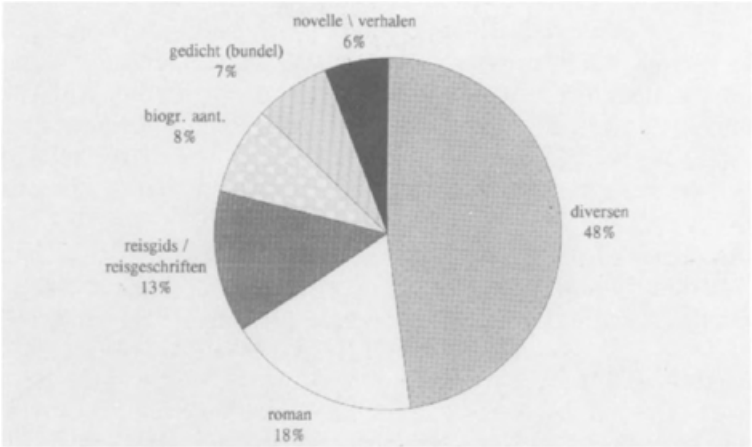

Indische Letteren: genre-verdeling

In deze tekening vermeld ik alleen die genres apart, die meer dan 5% uitmaakten van het totaal. Het hoogst scoorden hier de *romans* (18%) en de *reisgeschriften* (13%). Voor het overige gingen de artikelen inderdaad over van alles en nog wat. Onder de noemer ‘diversen’ vinden we onder andere bijdragen over dagboeken, historische schetsen, jeugdliteratuur, fotoboeken, liedjes, journalistiek werk en een toneelstuk.

Welke thema's?

Indische Letteren heeft in de periode 1986-1991 zeven thema-nummers uitgebracht. De nadruk lag daarbij ook weer op de 20e eeuw. De nummers gingen het meest over een *auteur*: we hadden speciale nummers over Soewarsih Djojopoespito, over Multatuli en Du Perron en over de schrijvende bestuursambtenaren Friedericy en Alberts.

Wie schreven de artikelen?

Het is nuttig om even stil te staan bij de auteurs van al deze artikelen, omdat we hier ook op een punt van kritiek stuiten. Die kritiek kwam onlangs naar voren in een artikel van Boukema.[1] In de bijdragen voor *Indische Letteren*, zo meent hij, herkent men vaak de studenten-scripties die eraan ten grondslag liggen. Hiermee samenhangend zou met name de leesbaarheid van de artikelen soms te wensen overlaten.

Eerst enkele percentages met betrekking tot de beroepen van de auteurs.

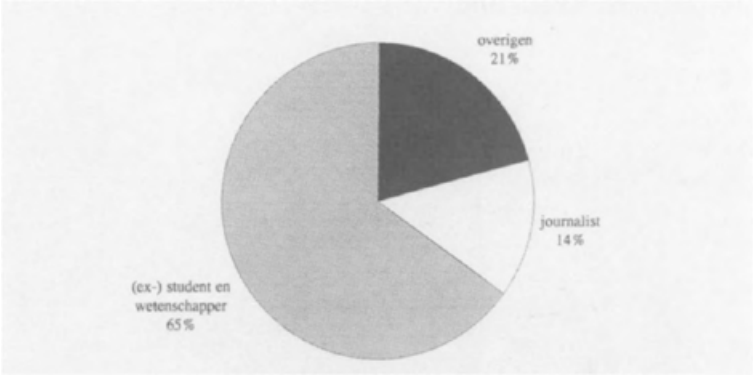

Indische Letteren: beroepen-verdeling

Uit de tekening blijkt dat de auteurs in zes jaargangen *Indische Letteren* voor meer dan de helft (65%) studenten en wetenschappers waren. Dat feit hoeft op zichzelf natuurlijk helemaal geen bezwaar te zijn. Het ligt ook wel een beetje voor de hand. Of het waar is dat ook de *leesbaarheid* van de artikelen hiermee in het geding komt, is een van de punten die we in de toekomst misschien eens aan onze leden en lezers kunnen voorleggen, wellicht in de vorm van een korte enquête. Uit de tekening blijkt ook dat de journalist in het gezelschap met zijn 14% behoorlijk scoort. Dit hebben we volledig aan Joop van den Berg te danken. Van de 84 artikelen nam hij er maar liefst 12 voor zijn rekening met een gemiddelde van 10 pagina's per artikel. Joop heeft inmiddels de redactie van *Indische Letteren* verlaten, maar zal naar wij hopen met eenzelfde frequentie voor het blad blijven schrijven.

Na al deze cijfers, tekeningen en percentages nog enkele afsluitende opmerkingen. De resultaten van dit onderzoekje laten zien wáár in het tijdschrift in de afgelopen zes jaar de accenten lagen. We kunnen nu de lege plekken gaan opvullen. Weinig aandacht was er tot nu toe in *Indische Letteren* bijvoorbeeld voor de tweede generatie Indische schrijvers en voor de literaire voortbrengselen van de Mestiezen-cultuur. Ook bepaalde instituties en organisatie-vormen (de pers, de genootschappen, de schouwburg, literaire clubs etc.) kregen nauwelijks aandacht. De redactie zal zich daarbij moeten bezinnen op de manier waar*op* die lege plekken opgevuld gaan worden. Willen we dat *Indische Letteren* een soort supplement op de *Oost-Indische Spiegel* wordt? Blijven we doorgaan met ons alleen maar 'op de een of andere manier' met Indische bellettrie bezig te houden, of willen we veeleer een discussieforum worden voor een nieuwe aanpak? Hoe gaan we de teksten die behoren tot het gebied van de Indische letteren te lijf? En wat verstaan we eigenlijk precies onder die Indische letteren, wat is het specifieke karakter ervan?

Voor een deel zullen deze vragen in de artikelen voor dit symposium-nummer aan de orde komen. Hopelijk vormen vragen èn artikelen een aanzet tot verdere discussies.

Liesbeth Dolk is neerlandica. Zij hoopt in 1993 te promoveren op een proefschrift over de rol van de Nederlandse literatuur bij de ontwikkeling van de moderne Indonesische letterkunde. Zij is redacteur van *Indische Letteren*.

Eindnoten:

1 Boukema, H.J., 'Indisch-Nederlandse letterkunde'. In: *Neerlandica Extra Muros, XXX*, I (februari 1992) 1-19.

Is Indisch-Nederlandse literatuur ook een Aziatische literatuur?
Henk Maier

Noemen betekent isoleren. Een naam geven betekent de mogelijkheid scheppen tot inperking, contrastering, verbijzondering. Een naam roept andere namen op, andere termen, andere woorden; het is een aanzet tot nieuwe inperkingen, nieuwe verbijzonderingen. Een eindeloze beweging van omschrijvingen en definities, interpretaties en probeersels.

De naam 'Indische letteren' is daar een mooi voorbeeld van. Ze is de aanduiding van iets dat met Indië te maken heeft. Ze heeft iets met letteren, met literatuur te maken. 'Indische letteren': onder die naam wordt een aantal teksten samengevat die door hun benaming in afzondering zijn gezet, 'anders' zijn gemaakt en in weerwil van veranderde tijden zit er nog steeds beweging in: nog steeds komen er nieuwe teksten bij. Al deze teksten zijn Nederlandstalig, en onder de naam 'Indische letteren' worden ze op een bepaalde manier gelezen: ze verwijzen naar Indië en ze zijn geschreven door mensen die Indië hebben gezien. De naam is gegeven en roept andere namen op. Nederlands-Indische literatuur. Indisch-Nederlandse letteren. Koloniale literatuur. Wat zijn de verschillen, de overeenkomsten? Of vallen deze termen samen? En daarna de verruiming en de uitbreiding: Indische letteren duidt op teksten die zijn geschreven door mensen die Indië hebben gezien en door mensen wier ouders Indië hebben gezien.

Een tekst plegen we te lezen, een naam te geven, te omschrijven op basis van onze ervaring met andere teksten. We horen echo's, we vormen regels ten einde de omvang, de diepte, de hoogte te kunnen meten - het begin van definities. Als we een verhaal, een gedicht lezen dat tot de Indische letteren wordt gerekend galmen er altijd op zijn minst twee echo's. De echo van 'Nederlandse letteren' waartoe het dus blijkbaar niet behoort - Indische, en geen Nederlandse. En ten tweede en minstens even belangrijk: de echo van het land van Indië, het landschap, de natuur, de mensen - geografisch, Indisch, en geen Indonesisch. Ergens tussen in. Aan de rand. En dus onbelangrijk. Of juist verbindend, tot vragen aanzettend en daardoor zeer belangrijk. Literatuur? Letteren? Indisch? Indonesisch?

Indië is de naam van een land dat ver van Nederland ligt; dat land bracht Indische letteren voort, en gebrek aan Nederlandse belangstelling voor Indië wordt doorgaans aangevoerd als belangrijkste reden voor de isolering, de verbijzondering die de teksten ten deel is gevallen die tot de Indische letteren behoren. Ze geven immers een andere en vreemde wereld weer, en slechts weinigen in het Nederlandstalige cultuurgebied toonden daar ooit een oprecht bedoelde aandacht voor.

Eerst de wereld, dan de woorden: prioriteit aan land, gebied, geografie, natuur. Uit een land hier ver vandaan komen de Indische letteren voort; Indië is de achtergrond waartegen Indische bellettrie wordt gelezen en in een apart doosje ter zijde van de Nederlandse literatuur is gelegd.

'Een marginale belangstelling dus bij de handboekenschrijvers, Knuvelder incluis, voor de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een van de gevolgen daarvan is geweest dat èn in de vakgroepen Nederlands aan de universiteiten en lerarenopleidingen èn op de middelbare scholen - men sla er de studieboeken maar op na - het terrein van de koloniale literatuur slechts incidenteel werd betreden' (Termorshuizen 1990, 250).

'Marginale belangstelling': de Nederlands-Indische letterkunde lijkt hoogstens een randverschijnsel bij de Nederlandse letterkunde. Het klinkt enigszins verongelijkt maar van die nood is in de loop der jaren een deugd gemaakt. Getracht is de regels vast te stellen van de teksten die op grond van hun schrijvers en hun onderwerp tot die 'andere' Nederlandstalige literatuur gerekend moeten worden. Moeizame pogingen om dat 'andere' te benoemen, en zich herhalende lofzangen waarvan een genealogie zou kunnen worden gecreëerd die vanaf Busken Huet en Ten Brink via Brom en Du Perron onvermijdelijk bij Nieuwenhuys als absolute erflater uitkomt. Hij is de beste doosbouwer, de beste canonist. Binnen die 'Indische letteren' werden niet alleen de regels tot herkenbaarheid gecreëerd, maar ook een canon. Multatuli, Daum, Couperus, Du Perron: op hun leven en werk zijn alle of bijna alle regels van toepassing die de afzondering van de Indische letteren rechtvaardigen, cultiveren, definiëren, en er een eigen familie van maken. Afgezonderd van Nederland - de wereld van Indië als bron en onderwerp is regel nummer één. Nog nadrukkelijker: afgezonderd van de 'Nederlandse letteren' van de Knuvelderse canon - dat is regel nummer twee. En dan volgen andere verbijzonderingen en inperkingen als vanzelf.

Indische letteren hebben een sterk documentair karakter, heet het verder. Proza en poëzie die er toe worden gerekend, geven ons een inzicht in toestanden en spanningen in Nederlands-Indië - zeer wel te gebruiken voor sociologisch, historisch, antropologisch onderzoek. In-

dische letteren dient een hoge graad van referentialiteit te worden toegedicht, zou het in een eigentijdse term heten, maar met dat soort terminologie hebben Nieuwenhuys en de zijnen nooit veel opgehad. Het is altijd hun bedoeling geweest het 'gewoon' en verhalend te houden, in de geest van de 'Indische letteren' zelf.

Met name het proza is in een soort parlando taal gepresenteerd, wordt gezegd; en dat is de vierde regel voor Indische letteren. Voorgalerijen en schommelstoelen zijn de gemeenplaatsen waar de bron van dat parlando ligt, vaak gehuld in sigarenrook en luide bulderlach. Vertellers en dichters in Indië ontwikkelden eigen taalvormen, andere taalvormen, tegen de normen van de Nederlandse traditie in. Evenzeer tegen de tradities van de 'inlanders' in overigens. Echt Indisch.

Een ander kenmerk hangt hiermee nauw samen: het is alemaal zo ongekunsteld, zo levendig, zo persoonlijk - alsof het alles tot literatuur verwerkte autobiografische notities zijn die bijna geheel direct naar het 'echte' verwijzen, naar persoonlijke ervaringen in die echte wereld. Die echte wereld in Indië; de teksten die tot. Indische letteren worden gerekend zijn geschreven door mensen die in Indië woonden en werkten, het land uit eigen ervaring kenden en uit eigen aanschouwing beschreven - en tegenwoordig dus ook door mensen die Indië hebben leren kennen uit de verhalen van hun ouders. De canon blijkt te kunnen worden uitgebreid.

Een zesde regel: 'Indische letteren' beschrijven de schoonheid der tropische natuur van Indië op allerlei kunstige manieren en vormen. De Nederlandse taal immers werd in Indië met vreemde nieuwe landschappen geconfronteerd, en werd gedwongen er woorden voor te zoeken en te ontdekken. Pennen verdwaalden in die zoektochten en ontdekkingsreizen naar woorden maar al te vaak; met als gevolg dat ze niet veel krassen over hadden voor de mensen die over die oogverblindende bergen en verbijsterende rijstvelden rondliepen.

En daarmee is dan ook de zevende regel verwoord die doorgaans slechts schoorvoetend wordt toegegeven: de bruine mensen die tezamen met de Nederlandstaligen die prachtige natuur van Indië bevolkten worden met ongemak behandeld - aanvankelijk fungeerden ze vooral als behang, in later werk worden ze vooral onbetrouwbaar, onbegrijpelijk, bedreigend.

In bloemlezingen en inleidingen, in opsommingen en samenvattingen worden bovenstaande regels in wisselende combinaties gebruikt bij wijze van definitie en omschrijving. Familiegelijkenissen: op geen van de teksten die rond de canon zijn gegroepeerd zijn ze alle zeven tegelijk van toepassing. Het lijkt bovendien mogelijk om in de wisselende combinaties een ontwikkeling door de tijd vast te stellen; en die combinaties vertellen ons hoe de manier waarop Indiërs en Nederlanders over literatuur en Indië dachten zich veranderd heeft. Op zoek naar nauwkeurigheid, speurend naar verdere regels, voorschriften, benamingen.

Al die gedachten hebben een apotheose gevonden in Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische Spiegel*, voor het eerst gepubliceerd in 1972. Een schitterend boek dat zoals het ware schittering betaamt, uitnodigt en uitdaagt tot tegenspraak. En vraagt om ondergraving. Termorshuizen, zeer vooraanstaand onder hen die actief meedenken over de regels die het eigene, het bijzondere, het eigenaardige van het Indische afgrenzen, kwam in de hierboven al geciteerde voordracht tot een welgemeende lofprijzing van Nieuwenhuys' levenswerk: vooral dankzij de *Spiegel* wordt 'een tot dusver in de schaduw gebleven gebied [...] in de lichtkring getrokken, het exotisch stiefkind in onze letteren krijgt kansen op emancipatie' (Termorshuizen 1990, 252). Die lofprijzing roept echter de nodige vraagtekens op, en niet alleen bij Termorshuizen zelf. De *Oost-Indische Spiegel* is een indrukwekkende poging om de Indische letteren weg te tillen uit de inferieure positie die ze ten opzichte van Nederlandse letteren inneemt, en wellicht opent het boek inderdaad de mogelijkheid tot emancipatie. Het zal echter evenzo duidelijk zijn dat woorden als 'emancipatie', 'marginaal', 'lichtkring', 'exotisch' allerlei nieuwe woorden achter zich aan dragen die niet noodzakelijkerwijs aan elkaar parallel lopen. Emancipatie waartoe, waarheen? Bevrijding, losmaking, loszinging? Opheffing wellicht? En dat exotische - dat zal wel iets met Azië te maken hebben? En die lichtkring - uit welke duisternis? De duisternis van de marginaliteit? Is het werkelijk zo erg, zo duister om in de marge te zitten?

Misschien moet een woord als 'marginaal' meer als een term van eer dan van vernedering worden beschouwd. Opereren in de marge kan immers zeer aangenaam zijn: los van regels en voorschriften, en het besef van marginaliteit kan zeer bevrijdend zijn: zich los te weten van regels en voorschriften kan als zeer bevrijdend worden ervaren - met alle tegenspraak vandien. Opereren in de marge stelt het bestaan van de canon ter discussie en leidt tot vragen, tot aarzelingen en derhalve tot nieuwsgierigheid. En tot herformuleringen en hergroeperingen.

De regels zijn samengebald in Nieuwenhuys' boek en zijn tot een soort canonieke richtlijnen geworden, en we kunnen overgaan tot beoordeling, lofprijs en verwerping. Schrijvers en hun werk - die liggen in de benadering van 'Indische letteren' doorgaans in elkaars verlengde - worden van stempels voorzien die evenzo in elkaars verlengde liggen: 'Indisch', 'exotisch', 'authentiek', 'echt'.

De meesten van tot de 'Indische schrijvers' gerekenden mogen dan nog zo luid spreken en schreeuwen in hun boeken - zo vitaal zijn ze, zo hedendaags, zo Indisch! zo authentiek!! -ze kunnen zich niet verweren tegen hun canonisering in Nieuwenhuys, en al helemaal niet tegen hun vernederende verzwijging in Knuvelder. Ook Multatuli niet. Zelfs Beb Vuyk niet. Ze zijn bij elkaar gepropt en in een doos gestopt, en door toedoen van de *Spiegel* is het bijkans onmogelijk geworden om hun werk nog van hun Indische stempel te ontdoen en ze uit de doos

te halen. Ook nu nog worden publikaties over Indië - natuur, verleden, persoonlijke ervaringen - met een simpele handomdraai in de hoek van *Oost-Indische Spiegel* gedrukt; boeken die zich in Indonesië afspelen overkomt wonderlijk genoeg hetzelfde. Het land van Indië, de wereld van Indië bestaat nog steeds, en dus blijft die dwang tot afzondering van kracht en is de roep om authenticiteit nog altijd hoorbaar - alsof je Indië ruikt, alsof je de sawahs ziet. De term 'Indische letteren' heeft een duidelijk omlijnd corpus gecreëerd, met daarbinnen een duidelijke canon die afzondert, isoleert, inperkt. En het is goed zich te realiseren dat het woord 'afzondering' niet alleen het woord 'authenticiteit' oproept, maar ook het woord 'mishandeling'.

Operatie segregatie. Indië is niet Nederland, Indische mensen kunnen geen echte Nederlanders zijn, en de boeken die zij met literaire pretentie in en over Indië schreven en schrijven, hebben vaak te weinig literaire waarde om besproken te worden binnen de 'Nederlandse literatuur'. Een eigen traditie dus. Om een formulering van Salman Rushdie uit te rekken: door toedoen van zowel Knuvelder als Nieuwenhuys zijn de Indische letteren in een literair ghetto terechtgekomen - en het is bepaald niet aangenaam om in een ghetto te verblijven en bovendien moeilijk om er uit weg te komen.

Waartoe deze beperkingen? Waarom deze 'mishandelingen' op basis van de overweging dat de wereld waaruit schrijvers voortkomen, waarover schrijvers schrijven bepalend moet zijn voor de manier waarop ze gelezen worden? Waartoe die nadruk op exotisme en authenticiteit? Waarom neemt niemand de vrijheid om Walraven en Vuyk, Perelaer en Daum, Multatuli en Olivier los te zingen uit die zogenaamde Indische wereld? En waarom is er niemand die aantoont dat ze ingepast kunnen worden in andere raamwerken, andere tradities, een andere achtergrond dan Knuvelder?

De oplossing die Rushdie suggereert is simpel: 'Indische letteren' heten te bestaan maar ze zouden niet mogen bestaan omdat er hier sprake is van een afbakening, een isolatie die allerlei interpretaties, benaderingen en lezingen verhindert, belemmert. Maar hoe kan een woord ongedaan worden gemaakt, en vervolgens al die andere woorden die de term heeft losgemaakt?

Misschien moet de argumentatie ter verdediging van de Indische bellettrie als geheel worden omgekeerd.

Eerst de woorden, dan de wereld: een afzonderlijk woord betekent de aanzet tot de vorming van andere woorden en daarmee de vorming van een afzonderlijke wereld: 'Indië' is 'niet-Nederland', en dat is de term die een alles omvattende is geworden voor de groep van teksten die met 'Indische letteren' worden aangeduid. De term 'Indië', en niet het land van Indië was de aanzet tot isolatie; de term riep en roept andere termen op, andere woorden, titels, namen, en daardoor is onvermijdelijk de drang tot ordening en organisatie ontstaan. Speciale regels,

eigen aardigheden, definities die niet zo zeer uit de teksten zelf worden gehaald als afspiegeling van het land als wel er op werden gelegd ter vorming van 'het land'. En die termen blijven van toepassing zolang ze niet worden tegengesproken. Zolang er geen boeiende alternatieven zijn gepresenteerd. Eerst de termen, dan de teksten.

'Indië' is zo'n term, en rond die term werd een aantal teksten gegroepeerd tot een familie - en die familiebanden wekken bij sommigen de nodige wrevel: waarom een aparte Indische familie? Andere groeperingen zijn echter te bedenken om die wrevel weg te vagen; de hierboven kort geschetste regels zouden afzonderlijk met andere nader te specificeren regels gecombineerd kunnen worden tot nieuwe families, andere families die binnen het raamwerk van Knuvelder noch Nieuwenhuys denkbaar en zinvol zijn.

Net zoals het soms zinvoller lijkt om Rushdie als een Engelse verhalenverteller te bezien en niet als Indo-Pakistaanse romancier en om Joyce's *Ulysses* te lezen als een Engelse roman en niet als een Ierse, zo kan Alberts niet alleen als Indische schrijver, een koloniale schrijver worden beschreven maar net zo goed als een Nederlandse verhalenverteller met minimalistische tendenzen in de traditie van Elsschot. Evenzo kan bijvoorbeeld Walraven niet alleen als een schrijver worden gepresenteerd die tot de canon van de 'Indische letteren' behoort maar evenzeer als een 'brievenschrijver'. Walraven kan ook gelezen worden als een schrijver die zijn literaire gaven via brieven exploreerde en toevallig niet in de Hoeksewaard of Parijs woonde maar bij Malang, en hij kan heel wel in een familie worden samengebracht met andere fameuze Nederlandstalige brievenschrijvers zoals de Schoolmeester en Van 't Reve, of in een ruimere familie: met brievenschrijvers als Pope, Goethe en Flaubert. Evenzo kan de poging van Fokkema en Ibsch om te bewijzen dat 'Indische schrijvers' als Du Perron en Carry van Bruggen samen met Gide en Mann tot het Europese modernisme behoren, gezien worden als een zinvolle poging om het isolement van de 'Indische letteren' te doorbreken en een nieuwe familie te stichten.

Waarom zouden, bijvoorbeeld, Walraven, Du Perron en Alberts ook niet benaderd kunnen worden als 'Indonesische schrijvers', en kan hun werk niet worden gelezen tegen de achtergrond van het werk van hun tijdgenoten Takdir Alisjahbana en Idrus - zij allen schreven immers gelijktijdig in en over hetzelfde land, diezelfde wereld, en maakten gebruik van dezelfde genres. Horen ze eigenlijk niet allemaal thuis in het standaardboek dat Teeuw over de 'moderne Indonesische literatuur' na 1900 schreef? Misschien moet dit ook weer andersom worden geformuleerd: zij allen riepen met hun woorden een wereld op die in veel opzichten dezelfde lijkt. Het feit dat Alberts en Walraven nauwelijks bekend zijn in Indonesië hoeft ons er niet van te weerhouden hun werk toch tot de Indonesische literatuur te rekenen, en het feit dat hun werk in het Nederlands is gesteld en dat van Idrus en Takdir in het Maleis

evenmin. Er zijn goede argumenten te bedenken voor de stelling dat het werk van hen handelt over het denken van de moderne mens in een laat-koloniale samenleving, bijvoorbeeld, en over de eenzaamheid, de onzekerheid over de relatie tussen taal en wereld. Zij maakten deel uit van hetzelfde literaire leven dat, zoals altijd, vol spanningen en conflicten was. Op zijn minst kan zo'n breed concept van 'Indonesische literatuur' de basis vormen om een antwoord te formuleren op de zinvolle en uitdagende vraag waarom er na de onafhankelijkheid nauwelijks Indonesiërs waren die in het Nederlands publiceerden - net zo min als daarvoor trouwens - en dat terwijl er in een andere nieuwe staat zoals India een bloeiende Engelstalige literatuur bestond en bleef bestaan. Als wij een reden kunnen bedenken om het ons gegeven materiaal zodanig te ordenen dat er iets zinvols mee kan worden gedaan, en vervolgens anderen te kunnen overtuigen van die zinvolheid - nieuwe interpretaties, nieuwe perspectieven, nieuwe verten, nieuwe vragen - dan kan zo'n loszinging uit de canon van Nieuwenhuys en Knuvelder alleen maar worden toegejuicht.

Daar ligt het verband met de vraag waarop ik hier in vijftien minuten een antwoord moest geven: is Indische letteren ook een Aziatische literatuur? In de vraag wordt opnieuw het bestaan van een geografische prioriteit gesuggereerd - eerst de wereld dan de woorden. Beperkend, verhullend, isolerend en alleen daarom al stemt die vraag ongemakkelijk. Bovendien: wat is 'Aziatisch' anders dan weer zo'n vreemd en ongenuanceerd concept dat alleen maar kan voortkomen uit Europese arrogantie - alles ten oosten van de Rode Zee, de Middellandse Zee en de Ural en ten westen van PNG, Australië en Hawaii! Veel hebben Turkije en de Filippijnen immers niet gemeen, en hetzelfde geldt natuurlijk voor Yogyakarta en Bagdad. Veel te algemeen, veel te ruim, veel te weids, veel te groot.

Maar misschien kan ook deze vraag vanuit het omgekeerde perspectief worden beantwoord. Eerst de woorden, dan de wereld; Azië, bijvoorbeeld, is een van die woorden die werden gecultiveerd in de bloeiperiode van het imperialisme om de tegenstelling tussen Europa en de rest van de wereld te versterken - en de zinvolheid van zo'n term zal vanzelf wel blijken. Op deze manier bijvoorbeeld: de teksten die in de koloniale tijd in Azië werden geschreven opereerden in de directe schaduw van de literatuur in wat als de 'metropolis' werd beschouwd. Kiplings *Wee Willy Winks* en Orwells *Burmese days* in de schaduw van Londen, Multatuli's *Max Havelaar* en Vuyks *Het hout van Bara* in de schaduw van Den Haag. Zo kan er wellicht op zinvolle manier een nieuwe familie worden gesticht, met een onvermoede naam, met eigen regels en met al even onvermoede inzichten, doorzichten en lezingen. Maar tegelijk: het besef van de beperking, de verbijzondering, de inperking - en het besef dat zij die niet bij de familie behoren wel eens interessanter en boeiender konden zijn dat zij die er wel bijhoren.

Blijvend ongemak, voortdurende onzekerheid, het besef dat in iedere term het gevaar schuilt van canon-vorming en het bijbehorende ghetto. En van regels en ghetto's.

Maar juist in het ongemak moet zich de meester kennen. Hoe minder vast omlijnd de grenzen en de dozen, hoe minder strikt de regels, hoe minder luid de echo's des te beter. Na Nieuwenhuys lijken 'Indische letteren' hun marginale positie en hun vrijheid tot interpretatie warempel te zijn kwijtgeraakt. De teksten die ertoe worden gerekend zijn tot een centrale categorie verworden, rond een canon, met regels en normen. Te weinig vragen, te weinig onduidelijkheid. Het is tijd om de marginaliteit weer in ere te herstellen.

Misschien dan toch nog maar weer aankloppen bij Knuvelder en zijn erfgenamen om voor te stellen ook Alberts, Dermoût en Walraven tot de Nederlandse literatuur te rekenen? Of totaal andere termen proberen? 'Brieven-literatuur', bijvoorbeeld, of 'Indonesische literatuur, 'Aziatische literatuur', 'modernistische literatuur', allemaal termen, allemaal families met onvermoede verten en connecties. En dan maar zien waartoe zo'n term leidt. Hoe minder canon, hoe meer rijkdom. Hoe geringer de beknelling, des te meer mogelijkheden bij lezing en interpretatie. En hoe meer mogelijkheden tot interpretatie, des te beter.

Bibliografie

Fokkema, Douwe en Elrod Ibsch, *Het modernisme in de Europese letterkunde* (Amsterdam 1984).

Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (3e, bijgew. en herz. dr. Amsterdam 1978). (1e dr. 1972.)

Rushdie, Salman, *Imaginary homelands*. Essays and criticism 1981-1990 (Harmondsworth 1992).

Termorshuizen, Gerard, 'De Indische bellettrie: een exotisch stiefkind binnen de literatuurgeschiedenis', in: *Traditie en Progressie*. Handelingen van het 40ste filologencongres ('s-Gravenhage 1990) 249-256.

H.M.J. Maier is hoogleraar Maleise en Indonesische taal- en letterkunde in Leiden. Publiceerde over verschillende vormen van literatuur in Zuidoost Azië, en vertaalde Maleisische en Indonesische romans en verhalen.

Indische letteren als Mestiezen-literatuur
Edy Seriese

Misschien had ik, net als H.M.J. Maier, achter de titel van mijn voordracht een vraagteken moeten plaatsen. Indische letteren beschouwen als Mestiezenliteratuur is - ook binnen onze werkgroep - immers geen vanzelfsprekendheid. Als we ons tijdschrift *Indische Letteren* als toonaangevend mogen beschouwen voor het onderzoek naar de Indisch-Nederlandse letterkunde van de laatste zes jaar, kunnen we vaststellen dat deze letteren worden opgevat als Nederlandstalige literatuur die in stofkeuze op een of andere wijze met de voormalige kolonie te maken heeft, of deze nu Indië of Indonesië genoemd wordt. Dat ze wordt opgevat dus als Nederlandse koloniale literatuur.

Die opvatting is begrijpelijk, omdat de studie van de Indische letterkunde steunt op en voortkomt uit het standaardwerk op dit gebied: de *Oost-Indische spiegel* van Rob Nieuwenhuys. De *Spiegel* is op het eerste gezicht inderdaad een werk over koloniale Nederlandse literatuur. Het werk gaat getuige de ondertitel over 'wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden'. Het corpus van de Indische letterkunde wordt dus, althans volgens de *Spiegel*, gevormd door het werk van Nederlandse schrijvers over de kolonie.

Op het tweede gezicht is er echter met de *Spiegel* wel wat meer aan de hand. En dat 'meer' verklaart het ontbreken van een vraagteken in mijn titel. Om dat te verduidelijken moet ik u eerst meenemen op een speurtocht naar de begrenzing van het object Indische letterkunde in de *Spiegel*.

Voor wie dat object in de *Spiegel* nader bekijkt, rijst de vraag of de ondertitel wel weergeeft wat er in de *Spiegel* te vinden is. Via het register stuit de lezer immers ook op namen als Djajadanigrat (Achmed en Roswita), Djojopoespito, Noto Soeroto, Kartini en andere niet-Nederlanders. Dat komt, zo blijkt op de desbetreffende pagina's, omdat deze Indonesiërs literair werk in het Nederlands schreven. Niet alleen de nationaliteit van de auteur, maar ook Nederlandstaligheid is dus kennelijk

Omslag *Oost-Indische Spiegel* van Rob Nieuwenhuys (3e druk, 1978)

een criterium geweest bij de bepaling van het object Indische letterkunde. Want alleen het Nederlandstalige werk van deze niet-Nederlanders komt hier aan bod, niet hun eventuele anderstalige werk. De overschrijding van het nationaliteitscriterium wordt dus door het criterium van de Nederlandstaligheid beperkt. Handig, want hoe zou je anders dit object moeten afbakenen ten opzichte van het immense object van de Indonesische literaturen? En logisch ook, want waarom zou je in een literatuurgeschiedenis over de kolonie de niet-Nederlandse maar wel Nederlands schrijvende auteurs buiten je object houden?

Maar had dan de ondertitel van de *Spiegel* niet anders moeten luiden? Bijvoorbeeld: wat schrijvers en dichters in het Nederlands over Indië/Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden? Nee, want als je kijkt naar de wijze waarop Nieuwenhuys de Indonesische schrijvers behandelt, dan zie je dat hij zich in zijn studie wel degelijk tot de Nederlanders heeft willen beperken. De beide Djajadanigrats bijvoorbeeld worden alleen maar genoemd, niet besproken. En de anderen worden wel besproken, maar alleen als aspect van een Nederlandse zaak: Kartini van de ethische richting, Soeroto van de rijkseenheidsgedachte en Djojopoespito van de invloed van Eddy du Perron. Bij Soeroto en Djojopoespito gebeurt het nog impliciet: door de inbedding in de hoofdstukken over respectievelijk de rijkseenheidsgedachte (pp. 356-369) en Du Perron (pp. 377-404). Bij Kartini echter zegt Nieuwenhuys expliciet: ‘De verschijning van Kartini is niet los te maken van de ethische richting [...]’ (p. 314). Zonder zo'n Nederlandse zaak zouden we deze auteurs niet eens hebben gekend, is de suggestie, en alweer in Kartini's geval niet eens meer een suggestie: ‘Kartini is nu een legende geworden; ze is zelfs officieel tot nationale heldin geproclameerd, maar we vragen ons af wat er gebeurd zou zijn [...] als de heer Abendanon de brievenuitgave nu eens *niet* bezorgd had [...]’ (p. 314).

Indonesiërs, zou je samenvattend kunnen zeggen, verschijnen in de *Spiegel* alleen in gekoloniseerde toestand.

Nu is het opvallende dat het criterium van de Nederlandstaligheid (onuitgesproken!) ook beperkend werkt bìnnen het criterium van de nationaliteit. Dat wil zeggen dat eventueel anderstalig werk van Nederlandse schrijvers in de *Spiegel* ook niet aan de orde komt. En deze beperking is gezien de officiële ondertitel van de *Spiegel* helemaal niet logisch. Immers: 40% van de Nederlanders in de kolonie was nog in de jaren dertig van deze eeuw Maleistalig, dat wil zeggen dat Maleis hun eerste taal, hun thuistaal was en dat ze niet of nauwelijks Nederlands spraken. De prognoses voor de jaren '40 voor de Nederlandstaligheid van die groep waren - in koloniale termen uitgedrukt - zeer somber. In feite had men deze groep opgegeven als potentieel Nederlandstaligen, in een tijd wel te verstaan waarin aan dekolonisatie nog niet

gedacht werd: door de Nederlanders tenminste. In zo'n situatie is opname van Maleistalig werk van Nederlanders tamelijk voor de hand liggend. Toch doet Nieuwenhuys dit niet. Maleistalige Nederlanders komen in zijn *Spiegel* niet voor. Of de verwijzing naar het 'Djakartaans dialect' in Tjalie Robinsons *Piekerans van een straatslijper* (p. 517) moet als zodanig gelezen worden? Ook dan geldt, net als bij de Indonesiërs, dat het werk niet echt besproken wordt. Bij E.F.E. Douwes Dekker treft men geen enkele verwijzing aan naar zijn anderstalig werk. Laat staan dat een compleet Maleistalige Indische Nederlander als H.F.R. Kommer in de *Spiegel* voorkomt.

En zo worden aan de hand van de twee criteria nationaliteit en Nederlandstaligheid waarmee Nieuwenhuys zijn object Indische letterkunde afbakent, de contouren zichtbaar van de koloniale maatschappij. Formeel bestond die maatschappij uit drie groepen: Inlanders, Vreemde Oosterlingen en Europeanen. Het criterium van het Nederlanderschap houdt de eerste twee groepen (Inlanders en Vreemde Oosterlingen) buiten de *Spiegel*. Het tweede criterium laat binnen de groep Europeanen de Maleistaligen, Indo-Europeanen dus, afvallen. De groep die overblijft en op wie de *Spiegel* zich concentreert, bestaat dus uit de Nederlandstalige Nederlanders, oftewel de totoks. Alleen die 'Inlanders' en Indo-Europeanen die zich geheel aan deze import-Europeanen geconformeerd hadden, die 'geestelijk Nederlander' waren geworden, zoals Taylor dat noemt, werden door hen indertijd als 'gelijken' geaccepteerd. En alleen wanneer dat ook het geval is met hun taalgebruik - niet het onbelangrijkste criterium in een literatuurgeschiedenis - worden ze in de *Spiegel* opgenomen. De ondertitel van de *Spiegel* had dus eigenlijk moeten luiden: wat Nederlandstalige Nederlanders en aan hèn gelijkgestelden over Indonesië hebben geschreven.

Om deze redenen is de *Spiegel* een koloniaal boek. In twee betekenissen van het woord. Ten eerste omdat het object de literatuur van kolonialen betreft. En ten tweede omdat het koloniale begrippenapparaat erin weerspiegeld wordt.

Dat is overigens een makkelijke constatering vanuit een riante postkoloniale positie. Maar we mogen niet vergeten (noch verdoezelen) dat Rob Nieuwenhuys, hoe progressief zijn politieke opvattingen ook waren, produkt is van de koloniale situatie en daarvan in zijn studie bijna noodzakelijkerwijs getuigt. 'Niemand wandelt ongestraft onder de palmen', zou Willen Walraven zeggen.

De *Spiegel* is daarmee overigens nog geen pro-koloniaal boek. Het werk straalt geen in- of expliciete goedkeuring voor de Nederlandse koloniale aanwezigheid in Indonesië uit. Integendeel zelfs. Nieuwenhuys' progressieve politieke opvattingen dienaangaande hebben in de *Spiegel* een literatuurkritisch jasje gekregen. Dat wil zeggen dat anti-koloniale

schrijvers als Jacob Haafner, Multatuli, Van der Tuuk, Alexander Cohen, Willem Walraven en anderen door Nieuwenhuys literair hoger gewaardeerd worden dan pro-koloniale auteurs.

Maar de anti-koloniale tendens van de *Spiegel* maakt het werk niet minder koloniaal. Want ook als Nederlanders een anti-koloniaal standpunt innemen in hun literair werk, blijft het Nederlands van oorsprong, produkt van de Nederlandse cultuur. Koloniaal en anti-koloniaal zijn antipoden van hetzelfde produkt: Nederlands kolonialisme; keerzijden van dezelfde medaille: koloniale literatuur. Die literatuur wordt dus gekenmerkt door de emoties van de kolonisator: trots bijvoorbeeld om wat er aan groots verricht werd. Maar ook: 'schaamte, spijt en verlangen' in de woorden van Kousbroek. Het zijn die emoties, het is die cultuur die in de *Spiegel* centraal gesteld wordt. De *Spiegel* presenteert daarmee Nederlandse koloniale literatuur. En doet dat, zoals gezegd, gezien de begrenzing ook nog op koloniale wijze.

Op het eerste gezicht, tenminste.

Want met de term 'koloniaal' is nog maar de helft van de *Spiegel* beschreven. De typering verklaart wel de begrenzing, maar niet de grensoverschrijdingen en die zijn minstens zo interessant. In dat verband is paragraaf 7 in hoofdstuk XIII over de krontjong en de Stamboel een 'eye opener'. Daar, halverwege het boek, formuleert Nieuwenhuys voor het eerst zijn criterium van de Nederlandstaligheid. Strikt genomen, zegt hij hier, behoren de Stamboel en de krontjongteksten niet tot de Nederlandse letterkunde, want 'de taal was het Maleis' (p. 302). Naar net als bij het criterium van de nationaliteit, negeert hij hier zijn eigen grens door vervolgens bij wijze van 'toegift', zoals hij dat zelf noemt, bijna zes pagina's te wijden aan 'deze specifieke uitingen van Indo-Europese cultuur' (pp. 302-307). Zijn enige argument voor deze grensoverschrijding is emotioneel van aard: hij wil eenvoudigweg niet dat deze kunstuitingen 'geheel en al in de vergetelheid' geraken (p. 302).

Wat in deze passage zichtbaar wordt is hoe in de kolonie een hele cultuur - de Indische mestiezencultuur - via haar cultuurdragers - Indische mensen - de normen van de kolonisator zowel accepteerde als ontdook. Accepteerde om niet in de verdomhoek, en ontdook om niet in het vergeetboek terecht te komen, die twee vaderlanden waar de twintigste-eeuwse Indische mensen in de kolonie tussen konden kiezen. En onderschat niet wat dat emotioneel argument 'ik wil gewoon niet' vermag.

Rob Nieuwenhuys heeft tenminste op basis daarvan in de *Spiegel* een compleet schaduwboek neergelegd, waarin de Indische cultuur in al haar facetten gepresenteerd wordt. Hoe het timbre van een Indische damesstem klinkt? Lees het verhaal 'Een Indische dame van Van Schendel', zegt Nieuwenhuys, en je hóórt haar. Welke religieuze opvattingen heersen er binnen de Indische cultuur? Lees in de *Spiegel* hoe Madelon

Székely-Lulofs haar geboorte beschrijft (p. 349) of hoe Junghuhns natuuropvattingen in elkaar zitten. Wil je weten hoe een Indisch gezin leeft, de plaats van de moeder daarin bijvoorbeeld of die van de lijfbaboe? Lees Nieuwenhuys' beschrijving van Du Perrons achtergrond (p. 386) en zijn opmerkingen kris kras door de *Spiegel* verspreid over baboe Alimah van Du Perron, neneh Tidjah van Breton de Nijs, en baboe Han van Resink. Hoe Indische mensen vertellen? Lees Nieuwenhuys' beschrijvingen van de schrijfstijl van Dermoût, Zikken en Alberts. En ook, implicieter: wil je weten hoe die - immers ondoorgrondelijke - Indische mensen (ver-)oordelen? Kijk dan in de *Spiegel*, niet alleen naar de criteria die men zegt te hanteren, maar ook naar de wijze waarop ze ontdoken worden.

Nieuwenhuys presenteert zijn Indische leefwereld, zijn cultuur, aan de hand van passages uit literair werk.

Dat wil niet zeggen dat de auteurs van dat werk ook allen Indische cultuurdragers zijn of waren. Het onderscheid Indisch-koloniaal dateert uit de postkoloniale periode, uit 1983 om precies te zijn, toen Jean Gelman Taylor deze visie in haar proefschrift vastlegde. Nieuwenhuys heeft niet meer - of minder! - gedaan dan door middel van zijn literaire voorkeuren aangeven dat (facetten van) die Indische cultuur ook in literair werk neergelegd is: als positieve beschrijvingen van de natuur in zeventiende-eeuwse reisbeschrijvingen, als liefdevolle naamgeving in het wetenschappelijk werk van Rumphius, als anti-koloniale (= pro-Indische) passages in het werk van de negentiende- en twintigste-eeuwse auteurs. Het is aan ons, de tweede generatie, om de stap te zetten dat voorwerk, die inventarisatie, om te zetten in de formulering van motieven, thema's, schrijfstijl en maatschappelijke achtergronden die de Indische letterkunde aanwijsbaar doen verschillen van de koloniale letterkunde in dezelfde taal. Welke thema's, motieven en andere kenmerken dat precies zijn, is op basis van de huidige stand van wetenschap nog niet concreet te zeggen. Ik kan alleen wat suggesties doen.

Vermomd als schaamte of spijt is in de Indische letterkunde het thema van de verkeerde keuze aan te wijzen, de keus vóór de kolonisator. Bijvoorbeeld in het verhaal ‘Ngawang’ van Beb Vuyk. En verpakt in spijt, verlangen of heimwee het thema van de ontheemdheid. Kenmerkend is de vermomming: de verschijningsvorm van de thema's komt overeen met die in de koloniale literatuur. ‘Identificatie met de agressor’, heet dat verschijnsel in de psychologie. Maar toch moeten beide soorten schaamte, spijt en verlangen onderscheiden worden. Omdat er verschillende soorten emoties aan ten grondslag liggen, omdat ze verwijzen naar verschillende culturen. Verlangen naar *tempo doeloe*, of de Indische jeugd betekent bij Indische auteurs niet zoals in de koloniale literatuur verlangen naar een tropisch land waar het leven goed was,

maar verlangen naar de tijd dat je bekend was, gekend èn geaccepteerd werd in alle facetten van je persoonlijkheid, zonder uitleg te hoeven geven over je achtergrond. Een situatie die je alleen in je eigen omgeving, in je eigen cultuur kent en die Indische mensen vreemd is. Dat verlangen en ook de verrukking om de illusie dat dat soms, tijdelijk, in elkaars gezelschap of tijdens een reis naar Indonesië weer ervaren kan worden, is te lezen in werk van zulke uiteenlopende auteurs als Du Perron, Maria Dermoût, Tjalie Robinson, Beb Vuyk, Han Resink, Loes Nobel, Helene Weski en Paula Gomes. En ook in het werk van Marion Bloem, in die passages namelijk waarin ze gewoon het leven in een Indisch gezin - in Holland - beschrijft. Het is de kracht van haar jeugdroman *Matabia, of één lange donkere nacht*.

Het laatste woord over de Indische letterkunde is hiermee nog niet gezegd. Hoop ik. Er zijn nog zoveel vraagtekens te plaatsen. Maar Indische letterkunde is om dit alles voor mij zo vanzelfsprekend het produkt van de Indische mestiezencultuur, dat ik een dergelijk leesteken in de titel van mijn voordracht eenvoudigweg vergeten ben.

Bibliografie

Berens, Jill, 'De Indische Nederlander H. Kommer en zijn Maleise verhalen'. In: *Jambatan* 9 (1991) no. 2, 76-86.

Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (3e, bijgew. en herz. dr. Amsterdam 1978). (1e dr. 1972)

Notermans, J., 'Enkele opmerkingen over de belangstelling ten aanzien van onze taal in Nederlands Indië'. In: *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 26 (1938) 149-158.

Taylor, Jean Gelman, *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië* (Groningen 1988). [vert. van: *The social world of Batavia* (Wisconsin 1983).]

Edy Seriese is literatuursociologe en werkt aan de Universiteit van Amsterdam. Zij bereidt een proefschrift voor over de functie van de (Indische) Mestiezencultuur in de 19e en 20e eeuw.

Naschrift

Het is een bekend feit dat van de term 'Indisch' traditioneel zowel een ruimere als een meer toegespitste interpretatie gegeven wordt.

Wij zijn ons ervan bewust dat in het merendeel van de bijdragen aan ons tijdschrift 'Indische' letterkunde als Nederlandse koloniale letterkunde beschouwd wordt, maar erkennen uiteraard de toegespitste interpretatie zoals Edy Seriese die in haar artikel geeft.

Onder 'Indische letteren' verstaan wij dus ook de letterkunde, voortgekomen uit de Indische of Mestiezen-cultuur, geschreven (c.q. gesproken) in enige variant van het Nederlands, Portugees of Maleis.

Uitdrukkelijk willen wij stellen dat ook de studie van deze Indische letteren tot het object van ons tijdschrift behoort. Wij hopen dan ook dat bijdragen hierover in ons tijdschrift hun plaats zullen (blijven) vinden.

Redactie

Koloniaal en post-koloniaal in de Engelse literatuurgeschiedenis

Theo D'Haen

In de Nederlandse literatuurgeschiedenis is het gangbaar om alles wat in het Nederlands over de (vroegere) Nederlandse koloniën is geschreven te bestempelen als 'koloniale' literatuur. Naar blijkt uit een aantal bijdragen over deze Nederlandse koloniale literatuur in *Herinnering, herkomst, herschrijving: koloniale en postkoloniale literaturen*, een bundel uit 1990, doen er zich bij het gebruik van deze term een aantal praktische problemen voor.[1] Dezelfde problemen stellen zich eveneens voor de Engelstalige literatuur. Het voorbije decennium zijn ze het onderwerp geweest van intense discussie. In concreto gaat het om vragen zoals: Wat verstaat men nu precies onder koloniale literatuur? Welke lading dekt deze vlag? Wanneer begint de koloniale literatuur? Vanaf wanneer kunnen we niet meer spreken van koloniale literatuur? En welke term moeten we dan gebruiken?

Wanneer laten we de Engelse koloniale literatuur aanvangen? Wanneer Engeland een koloniale mogendheid wordt? Maar wanneer precies is dat? Zullen we ook exploratiereizen en de uitgebreide literatuur die daarmee verband houdt meerekenen? Of moeten we de Engelse koloniale literatuur laten beginnen vanaf de stichting van Engelse handelsposten, zoals die in Indië vanaf het eind van de zestiende eeuw? Of pas vanaf de stichting van substantiële vestigingen van permanente immigranten? Kiezen we voor het laatste, dan doet zich het probleem voor dat wat door de inwoners van de grootste dergelijke vestiging is geschreven niet wordt gerekend tot de Engelse letterkunde maar eerder tot de Amerikaanse. Als we kiezen voor het ogenblik waarop Engeland ook buiten Amerika grote gebieden begon te beheersen en te besturen, dan moeten we de Engelse koloniale literatuur laten aanvangen vanaf de achttiende eeuw.

Ook wat een mogelijk einde van de koloniale literatuur betreft zijn er problemen. Houdt ze op wanneer het Engelse imperium ophoudt te bestaan? Maken werken die zich afspelen in vroegere koloniale gebieden nog deel uit van de koloniale literatuur? Of is dit, met een term

SPECIALISTS IN

TROPICAL CLOTHING

WHITE & KHAKI DRILLS, TUSSORES, ALPACA, PALM BEACH, etc.,

EXTENSIVE RANGE OF STYLES AND SIZES ALWAYS IN STOCK READY FOR IMMEDIATE WEAR OR MADE TO ORDER.

HELMETS, BUSH SHIRTS, MOSQUITO NETS, UNDERWEAR, CAMP FURNITURE, Etc.

ILLUSTRATED CATALOGUE FREE ON REQUEST.

Our Tropical Outfitting Department is in the charge of an Expert Staff who have had Practical and Residential Experience in the Tropics.

BENJAMIN

BREWSTER

LIMITED.

53 & 55, BYROM STREET,

LIVERPOOL.

die een jaar of vijftien geleden werd geïntroduceerd in de Engelstalige literaire kritiek, 'post-koloniale' literatuur?

Of zullen we stellen dat alles wat er in het Engels is geschreven, nu of vroeger, en handelt over (vroegere) koloniale gebieden, Engelse koloniale literatuur is? Dat zou ons verplaatsen in de Nederlandse situatie wat betreft het gebruik van deze term. Een andere mogelijkheid bestaat erin alles wat door Engelsen is geschreven over wat ooit Engelse koloniën zijn geweest koloniale literatuur te noemen, en alles wat door niet-Engelsen in het Engels is geschreven over diezelfde gebieden tot de post-koloniale literatuur te rekenen, ongeacht de jaartallen. De *communis opinio* in de Engelstalige kritiek neigt meer en meer tot dit laatste standpunt, eerder dan tot de zuiver chronologische aanpak.

Vanaf de jaren vijftig spreekt men in de Engelstalige letterkunde van 'commonwealth literature' of 'literatures' naast de Engelse en Amerikaanse literatuur. Meer recent spreekt men van 'literatures in English' om alle Engelstalige literaturen aan te duiden, met inbegrip van de literatuur van Engeland zelf, evenals van de Verenigde Staten. Nog recenter duiken de termen 'new literatures in English' en 'emergent literatures (in English)' op om de literaturen van elk der vroegere koloniën aan te duiden. Elk van deze 'new literatures' is dan post-koloniaal ten opzichte van de Engelse literatuur en elk van deze literaturen claimt, en krijgt ook, zijn eigen plaats en zijn eigen geschiedenis binnen het grotere geheel van de Engelstalige letterkunde.

Naast geografische en chronologische criteria kan men ook thematische criteria hanteren. In zijn inleiding tot de vertaling van Couperus' *De stille kracht* in de *Library of the Indies* heeft E.M. Beekman de koloniale literatuur bestempeld als 'een literatuur waarin de historische en psychologische confrontatie tussen Oost en West gestalte krijgt'.[2] Voor andere situaties dan de Indisch-Nederlandse zou men deze definitie kunnen uitbreiden tot: 'confrontatie tussen gekoloniseerde en koloniserende cultuur'. Maar gaat deze definitie wel op waar een inheemse bevolking ofwel ontbreekt, ofwel na enige tijd verdwenen is, om welke reden dan ook? Kan 'koloniale' literatuur de literatuur dekken van een land dat grotendeels bevolkt is door immigranten van Europese afkomst? Is dat misschien de reden waarom de Amerikaanse literatuur zich zo ongemakkelijk als 'koloniaal' laat omschrijven?

Misschien moeten we Beekmans definitie lezen als 'confrontatie tussen marge en centrum'? Dit heeft het voordeel dat we er ook de postkoloniale literatuur onder kunnen vangen. Zowel in de koloniale als in de post-koloniale literatuur gaat het om een confrontatie tussen 'centrum' en 'marge' of 'periferie'. Het onderscheid zit erin of men vanuit het centrum naar de marge, of van de marge naar het centrum kijkt. In het eerste geval hebben we te maken met een koloniale literatuur. In het tweede geval gaat het om een post-koloniale literatuur. In combinatie met de eerdere criteria komen we hier zeer dicht bij de invulling

die de recente Engelstalige kritiek aan de term ‘post-koloniale’ literatuur geeft:

> We use the term ‘post-colonial’ [...] to cover all the culture affected by the imperial process from the moment of colonization to the present day. This is because there is a continuity of preoccupations throughout the historical process initiated by European imperial agression. We also suggest that it is most appropriate as the term for the new cross-cultural criticism which has emerged in recent years and for the discussion through which this is constituted. In this sense [the discussion over post-colonial literature] is concerned with the world as it exists during and after the period of European cultural domination and the effects of this on contemporary literatures.
> So the literatures of African countries, Australia, Bangladesh, Canada, Caribbean countries, India, Malaysia, Malta, New Zealand, Pakistan, Singapore, South Pacific Island countries, and Sri Lanka are all post-colonial literatures. The literature of the USA should also be placed in the category. Perhaps because of its current position of power, and the neo-colonizing role it has played, its post-colonial nature has not been generally recognized. But its relationship with the metropolitan centre as it evolved over the last two centuries has been paradigmatic for postcolonial literatures everywhere. What each of these literatures has in common beyond their special and distinctive regional characteristics is that they emerged in their present form out of the experience of colonization and asserted themselves by foregrounding the tension with the imperial power, and by emphasizing their differences from the assumptions of the imperial centre. It is this which makes them distinctively post-colonial.[3]

Nog steeds blijven we met een aantal vragen zitten. De Ierse literatuur wordt niet genoemd in de net geciteerde alinea. Toch staat ook Ierland ten opzichte van Engeland wel degelijk in een positie van marge tegenover centrum. En geldt hetzelfde feitelijk niet voor Schotland en Wales? Wat doen we met de confrontatie tussen twee volkeren zonder dat er van kolonisatie in de klassieke zin sprake is, zoals in het geval van de zwarten in Amerika? Of van de immigranten en allochtonen in onze Europese landen? En wat doen we met de literatuur van autochtone bevolkingen in landen waarvan de literatuur reeds post-koloniaal is: de indianen in de Verenigde Staten en Canada, de *aborigines* in Australië, de Maori's in Nieuw Zeeland? Moeten we onze definitie aanpassen of interpreteren als zou het gaan om een ‘confrontatie tussen verdrukker en verdrukte’? Kunnen we dan vrouwenliteratuur en homo-literatuur uitsluiten? Of moeten we elk van deze landen en groepen zijn eigen

post-koloniale literatuur toekennen? Dat laatste is de afgelopen jaren gebeurd. Zo maakt G.C. Spivak, in haar boek *In Other Words: Essays in Cultural Politics*, expliciet de verbinding tussen gekoloniseerde volkeren, gemarginaliseerde sociale klassen en vrouwen.[4]

Een recente, en ironische, ontwikkeling is dat de post-koloniale literatuur zich letterlijk 'het centrum inschrijft'. Salman Rushdie, auteur van *Midnight's Children* (1981), *Shame* (1984) en *The Satanic Verses* (1988), is geboren en getogen in India en Pakistan, en schrijft ook over deze landen. Hij is zelf geboren in 1947, het jaar waarin India onafhankelijk werd. Zijn werk is duidelijk post-koloniaal volgens onze criteria. Hij behoort dus tot één van de 'new literatures in English', met name 'Indian literature in English'.[5] Toch wordt hij óók tot de Engelse literatuur gerekend: hij woont en werk in Engeland, en sleepte de belangrijkste Engelse literaire prijzen in de wacht. Tegelijkertijd zien we dat het vroegere centrum, Londen, nu zelf excentrisch is ten opzichte van de nieuwere machtscentra: Washington en Brussel. Ook het centrum van de 'Engelstaligheid' is gedeeltelijk van Engeland weg verschoven, naar nieuwe cultuurmetropolen: New York, Los Angeles, Toronto, Sidney. De vroegere marges van de Engelstalige wereld zijn rivaliserende centra geworden. Interessant is de vraag of met deze ontwikkelingen ook de vroegere koloniale of koloniserende literatuur tot een post-koloniale literatuur is geworden. Het lijkt me dat deze diagnose trouwens juist is waar ze aangeeft dat ook bij de vroegere koloniale mogendheid, waarvan de inwoners vroeger zo zelfvoldaan gerust waren, zo 'safe', in hun identiteit, nu hetzelfde soort identiteitsbezorgdheid heerst als in de ex-koloniën. Ook Engeland is nu een post-koloniale samenleving, met alles wat dat inhoudt. Het succes van Engeland als koloniale mogendheid heeft dan tevens de voorwaarden geschapen voor deze radicale ommekeer. De kolonie neemt wraak op het moederland, en doet dat onder andere ook via de post-koloniale literatuur. Of, zoals de titel van het boek over de post-koloniale literatuur waaruit ik eerder citeerde, het ironisch, maar daarom niet minder serieus, stelt: *The Empire Writes Back*.

Het interessantste voor ons symposium is wellicht hoe de introductie van de nieuwe term en het nieuwe concept 'post-koloniale literatuur' in de Engelstalige literatuur ook heeft geleid tot een revaluatie niet enkel van de Engelse koloniale literatuur, maar tevens van de hele Engelse literatuur als zodanig. Wat dat betreft tekent er zich overigens een analogie af tussen hoe de post-koloniale literatuur in haar produktie zelf zich verhoudt ten opzichte van de koloniale literatuur, en de relatie tussen de literatuurgeschiedschrijving vanuit een post-koloniaal standpunt en de traditionele literatuurgeschiedschrijving vanuit het standpunt van 'het centrum'. Laat ik dit kort illustreren aan de hand van twee voorbeelden uit de Engelstalige literatuur. In de bundel waarnaar ik aan het begin van mijn lezing verwees toonde ik aan dat de roman

Foe (1986) van de Zuidafrikaan John Coetzee een inversie is van Daniel Defoe's *Robinson Crusoe*. Concreet komt dit er op neer dat, om even terug te vallen op de terminologie van het deconstructionisme, de roman van Coetzee de zogenaamde 'gaps' of 'aporieën', de zwakke of lege plekken in het werk van Defoe, beklemtoont. Precies dat waarover *Robinson Crusoe* heel zorgvuldig niet spreekt wordt tot onderwerp van *Foe*: de rol van de vrouw, de rol van de slavernij, en hoe dit alles nauw verweven is met de opkomst van het Engelse (of meer algemeen Westeuropese) kapitalisme en imperialisme. Iets dergelijks kunnen we ook vaststellen met betrekking tot *Wide Sargasso Sea*, een roman uit 1967 van Jean Rhys, en *Jane Eyre*, de bekende Victoriaanse roman van Emily Brontë. In *Jane Eyre* wordt de hoofdrol gespeeld door een blanke Engelse vrouw, met een Byroniaanse blanke Engelse man als voornaamste tegenspeler. Een bijrolletje is gereserveerd voor de Creoolse vrouw van de Byroniaanse held: ze wordt ten tonele gevoerd als een suïcidale 'mad woman in the attic', een sta-in-de-weg voor de opbloeiende relatie tussen heldin en held. *Wide Sargasso Sea* toont ons diezelfde vrouw als een tragisch slachtoffer van koloniale toestanden: juridisch, economisch, sociaal en cultureel. Ook hier gaat het weer om een deconstructionistische inversie van het gecanoniseerde verhaal.

Net zoals het post-koloniale werk van een 'ander' (en ik gebruik deze term bewust, want in de Engelstalige literatuurkritiek wordt sterk de nadruk gelegd op hoe dergelijke werken het gezichtspunt van de 'ander', de niet-blanke, de niet-Europeaan, reflecteren) licht werpt op het gecanoniseerde verhaal, zo werpt de post-koloniale literatuurgeschiedschrijving een 'ander' licht op de traditionele literatuurgeschiedenis, en op de traditionele canon. *Robinson Crusoe* werd tot zeer onlangs niet noodzakelijk, en zelfs niet voornamelijk, gelezen als een *koloniale* roman. Men kan echter zien dat de stap niet zo groot is. Anders echter ligt het met *Jane Eyre*, dat *nooit* als dusdanig werd gelezen. We zien dus dat een post-koloniale benadering een andere ordening, een andere genealogische lijn, aanbrengt ook in de bestaande canon, en derhalve leidt tot een revaluatie van de traditionele literatuurgeschiedenis. Bijna vanzelfsprekend gaat hierbij de aandacht vooral naar die elementen waaraan deze traditionele literatuurgeschiedenis stilzwijgend voorbijging, of die ze onderdrukte; met andere woorden, de post-koloniale literatuurgeschiedschrijving leidt tot een deconstructionistische of, om een nog recentere term uit de (vooral Amerikaanse) literatuurtheorie te gebruiken, een reconstructionische herschrijving van de traditionele literatuurgeschiedenis. Pas met de opkomst van de 'new literatures in English' is men zich inderdaad gaan afvragen waarom de traditionele Engelse literatuurgeschiedschrijving zo weinig aandacht heeft gehad voor de Engelse koloniale literatuur als dusdanig, en is men zich gaan realiseren dat er zich in de literatuur, en in de literatuurgeschiedschrijving, net als in de psychologie, fenomenen voordoen van 'verdringing'.

Fenomenen die in verband kunnen worden gebracht met de rol die bepaalde klassen of kastes, van handelaren, militairen, industriëlen en intellectuelen, en hun ideologieën gespeeld hebben in de Engelse geschiedenis, in die van het kolonialisme, en in die van de Engelse literatuur.[6] Kortom, ook hier zien we dat de post-koloniale literatuurgeschiedschrijving zich, letterlijk, het centrum inschrijft, dat 'the empire writes back'.

Bibliografie

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin, *The empire writes back. Theory and practice in post-colonial literatures. New accents* (London/New York 1989).
Brantlinger, Patrick, *Rule of darkness. British literature and imperialism, 1830-1914* (Ithaca/London 1988).
Couperus, Louis, *The hidden force*. Ed. with an introd. and notes by E.M. Beekman. Transl. by Alexander Texeira de Mattos (Amhurst 1975).
D'haen, Theo (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen* (Leiden 1990) [Semaian 4].
Green, Martin, *Dreams of adventure, deeds of empire* (London 1980).
Spivak, G.C., *In other words. Essays in cultural politics* (London/New York 1987).
Walsh, William, *Indian literature in English* (London/New York 1990).
Zonneveld, Peter van, 'De toekomst van tempo doeloe. Iets over de studie van de Indische letteren'. In: *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys* (Utrecht 1988) 9-17.
Zonneveld, Peter van, 'Indisch-Nederlandse literatuur: problemen en taken'. In: Theo D'haen (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen* (Leiden 1990) 35-44 [Semaian 4].

Theo D'haen is hoogleraar Engelse en Amerikaanse letterkunde te Leiden, en publiceert veelvuldig over moderne literatuur in binnen- en buitenland.

Eindnoten:

1 D'haen 1990. De eerste helft van het huidige essay is een fel ingekorte versie van mijn 'Inleiding' tot deze bundel; voor voorbeelden bij mijn argumentatie verwijs ik de lezer naar de volledige versie; tevens dank ik de leden van de redactieraad van Semaian voor hun toestemming om mijn eerdere essay in de huidige vorm te hernemen.
2 Louis Couperus 1975, xii. Zie ook Van Zonneveld 1988 en 1990.
3 Ashcroft et al. 1989, 2.
4 Spivak 1987.
5 Rushdie wordt ook uitvoerig behandeld in het meest recente werk terzake: Walsh 1990.
6 Zie Green 1980 en Brantlinger 1988.

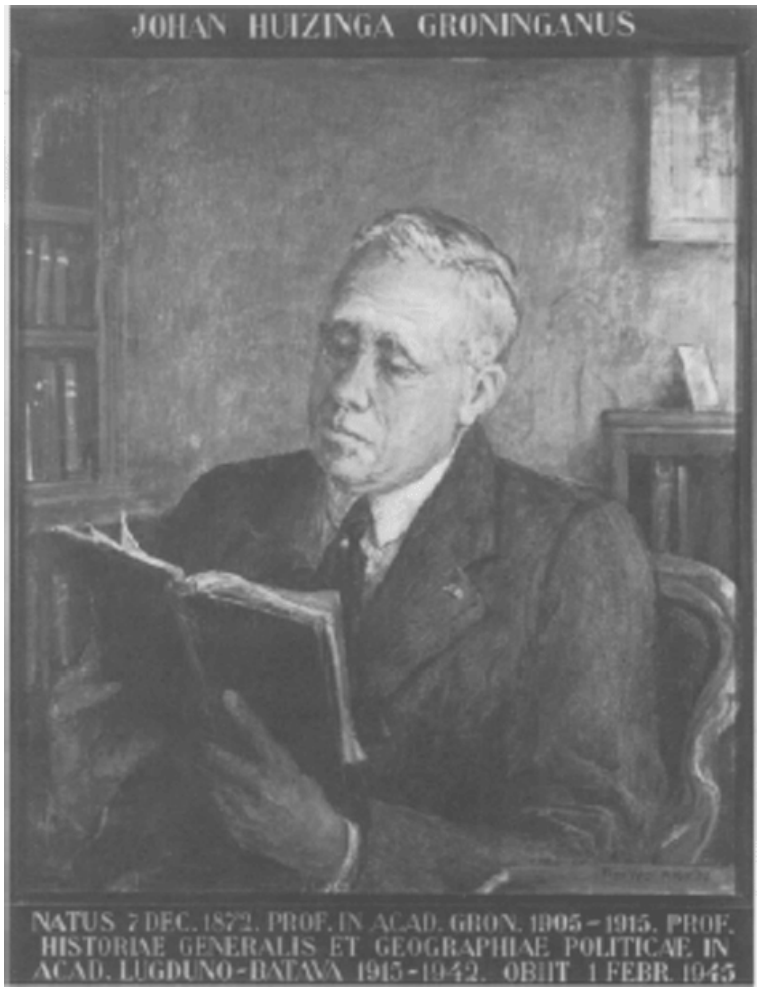

(Foto: Collectie Academisch Historisch Museum Leiden)

Geschiedenis in discussie
Het gebruik van literaire bronnen bij de geschiedschrijving van Indonesië

V.J.H. Houben

In deze korte bijdrage wil ik iets vertellen over ontwikkelingen in de geschiedwetenschap in het algemeen (ik ben historicus) en de relevantie daarvan voor de vraag in hoeverre literatuur bruikbaar is voor de geschiedschrijving van Indonesië. Met name zal ik trachten een antwoord te geven op de vraag in hoeverre de Indisch-Nederlandse literatuur historisch, sociologisch en antropologisch van belang is. Deze vraag kan, naar mijn mening, positief worden beantwoord maar tegelijkertijd moet worden benadrukt dat er enige methodologische valkuilen bestaan bij de gebruikmaking van literair materiaal voor historisch-wetenschappelijk onderzoek.

Recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap

In de tweede helft van de negentiende eeuw is de geschiedenis ofwel het menselijk verleden het onderwerp geworden van wetenschappelijke studie. De geschiedbeoefening, die zich tot ruwweg de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde op een manier die nu als 'traditioneel' wordt aangeduid, kenmerkte zich door de aandacht vooral te richten op de chronologie en de rol van het evenement daarin (geschiedenis als een keten van gebeurtenissen), de rol van het individu en het politiekculturele aspect binnen de maatschappij. Verbanden tussen feiten moesten onder andere gevonden worden door het 'Verstenen' ofwel het invoelingsvermogen dat de historicus ontwikkelde ten aanzien van een bepaalde periode en een bepaald gebied. Doel was, om met Leopold Ranke te spreken, het verleden te verklaren 'wie es eigentlich gewesen' was.

Na de Tweede Wereldoorlog trad een kentering in met de opkomst van de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving. Dit betekende aandacht voor sociale en economische kwesties boven politieke. Bekende scholen uit deze tijd zijn die van de *Annales* in Frankrijk (onder leiding van F. Braudel) en de New Economie Historians in de Verenigde Staten, welke laatsten vrijwel uitsluitend met cijferreeksen wilden

werken. Men wilde in deze periode de geschiedenis tot sociale wetenschap maken en harde (liefst kwantificeerbare) historische bewijzen zoeken voor hypothesen uit de sociaal-economische wetenschappen. Resultaat was een structuralistisch-materialistische wijze van geschiedschrijving met weinig aandacht voor het individu, analyserend naar aanleiding van abstracte probleemstellingen en nauwelijks beschrijvend van aard.

Sinds ongeveer tien jaar is er weer een omslag opgetreden met de opkomst van de zogenaamde narratieve geschiedschrijving. Geschiedenis wordt door een toenemend aantal historici niet langer gezien als sociale wetenschap maar, in bepaalde opzichten, een vorm van literatuur. Het doel is schrijven over het verleden, vooral over wat mensen dachten en voelden in een poging om zo hun leefwereld te reconstrueren. Simon Schama spreekt in dit verband veelbetekenend over 'breaking bread with the dead'.

Op de achtergrond van deze drie fasen in de beoefening van de geschiedenis speelt de discussie over wetenschap, en vooral de veranderende wetenschapsopvatting ten aanzien van geschiedenis, een rol. De traditionele historici van voor de Tweede Wereldoorlog en de sociaalwetenschappelijke geschiedvorsers van de jaren zestig en zeventig hadden een positivistisch wetenschapsideaal. Geschiedenis was rationeel, de resultaten waren door het streven naar een zo groot mogelijke objectiviteit tenminste op 'intersubjectief' niveau geldig.

Toch twijfelde de wetenschapsfilosoof K. Popper al in de jaren zestig aan de 'wetenschappelijkheid' van de geschiedenis. Geschiedenis biedt geen falsifieerbare theorie (voor hem het essentiële kenmerk van wetenschappelijkheid) maar slechts een bepaalde interpretatie, die niet feitelijk valt te weerleggen. Daarmee was zijn impliciete conclusie dat geschiedenis volgens eigen normen werkte en geen echte wetenschap was.

De gedachte van het niet-wetenschappelijke, of om het vriendelijker te formuleren, eigensoortig wetenschappelijke karakter van de geschiedbeoefening is door mensen als Schama en, in Nederland, F.R. Ankersmit verder ontwikkeld. Zij beamen dat geschiedenis geen wetenschap is. Centraal staat het interpretatieve aspect, een bepaalde 'point of view', die slechts een indirecte verwijzing naar het verleden vormt. Kortom het positivistische wetenschapsideaal is gedeconstrueerd en vervangen door een sceptisch of retorisch ideaal.

Geschiedenis en literatuur

De hierboven geschetste ontwikkelingen hebben een directe weerslag op het denken over de relatie tussen geschiedenis en literatuur. Deze relatie werkt naar twee kanten. Enerzijds kan de vraag gesteld worden in hoeverre een historisch werk tevens als literatuur mag worden beschouwd. Omgekeerd is de vraag relevant in hoeverre de historicus

literatuur als bron van kennis mag gebruiken. Een speciale positie wordt daarbij ingenomen door literatuuruitingen die zich met hun themakeuze op een historische werkelijkheid richten, in het bijzonder historische romans.

Ten aanzien van het eerste punt kan het volgende worden opgemerkt. Waren 'traditionele' historici zich nog terdege bewust van het feit dat de historicus moest invoelen en dit invoelingsvermogen middels taal vorm moest worden gegeven (Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* is hiervan een fraai voorbeeld), de professionalisering van de geschiedenis na 1945 leidde tot een verwerping van het literaire karakter van het gedrukte geschiedwerk. Het saaie, sociaal-wetenschappelijke proza nam daarmee de overhand. Met de opkomst van het narrativisme is het echter de historicus gelukkig weer geoorloofd een mooi verhaal te schrijven.

Een soortgelijke drieslag - aanvaarding, verwerping, aanvaarding - vinden we met betrekking tot de legitimiteit van het gebruik van literatuur als historische bron. Wat vroeger in beperkte mate mocht, mag nu (nu het onderscheid tussen feit en fictie vervaagd lijkt te zijn) weer en in veel ruimer zin. Aangezien geschiedenis en literatuur, om met Ankersmit te spreken, in een chiastische verhouding tot elkaar staan (ze vertegenwoordigen weliswaar twee verschillende soorten waarheid maar kunnen slechts vanuit elkaar worden begrepen) wordt het lezen van romans uit en over het verleden als een onmisbaar element beschouwd in de beeldvorming van nu over vroeger.

Geschiedenis en Indisch-Nederlandse literatuur

De geschiedschrijving van Indonesië heeft een eigen ontwikkeling doorgemaakt, deels samenhangend met de grote modes in de geschiedwetenschap in het algemeen maar ook sterk bepaald door het specifieke object van studie. Kort samengevat is er na de dekolonisatie een omslag opgetreden van een Europacentrische benadering, waarbij het overgrote deel van de aandacht uitging naar het optreden van de Europeaan in de tropen, maar een invalshoek waarbij de gebeurtenissen zoveel mogelijk vanuit het standpunt van, in dit geval, de Indonesiërs zelf worden beschreven. Dit heeft geleid tot nieuwe vraagstellingen, die op hun beurt hun weerslag hebben op de vraag in hoeverre Indisch-Nederlandse literatuur relevant is voor de hedendaagse geschiedschrijving van het Indonesische verleden.

Het zal u niet verbazen dat ik een voorstander ben van het gebruik van Indisch-Nederlandse romanliteratuur bij historisch onderzoek. Zelfs al is men geen narrativist, dan nog zijn hiervoor argumenten aan te voeren.

Laat ik er aan aantal noemen zoals ik die uit eigen ervaring en op grond van wat ik gelezen heb in de bundel papers van de vierde Indone-

sisch-Nederlands historische conferentie in Yogyakarta (1983).

In de zojuist genoemde bundel concludeert de Indonesische historicus Sartono Kartodirdjo (die ik als vertegenwoordiger van de sociaalwetenschappelijke stroming binnen de geschiedwetenschap zou willen karakteriseren) op basis van een analyse van de romans van Boeka, dat deze bruikbaar zijn als sociaal-historische bron. Uit deze literatuur zijn 'socifacts' extrapoleerbaar die gebruikt kunnen worden voor een reconstructie van het koloniale systeem. Boeka's schildering van unieke gebeurtenissen valt te generaliseren, zijn beschrijving van karakters en hun onderlinge relaties zijn 'typerend' te noemen en aldus van 'intersubjectieve' betekenis.

Petra Groen analyseerde in hetzelfde boek enkele werken van Maria Dermoût over Ambon. Interessant is vooral waar zij aanwijst wat Dermoût niet vertelt. Zo is zij, op grond van wat uit andere bronnen bekend is, incorrect over de opbouw van de sociale hiërarchie op Ambon en vertelt zij weinig over de inheemse bevolking. Haar conclusie is derhalve dat Dermoût, en naar ik aanneem romanliteratuur in het algemeen, slechts bruikbaar is als andere bronnen daaraan geconfronteerd zijn.

Zelf heb ik onlangs een openbaar gesprek gehad met Hella Haasse naar aanleiding van haar pas verschenen roman *Heren van de thee*. Ik vroeg haar of zij dacht dat een romanschrijver zijn thema anders kiest dan de historicus. Zij zei daarover, onder andere, het volgende:

> Voor mij is alles wat ik schrijf in eerste instantie te herleiden tot iets heel persoonlijks, vaak een heel sterke visuele, zintuigelijke gewaarwording, dat daaruit de noodzaak om het verhaal te gaan schrijven voortvloeit. Dat is een heel emotionele, subjectieve manier om ermee om te gaan. Ik vind wel dat je, als je als romanschrijver historische stof gebruikt de discipline van de historicus moet toepassen. Geschiedenis is niet iets wat bestaat. Er is een voortdurend veranderend, verschuivend beeld van het verleden. Dat wat ik in Indonesië heb meegemaakt bestaat niet meer, het bestaat slechts in mijn herinnering en ik weet zeker dat het maar een facet is.
> Ik kies onbewust onderwerpen en invalshoeken die maken dat ik in het materiaal, de geschiedenis, iets kan projecteren dat voor mij en dus ook voor nu een bepaalde geldigheid heeft. Wat de *Heren van de thee* betreft was het eigenlijk de herinnering aan de Preanger, West Java, waar ik kind geweest ben.

Deze uiteenzettting frappeert mij vooral omdat we een blik kunnen werpen in de keuken van de romanschrijfster en daarmee in de verhouding tussen, wat ik maar gemakshalve aanduid als fictie en realiteit. In de keuze van de romanstof en in de wijze van presenteren van het verleden speelt het persoonlijke element een prominente rol. In zekere

zin geldt dit echter ook voor de historicus: nooit kan de schrijver losgemaakt worden van het werk wat hij schrijft. In elke tijd moet de geschiedenis vanuit het gezichtspunt van het heden weer herschreven worden. Anderzijds spreekt Haasse toch over een historische discipline, waarbij zij doelt op een bepaalde, meer objectiverende manier van omgaan met historisch materiaal.

Gaarne voeg ik nog wat eigen observaties over de bruikbaarheid van literatuur voor de geschiedschrijving van Indonesië toe. Een sterk punt van literaire bronnen vind ik dat ze een 'ander' gezichtspunt vertegenwoordigen, niet dat van de koloniale ambtenaar met zijn bestuurlijkpolitieke besognes, behept met oriëntalistische visies en bezorgd over eigen carrièrekansen, maar dat van de niet-officiële kant, het dagelijks leven in de kolonie. Toegegeven, veel Indisch-Nederlandse literatuur gaat over het Europese element in Indië, maar ook dit vertegenwoordigt 'de ander', tenminste bezien vanuit het, in de koloniale tijd dominante, perspectief van de Europese metropool.

In een tweede betekenis is de literaire bron 'anders' dan de gewone. Bij de grotere vrijheid in het omspringen met feiten die de romanschrijver zichzelf toestaat, de grotere verbeeldingskracht die daaruit voortkomt, is niet zozeer het effect op het waarheidsgehalte van belang, maar wel dat daardoor soms meer duidelijk wordt van de verborgen structuur, de onderliggende stroom in de geschiedenis dan dat in een historisch werk, dat zich strikt aan het formeel kenbare houdt, mogelijk is. Onlangs maakte Pramoedya Ananta Toer over het verband tussen geschiedenis en literatuur de volgende opmerking:

> Zo is er een nieuwe werkelijkheid ontstaan, een literaire werkelijkheid, de werkelijkheid van de benedenloop die zijn oorsprong vindt in de bovenloop van dezelfde rivier, dat wil zeggen: in de historische werkelijkheid. Die literaire werkelijkheid draagt de kiem in zich voor reoriëntatie en evaluatie van cultuur en beschaving [...].

Literaire bronnen kunnen zo soms verrassend nieuwe gezichtspunten opleveren, omdat zij de geschiedenis als het ware vanaf de zijlijn beschrijven. Toch zijn die bronnen niet zonder meer bruikbaar voor de historicus. Het moeilijke punt bij het gebruik van Indisch-Nederlandse literatuur als historische bron blijft voor mij het probleem van de dubbele vertekening. Enerzijds is er de subjectiviteit van de persoon van de romanschrijver en anderzijds is er de subjectiviteit van de historicus bij zijn keuze van gegevens die hij wel en niet relevant acht voor het door hem bestudeerde onderwerp. Men kijkt daardoor noodzakelijkerwijs als het ware door een dubbele bril naar een werkelijkheid die zich eens daadwerkelijk heeft afgespeeld. In een dergelijke positie is het erg gevaarlijk om zonder verdere kwalificatie uit literaire werken te

citeren ter adstructie van een zuiver historische argumentatie.

Tenslotte is er het probleem van de context. Indisch-Nederlandse bellettrie is gesitueerd in een heel specifieke historische omgeving. Vaak is het begrip dat erin wordt tentoongespreid van de inheemse samenleving beperkt en vervormd. Ook de relatie van het beschrevene tot de realiteit van de koloniale samenleving als geheel blijft vaak ongenoemd. Naar mijn idee dienen alleen al om die reden literaire bronnen altijd in combinatie met andersoortig bronnenmateriaal te worden gebruikt. Juist in het contrast tussen verschillende visies op de historische werkelijkheid in Indonesië ligt de sleutel tot een beter begrip.

Bibliografie

T. Abdullah (ed.), *Papers of the Fourth Indonesian-Dutch History Conference, Yogyakarta 24-29 July 1983*. Volume Two, *Literature and History* (Yogyakarta 1986).

F.R. Ankersmit, *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit* (Groningen 1990).

W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis. Een inleiding* (Muiderberg 1986).

Pramoedya Anata Toer, 'Excuses, in naam van de ervaring', in: *NRC* CS Literair 13-3-1992 [lezing uit het Indonesisch vertaald door H. Maier].

P.H.H, de Vries, *Verteller op drift. Een verhandeling over de nieuwe verhalende geschiedenis*. Cahiers sociale geschiedenis 8 (Hilversum 1990).

Vincent Houben is historicus en promoveerde in 1987 op een proefschrift over de 19e-eeuwse geschiedenis van de Vorstenlanden. Hij is als docent werkzaam bij de Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië te Leiden.

De Indisch-Nederlandse letterkunde als bron van sociale kennis Enkele opmerkingen

Gerard Termorshuizen

In februari 1986 werd in 'De Balie' in Amsterdam het symposium 'Verhaal en werkelijkheid' gehouden. Een van de deelnemers was de Leidse cultureel-antropoloog Köbben die voor zijn bijdrage enkele passages uit Willem Elsschots novelle *De verlossing* had gekozen. Die passages betreffen de maatschappelijke verhoudingen in het dorp Groendal waar de novelle zich afspeelt en dat staat voor het aan Elsschot bekende gehucht Blauberg in de Antwerpse Kempen. Wat Köbben doet, is Elsschots mededelingen over Groendal leggen naast de door hemzelf verzamelde etnografische informatie. Hij constateert dan, dat de schrijver de feiten goeddeels weergeeft conform de 'werkelijkheid', maar ze soms ook vervormt als dat nodig werd geacht voor het verhaal. Bovendien concludeert hij - en nu wordt het echt interessant - dat Elsschot op bepaalde belangrijke punten helderheid verschaft waar de wetenschap zwijgt. Hoe kan dat? Omdat, schrijft Köbben, een roman 'mits geschreven met de kracht van een Elsschot [...] de lezer meer [kan] bijbrengen over die samenleving dan welk etnografisch verslag ook'.[1]

In zijn overtuiging dat literaire teksten een substantiële rol kunnen vervullen bij onderzoek naar het sociale klimaat in een bepaald gebied gedurende een bepaalde periode staat Köbben allerminst alleen. Wat de Indisch-Nederlandse letterkunde betreft kunnen we in ieder geval vaststellen dat neerlandici, historici, sociologen en antropologen, in binnen- en buitenland, in toenemende mate het belang van deze literatuur onderkennen als een geschiedkundige en etnologische bron van kennis. Het betekent de erkenning van het feit dat in de pogingen om het koloniale verleden te reconstrueren, literaire teksten ons meer dan welke bron dan ook iets kunnen laten zien van het denken en gedrag, kortom de 'mentaliteit', van in Nederlands-Indië geleefd hebbende mensen.

Doet de onderzoeker van het maatschappelijke leven in de koloniale tijd er dus verstandig aan om mede gebruik te maken van literair materiaal, hij vindt zich, daarmee eenmaal bezig, ook gesteld voor een niet gering probleem. Een literair werk bevat nu eenmaal geen feiten in de

betekenis die de onderzoeker in het algemeen aan deze term verbindt. Een roman of verhaal, hoezeer ook refererend aan de maatschappelijke realiteit, is het produkt van een creatief proces. De auteur ervan heeft de werkelijkheid gemanipuleerd en zijn schepping gepresenteerd in een vorm die mede werd bepaald door esthetische eisen. De vraag ligt dus voor de hand: hoe kunnen we de benodigde extra informatie aan literaire teksten ontfutselen, hoe kunnen we - en daarom gaat het vaak - de daarin vermelde gegevens die 'gekleurd' zijn door de visie van de schrijver onderscheiden van die welke een meer algemene geldigheid bezitten? Het probleem laat zich denk ik niet eenvoudigweg oplossen door het aangeven van een bepaalde methode. Afhankelijk van de literaire teksten die we tot onze beschikking hebben en van de aard van de informatie waarnaar wij zoeken, moet steeds opnieuw nagedacht worden over een succesvolle strategie.

Over de verhouding tussen 'fact' en 'fiction', toegespitst op de praktische bruikbaarheid van literaire teksten in een concrete onderzoekssituatie, heeft de cultureel antropoloog Dick Moesbergen tijdens de derde, in 1991 gehouden, Studiedag Indische Nederlanders in Leiden een boeiend en vooral ook instructief betoog gehouden.[2] Bij zijn bestudering van het leven van Europese landheren in de Btaviase Ommelanden in de tweede helft van de negentiende eeuw maakte hij gebruik van twee romans waarin de eertijds vermaarde familie Hofland van de Pamanoekan- en Tjiasemlanden ten tonele wordt gevoerd: Jan ten Brinks *Oost-Indische dames en heren* en P.A. Daums *'Ups' en 'Downs' in het Indische leven*. Waar het Moesbergen om gaat, is iets duidelijk te maken van de sociaal-wetenschappelijke relevantie van het beeld van genoemde landheren, zoals dat oprijst uit de twee boeken. De vraag die hij zich met andere woorden stelt, is in hoeverre de fictie van beide boeken ons iets te zeggen heeft over wat er feitelijk gebeurd is. Hij beantwoordt die vraag door, stap voor stap, het 'werkelijkheidsgehalte' van Ten Brinks en Daums verhalen te wegen op een, zoals hij het noemt, 'sociaalwetenschappelijke weegschaal'. De grote winst voor de antropoloog, zo concludeert hij ten slotte, zit 'm niet zo zeer in de in de romans verwerkte feitelijke gegevens (hoe betrouwbaar in grote lijnen vaak ook) als wel in 'de op het dagelijkse leven gebaseerde levendigheid van het beeld dat zowel Ten Brink als Daum ons hebben getoond'.[3] Die winst is juist daarom zo essentieel, omdat de antropoloog of de historicus, die zich wil inleven in het door hem gereconstrueerde verleden, die levendige schildering volkomen ontbeert in de andere door hem gebruikte bronnen. Resumerend stelt Moesbergen dan ook vast, dat 'zowel Ten Brink als Daum waardevol materiaal presenteren voor de reconstructie van de "cultuur op een afstand" van de 19e-eeuwse landheren in de Bataviase Ommelanden'.[4]

Het vermogen van de individuele literator om het verleden voor ons invoelbaar te maken, zal ook in het volgende steeds weer en als vanzelf

ter sprake komen.[5] Ook naar aanleiding van wat ik hier wil opmerken over een strategie die bij het pogen om literatuur te benutten als bron van sociale kennis min of meer regelmatig wordt toegepast. Ik bedoel de methode die niet uitgaat van het werk van een of enkele auteurs, maar van een corpus teksten. Ik geef een voorbeeld. Enkele jaren geleden werd mij gevraagd een stuk te schrijven over de verwerking van de Japanse tijd in literatuur en ego-documenten.[6] Dat is nogal wat als men zich realiseert dat er honderden 'kampboeken' zijn geschreven. Er moest dus worden gekozen. Maar hoe? Nu laten die kampboeken zich grofweg verdelen in twee groepen: ten eerste die van de geschriften - verreweg het grootste deel - die de laatste dertig tot veertig jaar zijn geschreven en die in feite reconstructies zijn van de door de respectieve auteurs beleefde werkelijkheid, en ten tweede die van de 'heet-van-de-naald' reacties, namelijk de tussen 1942 en 1945 èn vlak daarna tot stand gekomen dagboeken, romans, reportages en verhalen. Ik koos voor de laatste groep en kwam op een totaal van 43 boeken. Wat, dat was natuurlijk de vraag, voegt de inhoud van die boeken toe aan het beeld dat we kennen uit de historische literatuur? Natuurlijk had Alberts het bij het rechte eind met zijn opmerking dat alle kampen verschillend waren en dat iedere verteller daarover dus gelijk heeft.[7] Inderdaad bevatten de kampboeken elk voor zich subjectief gekleurde visies op gemeenschappelijk meegemaakte misère. Maar hoe variërend die visies ook mogen zijn, minstens even evident zijn de 'constanten'. Ik noem er enkele die mijn lectuur opleverde: de honger met de bijbehorende zorg om lijfsbehoud, het leven op geruchten, de gevoelens van verlatenheid en wanhoop en het alles overheersende verlangen naar de bevrijding. Bepaald verrassend zijn dit soort constateringen natuurlijk niet. Ze liggen immers voor de hand. Het verrassende, het nieuwe zit hier dan ook niet in de vastgestelde feiten, maar in de beelden en de daarmee opgeroepen emoties waartoe een enkele auteur in staat blijkt te zijn. En hiermee zijn we terug bij wat Köbben en Moesbergen opmerkten.

Behalve de al genoemde zijn er ook constanten die te maken hebben met het 'gedachtengoed' van de kampbewoners. En dan komen we op een terrein waar veel te leren valt. 'De gemiddelde mens is niet veel zaaks', stelt Binnerts op 16 juli 1943 vast in zijn kamp op Flores. En refererend aan een uitspraak van zijn vader ('de meeste mensen zijn drie min') noteert hij:

> Ik word in de laatste tijd telkens aan deze uitspraak herinnerd, die hier in krijgsgevangenschap een onplezierig nieuw leven krijgt. Wat wij met een goed schetsend woord 'beschaving' noemen [...] is inderdaad niet veel anders dan een vluchtige bewerking met de schaaf, gevolgd door het opleggen van een luchtig laagje vernis. Krabt men dat eraf - en dit gebeurt zo

> gauw de mens in de piepzak gaat zitten - dan komt er een miserabel diertje te voorschijn, afkomstig uit de galerij van de kleine roofdieren in Artis [...].[8]

Als we het hebben over het 'gedachtengoed' van de geïnterneerden, dan kunnen we niet heen om het uit de kampboeken opwalmende racisme. '[...] de Oostersche ziel is voor ons Westerlingen niet ondoorgrondelijk, maar onbegrijpelijk door haar gemis aan menschelijkheid en naastenliefde', schrijft de arts Cannoo.[9] En daarmee is de toon wat zijn houding jegens de Japanners betreft gezet. Het is de toon van veel kampliteratuur. Het lijdt geen twijfel dat we in die boeken het gevoelen van het overgrote deel van de geïnterneerden weerspiegeld vinden. Dat racisme richtte zich trouwens ook op kampgenoten: Joden, Indo-europeanen en (met name in de boeken uit de bersiap-tijd) Indonesiërs. Binnerts vertelt over een kampgenoot, een Jood, die vroeger met hem in Tjilatjap gevangen zat:

> Ik weet dat hij in Tjilatjap vrijwel geen wandeling door het kamp kon maken of hij werd een paar maal nagejouwd, waarbij het scheldwoord 'vuile rotjood' nog een van de fatsoenlijkste was. Wanneer ik mij daarbij bedenk, dat Tjilatjap een supertotokkamp was, dan zeggen dergelijke regelmatige scheldpartijen wel het een en ander omtrent het gehalte van de Europese samenleving in Indië.[10]

Racistische uitingen blijken een vast patroon te zijn in het door mij onderzochte corpus. Maar er zijn - en dat is vanzelfsprekend niet minder interessant - ook uitzonderingen: auteurs die weigerden zich te laten meeslepen door simpele noties, die in staat bleken tot relativering en de moed opbrachten om de anderen (lotgenoten en Japanners) èn zichzelf kritisch te blijven bezien. Binnerts, Leffelaar, Hilfman, Margaretha Ferguson en Beb Vuyk zijn zulke auteurs. Hun afwijkende opstelling tegenover de werkelijkheid gaat - opvallend genoeg - vaak gepaard met gevoel voor 'literaire' vormkracht. Te midden van de emmers vol ellende die over de lezer wordt uitgestort, vormt de lectuur van deze auteurs en nog enkele anderen een verademing. Juist zij blijken het te zijn, die door de kracht van hun taal en verbeelding iets van hun ervaringen op ons weten over te dragen.[11]

Het racisme als constante in de kampliteratuur. Het is een treffend fenomeen, maar kenners van de Indische bellettrie zullen er nauwelijks verbaasd over zijn. Zij weten immers, dat dat racisme een kenmerk is van de Indisch-Nederlandse letterkunde als geheel. Dat is het trouwens ook van de Engelse en de Franse koloniale literatuur.

De Indische letterkunde is een Europese letterkunde, ook in die zin

dat zij tot uiting brengt hoe de Europeaan in Nederlands-Indië leefde en dacht. Het is een literatuur die vooral door Europeanen wordt bevolkt. Zeker, ook de Indonesiër komt in die boeken voor, maar in het algemeen alleen voorzover deze deel uitmaakte van de Europese samenleving, als arbeider en bediende of als *njai* van de blanke *toean*. Een eigen identiteit krijgt hij zelden. En daarmee geeft die literatuur ons een haarscherp beeld van hoe het toeging in de kolonie. Overheersers en overheersten leefden hun eigen levens langs koloniaal-hiërarchische lijnen. 'Imperialism has shaped our fictions of Asia', schreef Edward Said in zijn bekende boek *Orientalism*. Het imperialisme als een 'habit of mind' die zich in de literatuur reflecteerde in de veelal clichématige en denigrerend-racistische tekening van overheersten en hun culturen. En het zijn ook bij uitstek de koloniale literaturen geweest die een belangrijke invloed hebben uitgeoefend op de beeldvorming in het westen van Azië en van de verschillende Aziatische volkeren.[12]

De 'wij' tegenover de 'zij', de 'meester' tegenover de 'onderdaan', het is deze dichotomie die de koloniale literaturen beheerst. Maar ook hier zijn er de uitzonderingen: de auteurs die afstand namen van de 'eigen', Europese wereld en de blik richtten op de 'andere', de wereld van de overheersten; die de legitimiteit en de morele houdbaarheid van de blanke overheersing ter discussie stelden; die niet de oppositie tussen oost en west benadrukten, maar juist de verbinding, de menselijke relatie tussen die twee. Het is juist in het werk van enkele van deze auteurs dat we de schrijnende werkelijkheid van het kolonialisme op een overrompelende wijze beschreven vinden. Ik denk hier bijvoorbeeld aan Multatuli's *Max Havelaar*, André Gides *Voyage au Congo*, Forsters *A passage to India*, George Orwells *Burmese Days* en Paul Scotts *A jewel in the crown* en *Staying on*. Het zijn boeken waarvoor je honderd andere cadeau geeft. Er is daarin namelijk sprake van een authenticiteit die men elders vaak vergeefs zal zoeken.

Van die gave om uit de gegevens der werkelijkheid beelden te scheppen die de later levenden dichter bij het voorgoed voorbije verleden kunnen brengen, wil ik hier nog een tweetal voorbeelden geven uit het werk van één auteur. In een artikel uit 1990 over de Nederlandse biografie (dat onder andere ingaat op het gebruik en misbruik van literaire bronnen) wijst Ton Anbeek op het interessante fenomeen dat de preoccupaties van een schrijver soms zichtbaar worden in zijn literaire werk, terwijl zij verborgen blijven in zijn niet-fictionele uitingen. Als voorbeeld gebruikt hij Daums laatste roman *Aboe Bakar*.[13] Het is inderdaad opmerkelijk dat Daum zich in zijn officiële leven als journalist presenteerde als de koloniaal in hart en nieren, terwijl hij in de genoemde roman de Indonesiër als denkend en voelend mens in bescherming neemt, en, bij monde bijvoorbeeld van de moeder van de hoofdpersoon, zich zeer kritisch uitlaat over het zich door minachting kenmerkende gedrag van de Europeaan ten opzichte van de inlander.

Het stadhuis in de ‘benedenstad’ van Batavia

Wat niet minder treft, is dat de passages waarin dat gebeurt door de intensiteit waarmee ze zijn geschreven de hoogtepunten vormen van het boek.

Wat zijn diepste roerselen ten aanzien van die 'andere' wereld betreft, heeft Daum zich trouwens óók een keer 'bloot' gegeven in zijn journalistiek. Ik bedoel zijn aangrijpende reportage van de terechtstelling van de Javaan Wangsa.[14] Wangsa vermoordde een Europeaan, althans daarvan werd hij beschuldigd, het echte bewijs kon niet worden geleverd. Toen het proces eenmaal werd gevoerd en het vonnis werd geveld, zag en hoorde Daum, aanwezig in de rechtszaal, met groeiende twijfel toe. Op 14 januari 1889 was hij met duizenden anderen aanwezig bij de ophanging van Wangsa. In zijn nog op dezelfde dag geschreven verslag zien we de twee werelden, de Europees koloniale en de inheemse, samengebracht op het stadhuisplein in de benedenstad van Batavia. Maar ook hier, in het gedrang van zo velen, liggen de verhoudingen vast en worden ze als vanzelfsprekend in acht genomen. Het zijn de Europeanen die, hangend uit de bovenramen van het stadhuis of vanuit hun rijtuigen op het plein, het schouwspel vanaf de eerste rangen kunnen volgen. Daarachter bevindt zich de massa, het inheemse volk. Twee gescheiden werelden, zonder enig echt contact of begrip. Of misschien toch een beetje, namelijk in en door middel van Daums verslag. De lezer vindt daarin de observaties van het gebeuren in en voor het stadhuis nuchter genoteerd, maar hij voelt de betrokkenheid en verwarring van de schrijver, onder invloed als deze is van de aan hem knagende twijfel en onder de indruk van de waardigheid waarmee Wangsa zijn sterven tegemoet gaat. Wat dit stuk zo bijzonder maakt, is het feit dat èn de wijze waarop Wangsa naar voren wordt gehaald als mens, als iemand die hoogachting verdient om zijn gevoel van eigenwaarde. Het unieke van Daums verslag ligt niet in de laatste plaats in de waarde ervan als 'menselijk document'. En alleen uit 'menselijke documenten', zo vertelde Zola ons al, kan goede literatuur voortkomen. Wie zich een diepe blik wil gunnen op de koloniale macht en, vooral, op het ritueel waarin deze macht tot uitdrukking werd gebracht, leze óók Daums 'terechtstelling van Wangsa'.[15]

Bibliografie

Alberts, A., *Inleiding tot de kennis van de ambtenaar* (Amsterdam 1986).
Anbeek, Ton, 'De kinderziekten van de Nederlandse biografie'. In: *Ons Erfdeel*, jrg. 33, nr. 2 (1990) 197-207.
Binnerts, C., *'Alles is in orde, heeren...!' Een dagboek van het eiland Flores uit het jaar 1943* (Amsterdam 1947).
Cannoo, J.M., *Bushido. Een doktersverhaal over de krijgsgevangenkampen in Siam* (Leiden 1947).
Daum, P.A., *'Ik ben journalist exprofesso'. Over Atjeh en socialisten, vrouwen en literatuur, luchtjes van Den Haag en Godloverige kwezelarij. Een keuze uit Daums Indische journalistiek.* Samengesteld door Gerard Termorshuizen (Amsterdam 1990).
Köbben, A.J.F., 'Elsschot als antropoloog'. In: Bijvoegsel 'Wetenschap & Onderwijs' van *NRC Handelsblad*, 20-3-1986.
Moesbergen, D., 'Stijging en daling op de Indische maatschappelijke ladder. Wetenschap en fictie over de familie Hofland'. In: Wim Willems (red.), *Sporen van een Indisch verleden (1600-1942)* (Leiden 1992) 153-177.
Said, Edward W., *Orientalism* (London/Henley 1978).
Termorshuizen, Gerard, 'Altijd weer aan denken. De Japanse tijd in Nederlandse bellettrie en ego-documenten'. In: D.H. Schram en C. Geljon (red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990) 161-188.
Termorshuizen, Gerard, 'A murder in Batavia or the ritual of power'. In: Peter J.M. Nas (ed.), *Urban symbolism* (Leiden 1993).
Winks, Robin W./James R. Rush (eds.), *Asia in western fiction* (Honolulu 1990) 1-13.

Gerard Termorshuizen is verbonden aan het Koninklijk Instituut voor Taal-, Landen Volkenkunde in Leiden. Promoveerde op een proefschrift over het leven en werk van P.A. Daum. Publiceert regelmatig over koloniale literatruur en pers. Is redacteur van *Indische Letteren*.

Eindnoten:

1 Köbben 1986.
2 Moesbergen 1992.
3 Idem, 168.
4 Idem, 173.
5 Zie noot 11.
6 Termorshuizen 1990.
7 Alberts 1986, 121.
8 Binnerts 1947, 40-41.
9 Cannoo 1947, 7.

10 Binnerts 1947, 52.
11 Ik ben mij zeer wel bewust van de inconsistentie van mijn betoog door naast het benadrukken van de ‘constanten’ (het ‘algemene beeld’) ook aandacht te schenken aan de ‘uitzonderingen’, aan bepaalde individuele literatoren. De laatste vereisen in feite een aparte benadering, waarbij onder andere de vraag aan de orde moet komen wat (hun jeugd, maatschappelijke achtergrond etc.) hen tot uitzondering maakte. De waarde en het belang die ik toeken aan de verbeeldingskracht van de ‘literaire kunstenaar’ heeft mij ertoe gebracht om, althans in dit algemene artikel, de gesignaleerde inconsistentie voor lief te nemen.
12 Zie bijvoorbeeld de ‘Introduction’ in Winks/Rush 1990.
13 Anbeek 1990, 206.
14 De reportage vindt men in haar geheel afgedrukt in Daum 1990, 65-71.
15 Over deze moordzaak (de achtergronden, het proces en de terechtstelling) zie verder Termorshuizen 1993.

De geschiedschrijving van de Indisch-Nederlandse literatuur uit de Compagniestijd: taak en problemen

Bert Paasman

I.

De taak van de literatuurhistoricus is de laatste decennia fors uitgebreid. Niet langer staan de 'erkende auteurs' en hun meesterwerken centraal, maar het gehele literaire leven (het literaire bedrijf) - of, in termen van de hoogleraar Moderne Letterkunde Wim van den Berg, de gehele communicatiesituatie waarbinnen de literatuur wordt geproduceerd en gerecipieerd.[1] Van auteur tot lezer dus, inclusief de instituties en organisatievormen van het literaire circuit: 1. de literaire associatievormen aan de auteurszijde (rederijkerskamers, academies, schouwburgen, kunsten dichtgenootschappen, maatschappijen en salons); 2. de organisatie van produktie en distributie (copiisten, drukkers, uitgevers, boekhandel en bibliotheekwezen); 3. distributiekanalen en dragers van normen (onderwijs en media); 4. organisatievormen aan de zijde van de consument (leesgezelschappen, leesbibliotheken, leesportefeuilles of leestrommels).

Bovendien beperkt de literatuurhistoricus nieuwe stijl zich niet meer tot de eliteliteratuur, maar houdt hij/zij zich ook bezig met burger- en volksliteratuur, zelfs met lectuur. Marginale tekstsoorten als almanakken, moppen- en raadselboeken, preken, volksboeken, ontspanningslectuur, feuilletons, pamfletten, liedjes, stripboeken, kinderboeken, gelegenheidsteksten en nog veel meer, zijn object van serieus onderzoek geworden.

Behalve met de op schrift gestelde literatuur houdt de onderzoeker zich, al of niet in samenspel met de cultureel-antropoloog, bezig met de orale literatuur.

Tenslote worden buiten de gepubliceerde teksten ook de voor privégebruik bestemde egodocumenten (brieven, confessies, dagboeken e.d.) in het onderzoek betrokken - al was het maar om ze met gepubliceerde teksten te vergelijken, of om mentaliteit en ideeën van de auteurs op het spoor te komen.

Bij het beschrijven van een zodanig uitgebreid onderzoeksobject zal hèt grote probleem ongetwijfeld zijn om de ongelijksoortige resultaten van veelsoortige deelonderzoeken tot een zinvolle literatuurgeschiedenis te synthetiseren.

Een excurs naar de huidige theoretische discussie over de literatuurgeschiedschrijving levert hiervoor echter nauwelijks pasklare oplossingen op. Integendeel, volgens prominente zegslieden verkeert deze discussie thans in een impasse.[2] Het nieuwe handboek onder hoofdredactie van de hoogleraar Letterkunde van de Renaissance M.A. Schenkeveld-van der Dussen, getiteld *Nederlandse literatuur: een geschiedenis* (te verschijnen in 1993),[3] maakt van de nood een deugd: het bevat een groot aantal essay-achtige hoofdstukjes, geschreven door specialisten, waardoor de heterogeniteit van concepties en benaderingen niet verdoezeld wordt, maar benadrukt als de rijkdom van de huidige vakbeoefening. Als een postmodernistische aanpak zelfs.[4] Een groot aantal bijzondere letterkundige voorvallen, chronologisch gerangschikt, vormt de uitgangspunten voor deze 'vlootschouw'. In dit project krijgen ook enkele 'incidenten' uit de Indisch-Nederlandse letterkunde een plaats.[5]

Toch moet de hoop op systematische geschiedschrijving niet opgegeven worden. Enerzijds is een ieder overtuigd dat bevredigende geschiedschrijving *niet kan* en anderzijds dat deze *toch moet* - desnoods wat minder bevredigend. De gigantische hoeveelheid disparate gegevens die de vakbeoefening produceert moet onder een algemeen gezichtspunt worden herordend, aldus de hoogleraar Historische Letterkunde Eddy Grootes.[6]

Wat er ontbreekt is overeenstemming over zo'n richtinggevend historisch concept, hoewel bijna iedereen de literatuur beschrijven wil binnen de sociale en culturele context van de tijd waarin deze gefunctioneerd heeft.[7]

II.

Nu de taak en de problemen van de geschiedschrijver van de Indisch-Nederlandse literatuur uit de Compagniestijd. Hoewel Rob Nieuwenhuys en anderen een ruime interpretatie aan het begrip literatuur gegeven hebben, en met name Nieuwenhuys ook de Oostindische samenleving waarbinnen de teksten functioneerden in beeld gebracht heeft,[8] kan men niet zeggen dat deze geschiedschrijving voldoet aan de recentelijk geformuleerde wensen. Hetgeen uiteraard de grote waardering voor de *Oost-Indische spiegel* onverlet laat. Hoe zou dan een nieuw (per definitie voorlopig en onvolmaakt) handboek over die literatuur er in concreto uit kunnen zien; praktisch geformuleerd, welke doelen zou de schrijver zich in ieder geval moeten stellen, en welke moeilijkheden zouden zich bij een dergelijke opzet voordoen?

Wanneer we (in aansluiting op de suggesties van Wim van den Berg en Eddy Grootes) het gehele communicatiesysteem van de Indisch-Nederlandse literatuur willen beschrijven, met de factoren die het literaire leven bepaald kunnen hebben en de functies die de literatuur gehad kan hebben, zullen we tenminste aandacht moeten besteden aan:

a. de (relaties met de) sociaal-culturele geschiedenis;
b. de instituties en organisatievormen;
c. de intern-literaire ontwikkelingen;
d. de genres en de thematiek.

Ik zou nu heel systematisch deze vier punten op moeilijkheden kunnen doornemen, maar de wezenlijke problemen komen onder alle punten voor. Daarom zal ik die problemen als uitgangspunt nemen.

1. Het dubbele literaire circuit

Het eerste en niet-geringe probleem dat zich voordoet is dat de Oostindische literatuur niet alleen gefunctioneerd heeft binnen het zeer uitgestrekte VOC-gebied, maar vooral ook binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden. Vaak in beide circuits. We zouden daarom zowel het sociaal-culturele leven in Oost-Indië - met alle verschillen tussen Batavia en andere vestigingen - moeten beschrijven, als dat in de Nederlanden. Hetzelfde geldt in principe voor de behandeling van de instituties, literaire ontwikkelingen, genres en thematiek. Eén troost: bij het beschrijven van het Nederlandse circuit kunnen we natuurlijk in hoofdlijnen steunen op de nationale literatuurgeschiedenis.

Enkele voorbeelden ter verduidelijking: 1. Gelegenheidsliteratuur bij heugelijke gebeurtenissen in Indië heeft uiteraard vooral in het Compagniesgebied zelf gefuntioneerd en nauwelijks in de Republiek. Reisliteratuur echter vooral in de Republiek (en in vertaling in geheel Europa); een belangrijke functie van die literatuur was juist Indië dichterbij te brengen. 2. De novelle *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verre gaande strengheid jegens de slaaven* (1780) door Willem van Hogendorp, was bedoeld om de slavenmeesters (vooral de -meesteressen) in Indië tot een menselijker behandeling van de slaven te bewegen; het toneelspel *Kraspoekol of de slaavernij* (1800) door Dirk van Hogendorp om in de (Bataafse) Republiek de aandacht te vestigen op de corrupte mentaliteit van de VOC-dienaren in Indië en om te pleiten voor afschaffing van slavenhandel en slavernij.

We zullen ons bij de behandeling van de koloniale literatuur steeds moeten afvragen wáár deze geconcipieerd is, waar geschreven, gedrukt, gedistribueerd, gelezen en bediscussieerd. Niet alleen een twintigste-eeuws werk als Du Perrons *Land van herkomst* had een verschillende receptie in Nederland en in Indië, ook werken uit de Compagniestijd beleefden zo'n dubbele ontvangst. Willem van Hogendorps novelle werd in Batavia uitgegeven. De weinige lezers in Nederland zullen met

andere ogen, waarschijnlijk: vochtiger ogen, het verhaal over de slavenmishandeling en amok gelezen hebben dan die in Batavia.

2. De discontinuïteit

In tegenstelling tot de Nederlandse situatie is de Oostindische er één van grote discontinuïteit wat betreft literaire ontwikkelingen. Met andere woorden, er is geen Oostindische culturele en literaire traditie in de VOC-tijd. Tenminste wat de Europese (dat wil zeggen koloniale) literatuur betreft; de Aziatische en Euraziatische (of Mestiese) culturen hadden die (dikwijls orale) traditie natuurlijk wel. Pas in de loop van de negentiende eeuw zal zich een eigen koloniale literaire traditie beginnen te ontwikkelen.

Een continue ontwikkeling van Renaissance tot Romantiek is alleen voor Europa (en dan nog in een grote diversiteit) te beschrijven, de bijbehorende literaire theorieën en vormgevingsprincipes incluis. Periodisering van Indisch-Nederlandse literatuur op strikt literaire gronden lijkt dan ook weinig zinvol; de literatuur van de zeventiende en achttiende eeuw kan mijns inziens vooalsnog beter op historische gronden als de literatuur van de Compagniestijd aangeduid worden. Weliswaar treft men in de Oostindische literaire canon werken aan die men respectievelijk als renaissancistisch, classicistisch, verlicht of romantisch kan karakteriseren, maar de intertextuele en andere verbanden zullen in Nederland gezocht moeten worden.

Natuurlijk hangt deze culturele discontinuïteit samen met de sociale: vele Europese inwoners van Batavia en andere Compagnies-vestigingen waren passanten. Na afloop van hun diensttijd of nadat ze voldoende fortuin hadden gemaakt, keerden ze in patria terug. Ook in de Oostindische samenleving waren de Aziatische en Euraziatische bevolkingsgroepen de continue factoren, maar zij namen geen deel aan de koloniale literatuur.

Ook hier enkele voorbeelden: 1. Jan de Marres stededicht *Batavia* (1740), waarin stad en ommelanden bezongen worden, hoort in een eeuwenoude Europese traditie thuis van lofdichten op steden, stromen en buitenplaatsen. 2. Onno van Zwier van Harens toneelstuk *Agon, sulthan van Bantam* (1769) in de al even Europese traditie van de tragedie.

Anders schijnt het gesteld met de thematiek. Het is opvallend dat er van het eind van de zestiende tot het begin van de negentiende eeuw, van Jan Huygen van Linschoten, via Nicolaas de Graaff tot en met Jacob Haafner en Johannes Olivier, continu aandacht is voor aspecten van de koloniale samenleving: de relatie man - vrouw, blank - gekleurd, de sociale en arbeidsverhoudingen (met name de slavernij) en de zeden (weelde, opvoeding, sexualiteit). Continuïteit en intertextualiteit zijn onmiskenbaar aanwezig, maar - opnieuw - nauwelijks in de kolonie en vooral in het Nederlandse circuit. De Indisch-Nederlandse literatuur

uit de Compagniestijd lijkt daarom met recht literatuur genoemd te kunnen worden met een Nederlandse vormgeving en een Indische stofkeuze, eerder dan met een Indische thematiek.

De Nederlandse traditie is eveneens bepalend voor de literaire natuurbeschrijving: Oostindische natuur en landschappen zijn vrijwel niet gethematiseerd, hooguit zakelijk beschreven. Waren er soms geen indrukwekkende vulkanen, mystieke tempels, liefelijke sawahs in de zeventiende en achttiende eeuw? In de Republiek overheersten echter topische beschrijvingen van dichterlandschappen en was nauwelijks sprake van reële natuur,[9] en in het algemeen kan men zeggen dat ook in de Indisch-Nederlandse literatuur tot ver in de negentiende eeuw dit Westerse dichterlandschap blijft overheersen: Java, bevolkt door Griekse en Romeinse goden, faunen en nimfen, met als enige Indische couleur locale een pisangboom of een klapperpalm. Na de verzuchting van Nicolaas Beets dat hij node de literatuur met een 'tint van het Indische Oosten' miste, zette een schoorvoetende verandering in.[10]

Een grote discontinuïteit was er in instituties en organisatievormen van het literaire leven. Er is vóór de negentiende eeuw geen traditie van hogere onderwijsinstellingen; het bleef bij kortstondige pogingen om een Latijnse School of een Theologisch Seminarium in stand te houden.[11] De Bataviase schouwburg (gesticht nadat de Amsterdamse al meer dan een eeuw bestond) was evenmin een langdurig en florissant bestaan beschoren; de schouwburg heeft dan ook geen toneelschrijvers om zich heen verzameld.[12] Rederijkerskamers en dichtgenootschappen hebben niet bestaan, zij het dat omstreeks 1710 rond de persoon van de VOC-koopman Johan Josua Ketelaar een soort literaire sociëteit bestaan heeft, 'Suum Cuique' (elk het zijne).[13] Pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw werd een geleerde maatschappij, het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen opgericht (1778), maar na een hoopvol begin leidde het een tamelijk kwijnend bestaan tot in het Engelse Tussenbewind.[14]

3. Censuur

Een andere institutie, de VOC-censuur en onvrije drukpers, heeft daarentegen zeer continu gewerkt. De censuur was streng, zelfs privé-post werd gecontroleerd. Het Compagnies-belang mocht op geen enkele manier geschaad worden. Kranten, mercuren, spectatoren, satirische en andere tijdschriften kregen dan ook geen kans - uitgezonderd onschuldige almanakken. De eerste krant, *Bataviase Nouvelles*, werd door de Heren XVII na twee jaar verboden (1746). Pas dertig jaar later kwam er een ongevaarlijke opvolger, het *Vendutienieuws* (een advertentieblad). In 1810 verscheen onder Willem Daendels de *Bataviasche koloniale Courant* - maar wel onder strenge censuur.[15] De drukpers was in Compagnieshanden, en in handen van het van de Compagnie afhankelijke Stadsbestuur

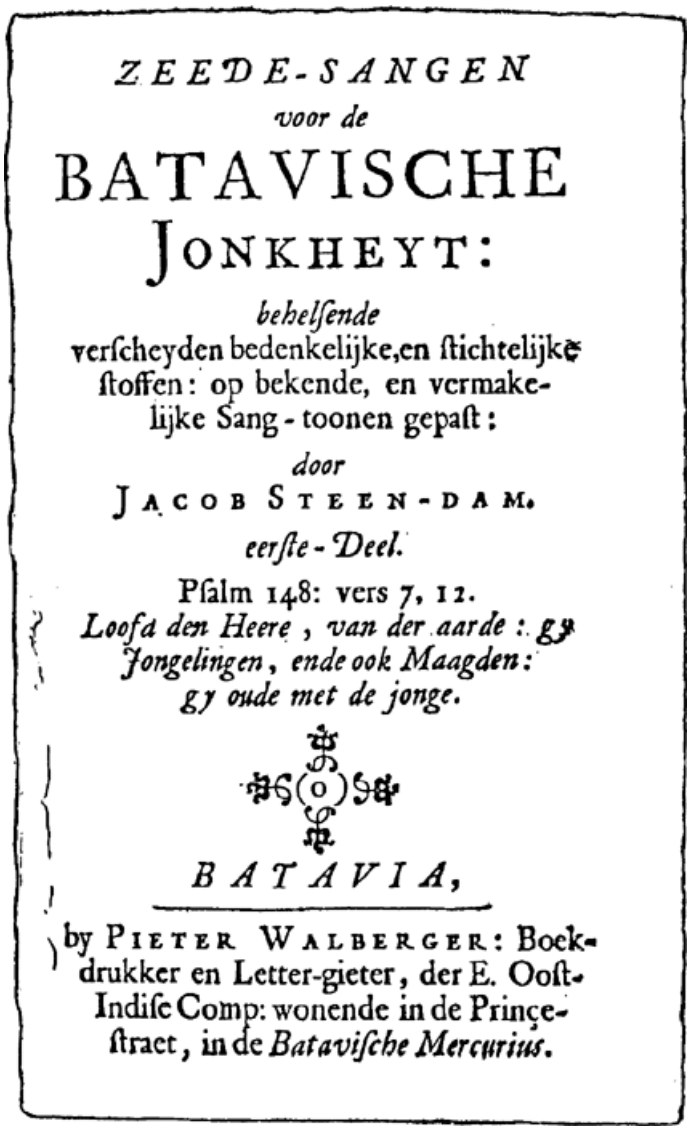

ZEEDE-SANGEN
voor de
BATAVISCHE
JONKHEYT:
behelſende
verſcheyden bedenkelijke,en ſtichtelijke
ſtoffen: op bekende, en vermake-
lijke Sang-toonen gepaſt:
door
JACOB STEEN-DAM.
eerſte-Deel.
Pſalm 148: vers 7, 12.
Loofa den Heere, van der aarde: gy
Jongelingen, ende ook Maagden:
gy oude met de jonge.

BATAVIA,

by PIETER WALBERGER: Boek-
drukker en Letter-gieter, der E. Ooſt-
Indiſe Comp: wonende in de Prinçe-
ſtraet, in de Bataviſche Mercurius.

Titelpagina van J. Steendams *Zeede-sangen* (1671; exempl. New York Public Library). Geen kwaad woord over de Loffelijke Compagnie.

en vormde géén stimulerende factor in het literaire bedrijf.[16]

De boekhandel floreerde niet, integendeel het ziet ernaar uit dat Europese boeken voornamelijk als reisbagage meegebracht werden en nauwelijks als handelswaar. De eigen koloniale publikaties waren gelegenheidsdrukwerkjes, overheidsberichtgeving (vooral verordeningen), schoolboekjes en kerkelijke publikaties.[17] Voorzover er sprake was van literatuur gaat het vrijwel altijd om VOC-welgevallige gelegenheidsteksten: lofprijzingen op aanstellingen van hoge bestuurders, op hun roemruchte daden, op huwelijken, geboorten en sterfgevallen van de elite. Is er nooit VOC-onwelgevallige literatuur geschreven?

Een interessante casus ter overweging. Omstreeks 1670 verbleven er ten minste drie dichters in Batavia. Een van hen was de vader van het Weeshuis aldaar, Jacob Steendam. Hij schreef het oudste literaire werk dat de goedkeuring van de censor vermocht weg te dragen: de *Zeedesangen voor de Batavische jonkheyt*, gedrukt te Batavia in 1671. Er staat dan ook geen onvertogen woord in deze stichtelijke bundel. De tweede, Matthijs Cramer, schreef eveneens een stichtelijke bundel, maar met een aantal aantrekkelijke, want pittige hekelingen van de koloniale zeden: de laster, trots, jaloezie, drankzucht en onkuisheid. Dit werk, *D'Indiaeme tyfferboom*, werd in Amsterdam uitgegeven (1670), buiten bereik van de censor. De derde is de 'verdwaalde rederijker' Laurens van Elstland. Zijn werk is niet gepubliceerd en werd onlangs in handschrift teruggevonden.[18] Het bevat ook dichterlijke zedenkritieken en men mag rustig aannemen dat dit werk de censuur niet gepasseerd zou zijn. Heeft het in het literaire leven van Batavia een rol gespeeld, bijvoorbeeld doordat de gedichten in kleine kring in handschrift circuleerden of voorgedragen zijn?

De onvrije drukpers in Oost-Indië heeft destijds contraproduktief gewerkt en bemoeilijkt nog heden de reconstructie van het literaire leven aldaar. De vragen dringen zich op: welke teksten zijn vanwege de Indische censuur ongepubliceerd gebleven, of in het Nederlandse circuit uitgekomen? En is er misschien een 'ondergrond circuit' geweest? Welke Europese boeken waren te koop, te leen of ter inzage?

III.

De hier door mij geschetste problemen zijn met vele andere uit te breiden; ik denk bijvoorbeeld aan de oraliteit, de meertaligheid, de grote geografische diversiteit, de Europees-Aziatische intertextualiteit en het aanzienlijke bronnenverlies. Ze zijn even zovele uitdagingen voor de literatuurhistoricus. Het klimaat is gunstig. Een overvloed van nieuw materiaal is beschikbaar: dankzij recente bibliografieën, zoals die over de VOC-publikaties (door John Landwehr / Peter van der Krogt[19] en door Katharine Smith Diehl[20]), over de periodieke pers in Indië (door E.J. Hoogerwerf[21]), over leermiddelen van de Nederlandse taal (door

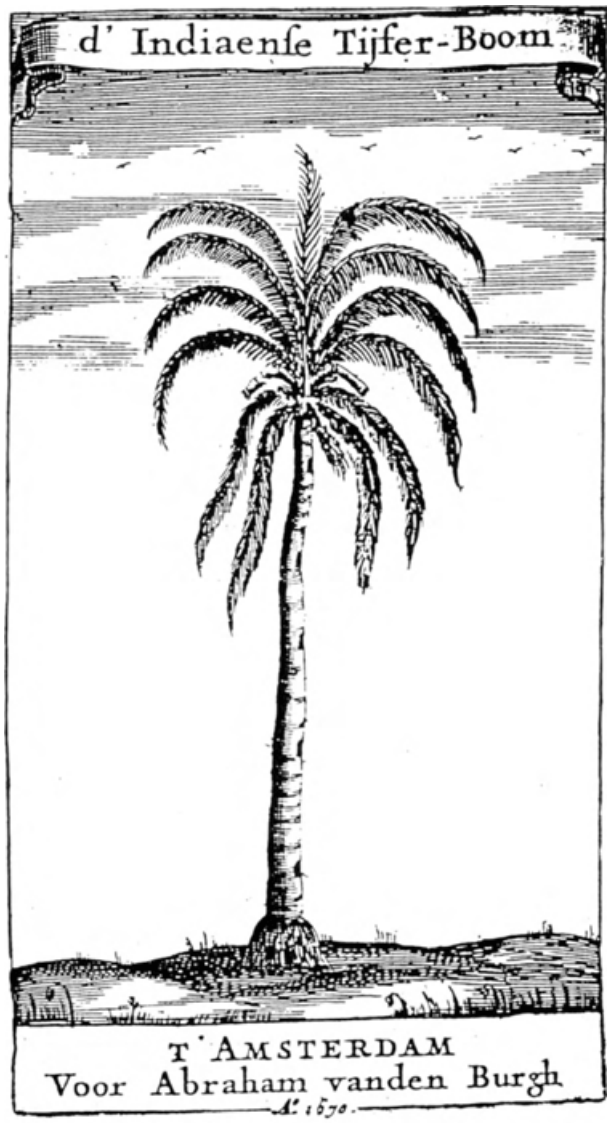

Titelprent van M. Cramers kritische *Tyfferboom* (1670; exempl. UB Amsterdam). Buiten bereik van de VOC-censuur uitgegeven.

Kees Groeneboer[22]) en over het Indische kinderboek (door Dorothée Buur[23]); dankzij een nieuwe, gedetailleerde inventaris op het rijke VOC-archief in het Algemeen Rijksarchief[24]; dankzij talrijke nieuwe monografieën en tekstedities; dankzij binnen- en buitenuniversitaire werkgroepen met scripties, symposia en publikaties. De betere samenwerking met de Indonesische Nationale Bibliotheek en het Nationaal Archief tenslotte, maakt de noodzakelijke bronnenstudie aldaar thans minder moeilijk.

Om aan alle nieuwe desiderata te kunnen voldoen is onderzoek van velen nodig. Het werk begint pas, de uitspraak van pessimisten die de recente 'Indische boekenweek' als een definitief eindpunt van de belangstelling zagen, ten spijt. Onze Werkgroep heeft mijns inziens daarin een coördinerende en stimulerende functie. *Indische Letteren* moet open staan voor de discussie over theorie en praktijk van de Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedschrijving en voor de (deel)resultaten ervan.

Bibliografie

Baudet, H., 'Schrijvers over Oost-Indië: een studie en een slotsom', in: *Rob Nieuwenhuys. Leven tussen twee vaderlanden. De engelbewaarder* 7 (1982) 125-146.
Beekman, E.M. (ed.), *Fugitive dreams. An anthology of Dutch colonial literature* (Amherst 1988).
Beekman, E.M., 'The custodial role of colonial literature. The case of nature writing'. In: Theo D'haen (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving* (Leiden 1990) 66-73.
Berg, Joop van den, '"Het beeld is compleet." De fotoboeken van Rob Nieuwenhuys'. In: *Indische Letteren* 4 (1989) 67-79.
Berg, N.P. van den, *Het toneel te Batavia in vroegeren tijd* (Batavia 1880).
Berg, W. van den, 'Literatuurgeschiedenis en cultuurgeschiedenis'. In: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 16 (1986/1987) 29-40.
Bostoen, Karel, '"Dat lyckent wel ongs dorp, seij arleveender boer en zag batavia...", werk van Laurens van Els(t)land, zeventiende-eeuws Indisch-Nederlands dichter'. In: *Indische Letteren* 3 (1988) 185-211.
Bostoen, Karel, 'Rederijkerij te Batavia'. In: *De zeventiende eeuw* 8 (1992) 107-114.
Boukema, H.J., 'Indisch-Nederlandse letterkunde'. In: *Neerlandica extra muros* 30 (1992) no. 1, 1-19.
Buur, Dorothée, *Indische jeugdliteratuur. Geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië, 1825-1991* (Leiden 1992).

Chijs, J.A. van der, *Proeve eener Ned. Indische bibliographie (1659-1870)* (3 dln.; Batavia 1875-1903). Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 37, 39:2, 55:3.
Cramer, Matthys, *D'Indiaense tyfferboom: uyt-tijfferende verscheyden heylsame, nuttige en ziel bedenckende rymen* (Amsterdam 1670) [UB Amsterdam].
D'haen, Theo (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen* (Leiden 1990). Semaian 4.
Fokkema, Douwe en Elrud Ibsch, *Literatuurwetenschap & cultuuroverdracht* (Muiderberg 1992).
Gorp, H. van, 'De utopie van een omvattende literatuurgeschiedschrijving. Of hoe het zou moeten kunnen en toch niet echt kan...'. In: *Spiegel der letteren* 27 (1985) 245-262.
Groeneboer, Kees, *Het ABC voor Indië. Bibliografie van leermiddelen Nederlandse taal voor Nederlands-Indië* (Leiden 1991).
Grootes, E.K., 'De paradoxen van de literatuurgeschiedschrijving'. In: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 18 (1988/1989) 241-261.
Haan, F. de, *Oud Batavia. Gedenkboek uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen naar aanleiding van het driehonderdjarig bestaan der stad in 1919* (3 dln.; Batavia 1922-1923).
Haren, Onno Zwier van, *Agon, Sulthan van Bantam. Treurspel in vijf bedrijven*. Ingeleid en geannoteerd door G.C. de Waard (2e herz. dr. Den Haag 1979). (Oorspr. uitg. 1769.)
Hogendorp, W. van, *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verre gaande strengheid, jegens de slaaven. Zedekundige vertelling* (Batavia 1780). [UB Leiden]
Hogendorp, Dirk van, *Kraspoekol of de slaaverny. (Een tafereel der zeeden van Neerlands Indiën)* (Delft 1800). [UB Amsterdam]
Hoogerwerf, Evert-Jan, *Persgeschiedenis van Indonesië tot 1942. Geannoteerde bibliografie* (Leiden 1990).
Kinderen, T.H. der, *Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gedurende de eerste eeuw van zijn bestaan 1778-1878* (Batavia 1878).
Landwehr, John, *VOC. A bibliography of publications relating to the Dutch East India Company, 1602-1800*. Ed. by Peter van der Krogt (Utrecht 1991).
Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (3e, bijgew. en herz. dr. Amsterdam 1978). (1e dr. 1972.)
Nieuwenhuys, Rob, 'De *Oost-Indische Spiegel*, gespiegeld na dertien jaar'. In: *Indische Letteren* 1 (1986) 3-12.
Perron, E. du (ed.), *De Muze van Jan Companjie. Overzichtelike verzameling van Nederlands-Oostindiese belletrie uit de Companjiestijd (1600-1780)* (2e, herz. en verm. dr. Bandoeng 1948). (1e dr. 1939.)
Raben, R. (ed.), *De archieven van de Verenigde Oostindische Compagnie (1602-1795)* ('s-Gravenhage 1992).
Salverda, Reinier, 'The Indonesian connection. Dutch literature of the East Indies in comparative perspective'. In: Johan P. Snapper and Thomas F. Shannon

(eds.), *The Berkeley Conference on Dutch literature 1991* (Lanham, MD 1992) 1-25.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., *Retorica van onderzoek. Vormgeving en publiek van Nederlandse literatuurgeschiedenissen* (Utrecht 1990).
Smith Diehl, Katharine, *Printers and printing in the East Indies to 1850. I. Batavia* (New Rochelle, NY, 1990).

Snelders, H.A., 'Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de periode 1778 tot 1816'. In: *Documentatieblad Werkgroep 18e-eeuw* nr. 41-42 (febr. 1979) 62-90.
Steendam, Jacob, *Zeede-sangen voor de Batavische jonkheyt: behelsende verscheyden bedenkelijke, en stichtelijke stoffen* (Batavia 1671). [New York Public Library]
Termorshuizen, Gerard, 'De Indische bellettrie: een exotisch stiefkind binnen de literatuurgeschiedenis'. In: *Traditie en progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres* ('s-Gravenhage 1990) 249-256.
Zuiderweg, Adrienne, 'Jacobus Cornelis Mattheus Radermacher (1741-1783). Een notabel wetenschapper te Batavia'. In: *Indische Letteren* 6 (1991) 161-177.

Bert Paasman is neerlandicus en universitair hoofddocent koloniale en postkoloniale literatuur aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde over de Verlichting en over de Oost- en Westindische letteren. Is redacteur van *Indische Letteren*.

Eindnoten:

1 Van den Berg 1986/1987.
2 Schenkeveld-van der Dussen 1990, 30; Van den Berg 1986/1987 en Grootes 1988/1989 wijzen erop dat ook de buitenlandse literatuurhistorici zo'n crisis kennen en talloze pogingen in het werk stellen om een zinvolle uitweg te vinden.
3 Te verschijnen bij: Martinus Nijhoff te Leiden.
4 Schenkeveld-van der Dussen 1990, 30-33.
5 Aan bod zal komen werk van Wouter Schouten, Dirk van Hogendorp, Multatuli, Daum e.a.
6 Grootes 1988/1989, 241. Grootes varieert de uitspraak van H. van Gorp: dat het zou moeten kunnen en toch echt niet kan (Van Gorp 1985, 245).
7 Er moet een aanvaardbaar evenwicht gevonden worden tussen de beschrijving van de relaties met de sociaal-culturele werkelijkheid enerzijds en de beschrijving van de intern-literaire ontwikkelingen anderzijds. De literatuur-historicus zou aldus licht moeten werpen op de functie van literatuur binnen het gehele sociaal-culturele communicatiesysteem in het verleden, aldus Grootes.
8 Nieuwenhuys 1978 en 1986. Behalve de *Oost-Indische spiegel* geven ook verschillende studies en essays, alsmede de fotoboeken, een beeld van de Indische samenleving. Zie hierover: Baudet 1982; Van den Berg 1989.
9 Pas omstreeks 1790 geeft Elisabeth Maria Post literaire beschrijvingen van de reële natuur, zoals in haar briefroman *Het land* (de Utrechtse heuvelrug en het rivierenlandschap) en in de briefroman *Reinhart, of natuur en godsdienst* (de tropische natuur van Guyana). Een uitzonderlijke beschrijver van de Indische flora en fauna is uiteraard Georg Rumphius. Zie: Beekman 1990.
10 Nieuwenhuys 1978, 130-135.
11 De Haan 1922-1923, dl. 2, 227-295. De Haan besteedt ook aandacht aan instellingen buiten Batavia, o.a. op Ceylon en op de Molukken.
12 Van den Berg 1904. Eén curieuze uitzondering: de VOC-employé Pieter de Vries schreef een verheerlijkend toneelstuk *Jan Pietersz. Coen* dat in 1762 in Batavia opgevoerd werd (en gevolgd door een ballet).

13 Du Perron heeft in de 2e druk van *De muze van Jan Companjie* op het bestaan van dit gezelschap gewezen. Hij was door J.Th. Vermeulen op het bestaan van het Suum Cuique-handschrift (in het bezit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden) attent gemaakt. Karel Bostoen wijdde onlangs aandacht aan 'Suum Cuique' (Bostoen 1992).
14 Der Kinderen 1878; Snelders 1979 en Zuiderweg 1991. Van groot belang was evenwel de stichting van de genootschapsbibliotheek en de aanleg van een oudheidkundig en natuurhistorisch kabinet, die in zekere zin gezien kunnen worden als de basis van de Nationale Bibliotheek en het Nationaal Museum van Indonesië. In dezelfde tijd, ook wel de Indische Verlichting genoemd, werd de eerste Vrijmetselaarsloge gesticht.
15 De Haan 1922-1923, dl. 2, 287-295; Hoogerwerf 1990.
16 Ook het al evenzeer van de Compagnie afhankelijke kerkbestuur heeft tijdelijk zeggenschap over de drukpers gehad, en vormde evenmin een stimulerende factor in het literaire bedrijf.
17 Landwehr 1991, Smith Diehl 1990 en Van der Chijs 1875-1903.
18 Bostoen 1988 en Bostoen 1992.
19 Landwehr 1991.
20 Smith Diehl 1990.
21 Hoogerwerf 1990.
22 Groeneboer 1991.
23 Buur 1992.
24 Raben (ed.) 1992.

De geschiedschrijving van de Indisch-Nederlandse literatuur uit de negentiende en twintigste eeuw

Peter van Zonneveld

De literatuurgeschiedschrijving, die zich lange tijd schuilhield voor de terreur van de literaire theorie, staat weer volop in de belangstelling. Wat de geschiedschrijving van de Nederlandse letterkunde betreft, is er de laatste jaren een levendige discussie gevoerd, waarbij de bijdragen van Schenkeveld, Van den Berg en Grootes het meest vruchtbaar zijn gebleken.[1] Drie dingen vallen daarbij op. Allereerst heerst er onvrede met de traditionele literatuurgeschiedenissen, die bestaan uit een chronologisch geordende opsomming van werken per auteur, waarbij het waarde-oordeel niet wordt geschuwd. Bovendien toont men zich niet gelukkig met theoretische modellen die in de praktijk onuitvoerbaar blijken. Ten slotte ziet men de noodzaak in om te komen tot een nieuwe vorm van literatuurgeschiedenis, hoe gebrekkig en voorlopig ook.

In het algemeen wordt er meer aandacht gevraagd voor de socioculturele en economische kanten van de literatuur, en voor de verschillende functies van literatuur. Met meer nadruk wordt gewezen op het gehele literaire bedrijf, van produktie tot receptie. Drukkers, uitgevers, boekhandels, uitleenbibliotheken, leesgezelschappen, concrete lezers worden met name genoemd. Er is gewezen op de belangrijke rol van kranten en tijdschriften, rederijkerskamers en literaire genootschappen. Wat de literatuur zelf betreft: het gaat niet langer om de gecanoniseerde literatuur, maar ook om meer marginale tekstsoorten, van gelegenheidsgedichten tot almanakliteratuur, van kinder- en jeugdliteratuur tot ontspanningsliteratuur.

Grootes pleit voor een historische aanpak. Men dient niet uit te gaan van wat eeuwigheidswaarde heeft, maar van wat in een bepaalde tijd als literatuur functioneerde. Een levensgroot probleem vormen de relaties tussen literatuur en maatschappij. Welke zijn dat en hoe beschrijf je die? Grootes bekijkt een aantal recente Duitse literatuurgeschiedenissen en vindt daarbij een vijftal gemeenschappelijke kenmerken. Ten eerste: ze streven niet naar de volledigheid van een naslagwerk, maar kiezen voor een exemplarische aanpak. Ten tweede: ze oriënteren zich

op de sociale geschiedenis, maar kennen aan de literatuur daarbinnen een eigen status toe. Ten derde: de 'achtergrond' en de intern-literaire ontwikkelingen worden in afzonderlijke hoofdstukken gepresenteerd. Ten vierde: men hanteert 'het literaire leven' als een kern-concept, maar dit bepaalt toch niet de compositie van de verschillende werken. Ten vijfde: meestal worden de literaire genres gehanteerd als stramien voor de indeling, waarbij het vooral gaat om de communicatieve, sociale functie.

Wat is de betekenis van dit alles voor de geschiedschrijving van de Indische literatuur van de negentiende en twintigste eeuw? Hoe bruikbaar zijn, om te beginnen, die vijf punten van Grootes? Een exemplarische aanpak lijkt ook voor de Indische letteren onontkoombaar, zeker wanneer het begrip literatuur ruim wordt opgevat. Wat het tweede punt betreft: de Indische literatuur is niet louter een verzameling documenten met sociologische betekenis; ook het literaire karakter moet aandacht krijgen. Ten derde: het idee om aan elke periode steeds een historische inleiding met sociologische gegevens en historische ontwikkelingen vooraf te laten gaan, lijkt heel zinvol, omdat daarmee voorkomen wordt dat geschiedenis en literatuur teveel door elkaar gaan lopen. Voor het vierde punt geldt, dat de Indische literatuur zowel in Nederland als in Indië functioneerde; het kan toch niet de eerste taak van de 'Indische' literatuurhistoricus zijn om het literaire leven in patria uitbundig te gaan beschrijven. Die genres tenslotte lijken een handig, maar zeker niet zaligmakend criterium; men kan zich ook een andere indeling voorstellen. Met die vijf punten kunnen we dus redelijk uit de voeten.[2] Maar hoe moet je je een handboek van de Indisch-Nederlandse letterkunde, opgezet volgens bovenstaande inzichten, nu concreet voorstellen?

Wat de periodisering betreft, liever een historisch-politieke dan een strikt literaire afbakening. Mogelijke grenzen zijn: het einde van het Engels tussenbestuur in 1816, de invoering van het Cultuurstelsel in 1830, de ontsluiting voor het particulier initiatief in 1870 (samen met de opening van het Suez-kanaal in 1869), de invoering van de ethische politiek in 1900, de Japanse bezetting in 1942, de strijd om de onafhankelijkheid vanaf 1945, het definitieve afscheid in 1950 (na die datum kan er immers geen sprake meer zijn van koloniale literatuur) en het optreden van de 'tweede generatie' vanaf 1983.

Elk hoofdstuk zou moeten beginnen met een inleidende paragraaf met politieke en sociologische gegevens: over het bestuursapparaat, de samenstelling van de bevolking, de positie van Europeanen, Indo-Europeanen en Indonesiërs, over de belangrijkste gebeurtenissen (zoals de Java-oorlog en de Atjeh-oorlog) en over andere zaken die van belang zijn voor de daarna te bespreken literatuur (zoals bij voorbeeld de 'pacificatie' van Celebes en Bali).

Ook zou in elk hoofdstuk, gericht op een bepaalde periode, aandacht

moeten worden besteed aan het culturele leven en het literaire bedrijf. Wat gebeurde er op het gebied van het toneel?[3] Hoe ontwikkelde zich het genootschapsleven?[4] Wanneer ontstonden de negentiende-eeuwse rederijkerskamers en welke rol speelden ze?[5] Wat valt er te zeggen over drukkers, uitgevers en boekhandels?[6] Hoe stond het met de bibliotheken?[7] De leesgezelschappen?[8] Hoe zag de inhoud van de leestrommel er uit?[9] Wat was de rol van de pers en de literaire kritiek in Indië?[10]

In ieder hoofdstuk dient de intern-literaire ontwikkeling beschreven te worden, compleet met de dominante genres en de dominante literaire stromingen. Aanvankelijk zijn het vooral de reisverhalen die de aandacht trekken: van Maurits Ver Huell tot Johannes Olivier.[11] Omstreeks 1850 verschijnen er almanakken als *Lakschmi* en *Warnasarie* en een tijdschrift als *Biäng-Lala* waarin zich de Romantiek manifesteert: zowel wat de historische novelle als de romantische liefdespoëzie betreft.[12] Na 1860, maar vooral na 1870, komt de Indische roman opzetten: van idealistisch tot realistisch en naturalistisch, met de daaraan gekoppelde verschuivingen in de vertelwijze.[13]

De minder specifiek-literaire genres vragen in elke periode om een afzonderlijke behandeling. Ego-documenten zijn daarbij van bijzonder belang: van wat Nicolette Peronneau van Leyden noteerde over haar verblijf in Indië in de periode 1817-1820, tot het dagboek van L.F. Jansen, dat de jaren 1942-1945 bestrijkt.[14] De kinder- en jeugdliteratuur, zo vaak een betrouwbare spiegel van de mentaliteit van de ouders, mag in geen enkel tijdvak ontbreken.[15] En wat de ontspanningsliteratuur betreft: een avonturenroman als *De Gouden Lotus* van D.F. van der Pant zal wel nimmer in aanmerking gekomen zijn voor een literaire prijs, maar zulke boeken zeggen veel over hoe het toeging in de koloniale samenleving.[16]

Iedere literatuurgeschiedenis vraagt om een rode draad, die al die uiteenlopende gegevens bijeenhoudt. E.M. Beekman heeft het wezen van de Indische literatuur omschreven als de historische en psychologische confrontatie tussen Oost en West.[17] Dat lijkt me het juiste uitgangspunt. Welke visie wordt er gegeven op de samenleving? Wat wordt er gezegd over de verschillende bevolkingsgroepen en het beeld dat zij van elkaar hebben? De meeste Europeanen accepteerden hun aanwezigheid in de Oost als iets vanzelfsprekends. Anderen waren daar minder zeker van. Gedurende het hele tijdvak waar het hier om gaat, zijn er kritische geluiden over het koloniale bewind te vernemen. Bovendien is er sprake van een zich wijzigende visie op de Indonesiërs. Wanneer verandert hun rol van bijfiguur tot hoofdpersoon? En gaat het daarbij om regenten of om koelies? Wat wordt er gezegd over de Chinezen en Arabieren? Hoe komt de positie van de Indo-Europeanen uit de verf? Hoe ontwikkelen zich de man-vrouw-relaties (homoseksualiteit lijkt in de Indische letteren nauwelijks een rol van betekenis te spelen).[18] Het is niet uitgesloten dat zich in de visie op de Indonesische

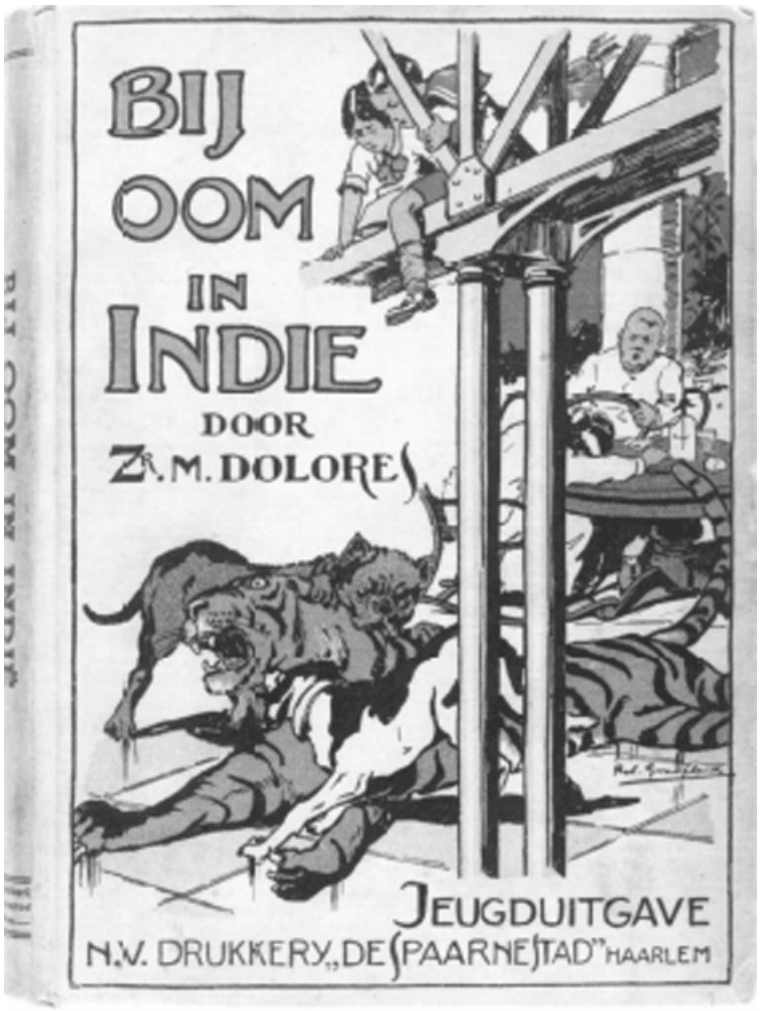
BIJ
OOM
IN
INDIE
DOOR
Z. M. DOLORES
JEUGDUITGAVE
N.V. DRUKKERY „DE SPAARNESTAD" HAARLEM

natuur veranderingen voordoen, die ook in ruimer verband enige aandacht verdienen.[19]

Ten slotte wil ik nog een aantal specifieke problemen aanstippen. Wat doe je met de geografische variatie? De enorme diversiteit van de Indonesische archipel weerspiegelt zich in de Indische literatuur. Er is iets voor te zeggen om bij voorbeeld, per periode, alle boeken over Deli samen te bespreken, een afzonderlijke paragraaf aan Atjeh te wijden en ook Celebes een eigen behandeling te gunnen. Dat zou betekenen dat het werk van één auteur in meerdere paragrafen aan de orde komt. *Oude glorie* (1935) van Marie van Zeggelen is een historische roman over Atjeh; haar verhalenbundel *Onderworpenen* (1908) en haar boek *De Hollandsche vrouw in Indië* (1910) gaan beide over Celebes. Een geografische ordening valt moeilijk te combineren met een genre-indeling, al is het niet onmogelijk: *Tjoet Nja Din* (1948) van M.H. Székely-Lulofs is tenslotte óók een historische roman over Atjeh.

Dat historische element roept weer een ander probleem op. Wat is belangrijker: de tijd waarin het verhaal zich afspeelt of het jaar waarin het boek gepubliceerd is? Een groot deel van de Indische letteren bestaat uit terugblikken. Friedericy schreef na de oorlog over het Celebes van daarvoor; Maria Dermoût legde in de jaren vijftig het leven op de Molukken uit het begin van deze eeuw vast. De publikatiedatum moet het doorslaggevende criterium zijn. *Heren van de thee* van Hella S. Haasse verscheen in 1992; net als *Uit de suiker in de tabak* (1885) van Daum speelt het zich af op Java, in de laatste decennia van de vorige eeuw. Toch zal niemand beide boeken in één hoofdstuk besproken willen zien.

Wat de literaire kritiek betreft, bestaat er een groot onderscheid tussen Indië en Nederland. Een omstreden boek als *Het leven in Nederlandsch-Indie* van Bas Veth leverde sterk uiteenlopende reacties op.[20] Het werk van Daum werd door lezers in Indië ervaren als een juiste weergave van de toenmalige werkelijkheid; om daar een uitspraak over te kunnen doen konden de meeste critici in het moederland slechts afgaan op wat zij nog meer aan Indische romans gelezen hadden.[21]

De beste definitie van de Indisch-Nederlandse letterkunde is nog steeds de ondertitel van Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische Spiegel*: 'Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden'.[22] Indisch-Nederlandse literatuur is in het Nederlands geschreven literatuur over Indonesië; dat is naar mijn mening het enige criterium om het terrein af te baknen.[23] Ik geloof niet dat het mogelijk is, het 'bijzondere karakter' van de Indische literatuur nader te definiëren op de manier zoals Nieuwenhuys en Termorshuizen dat hebben gedaan, al was het alleen maar omdat schrijvers die nooit in Indië zijn geweest, zoals Van Lennep, Potgieter en Hofdijk, toch hun bijdrage aan de Indische letteren hebben geleverd; het feit dat het Indische element in de Nederlandse literatuur in het verleden minder aandacht heeft gekregen, doet daarbij niet ter-

zake.[24] Dit alles neemt niet weg dat de Indische letteren heel goed in een comparatistisch perspectief kunnen worden geplaatst; ze *vragen* om een vergelijking met bij voorbeeld de Engelse koloniale literatuur en de Indonesische literatuur.[25] Wie uitgaat van de hierboven gegeven definitie, zal ook geen moeite hebben om het werk van de zogenaamde 'tweede generatie' in de beschouwing te betrekken.[26] Een boek als *Javaanse brieven* (1992) van Kees Ruys, waarin Indonesië wordt beschreven op een wijze die los lijkt te staan van welk koloniaal verleden ook, valt evenzeer binnen die definitie. Dit betekent dat het einde van de Indische letteren nog niet in zicht is.

De toegenomen belangstelling voor de Indische literatuur uit zich in nader onderzoek van allerlei aspecten. De nieuwe gegevens die zo aan het licht komen, hebben een algemeen kader nodig. Zo kan een synthese ontstaan van wat nu bekend is. De inhoudsopgave van een - vooralsnog denkbeeldige - literatuurgeschiedenis laat zien waar zich 'witte plekken' bevinden. Dat helpt, omdat we een beeld krijgen van wat we nog niet weten, en begrijpen in welke richting de activiteiten van onze werkgroep zich in de toekomst moeten ontplooien.

Bibliografie

Beekman, E.M., 'Preface to the Series'. In: Louis Couperus, *The Hidden Force* (Amherst 1985) VII-XII.
Beekman, E.M., 'The custodial role of colonial literature. The case of nature writing'. In: Theo D'haen (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving* (Leiden 1990) 66-73.
Bel, Jacqueline, 'Losbandigheid, geldzucht en goena-goena. De receptie van Indische romans in Nederland in de vorige eeuw'. In: Reggie Baay en Peter van Zonneveld (red.), *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys* (Utrecht 1988) 129-147.
Berg, N.P. van den, *Het tooneel te Batavia in vroegeren tijd* (Batavia 1880).
Berg, W. van den, 'Literatuurgeschiedenis en cultuurgeschiedenis'. In: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 16 (1986/1987) 29-40.
Berg, W. van den, 'De "vorige eeuw": bijna verleden tijd. Over de Noordnederlandse studie van de negentiende eeuw'. In: *Colloquium over de beeldvorming rond de 19de eeuw in Vlaanderen. Balans en perspectief 1971-1991* (Gent 1991) 50-66.
Boukema, H.J., 'Indisch-Nederlandse letterkunde'. In: *Neerlandica extra muros* 30 (1992) no. 1, 1-19.
Brom, Gerard, *Java in onze kunst* (Rotterdam 1931).
Buur, Dorothée, *Indische jeugdliteratuur. Geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië, 1825-1991* (Leiden 1992).
Colijn, H. (red.), *Neerlands Indië. Land en volk, geschiedenis en bestuur, bedrijf en samenleving* (2 dln.; Amsterdam 1911-1912).
D'haen, Theo (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen* (Leiden 1990). [Semaian 4]
Groeneboer, Kees, *Djalan ke Barat - Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950, een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden 1993).
Grootes, E.K., 'De paradoxen van de literatuurgeschiedschrijving'. In: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 18 (1988/1989), 241-261.
Haan, F. de, *Oud Batavia. Gedenkboek uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen naar aanleiding van het driehonderdjarig bestaan der stad in 1919*. Tweede deel (Batavia 1922).
Heemskerk, Greetje, Jaap de Moor, Murk Salverda en Paul van der Velde, *Uit menschlievendheid zoude ik Barbaar kunnen worden. Reizen in Azië 1770-1830*. Schrijversprentenboek 32 (Amsterdam 1992).
Jansen, L.F., *In deze halve gevangenis. Dagboek van mr dr L.F. Jansen, Batavia/Djakarta 1942-1945*. Bezorgd en geannoteerd door G.J. Knaap (Franeker 1988).

Kinderen, T.H. der, *Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gedurende de eerste eeuw van zijn bestaan 1778-1878* (Batavia 1878).
Naber, Johanna W.A., *Onbetreden paden van ons koloniaal verleden 1816-1873. Naar nog onuitgegeven familie-papieren* (Amsterdam 1938).
Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (3e, bijgew. en herz. dr. Amsterdam 1978).
Salverda, Reinier, 'The Indonesian connection. Dutch literature of the East Indies in comparative perspective'. In: Johan P. Snapper and Thomas F. Shannon (eds.), *The Berkeley Conference on Dutch literature 1991* (Lanham, MD 1992) 1-25.
Termorshuizen, Gerard, *P.A. Daum, Journalist en romancier van tempo doeloe* (Amsterdam 1988).
Termorshuizen, Gerard, 'De Indische bellettrie: een exotisch stiefkind binnen de literatuurgeschiedenis'. In: *Traditie en progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres* ('s-Gravenhage 1990) 249-256.
Tromp, Inge M., 'Biäng-Lala, Indisch leeskabinet tot aangenaam en gezellig onderhoud, 1852-1855'. In: *Indische Letteren* 2 (1987) no. 3, 101-115. (Op basis van haar veel uitvoeriger doctoraalscriptie RU Leiden 1986.)
Vermeulen, Frank, 'De Indische mythe'. In: *Indische Letteren* 3 (1988) no. 4, 219-234.
Vollebregt, Annemarie, 'De incarnatie van de ellende. *Het Leven in Nederlandsch-Indië* van Bas Veth als retorisch betoog'. In: *Indische Letteren* 5 (1990) no. 1, 3-18; 'De incarnatie van de ellende (2), De receptie van *Het Leven in Nederlandsch-Indië* van Bas Veth in Indië in 1900'. In: *Indische Letteren* 5 (1990) no. 3, 131-142.
Zonneveld, Peter van, 'De toekomst van tempo doeloe. Iets over de studie van de Indische letteren'. In: Reggie Baay en Peter van Zonneveld (red.), *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys* (Utrecht 1988) 9-17.
Zonneveld, Peter van, 'Indisch-Nederlandse literatuur: problemen en taken'. In: Theo D'haen (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen* (Leiden 1990) 35-44.
Zonneveld, Peter van, '"Het altaar van de kunst brandt veilig onder palmen". Rederijkerskamers in Nederlands-Indië omstreeks 1850'. In: *Indische Letteren* 7 (1992) no. 3, 109-114.

Peter van Zonneveld is sinds 1975 docent moderne Nederlandse letterkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden. Houdt zich vooral bezig met negentiende-eeuwse literatuur en Indisch-Nederlandse letterkunde. Is redacteur van *Indische Letteren*.

Eindnoten:

1 Schenkeveld 1984; Van den Berg 1986 en 1991; Grootes 1989.
2 Van Zonneveld 1990, 43-44.
3 Van den Berg 1880.
4 Der Kinderen 1878.
5 Van Zonneveld 1992.
6 De Haan 1922, 135-136.
7 De Haan 1922, 136-137.
8 Uit Tromp 1986 blijkt, dat verschillende leesgezelschappen intekenden op het tijdschrift *Biäng-Lala*. De Haan 1922 vermeldt: 'Maar in 1859 bestonden er reeds zooveel leesgezelschappen, dat de boekenverkoop er onder leed' (p. 137).
9 De Haan 1922 vermeldt als vermoedelijke uitvinder van de leestrommel de boekhandel Van Lange en Co, in 1855 (p. 137). Zie ook Colijn 1912, 378.
10 Termorshuizen 1988.
11 Heemskerk 1992.
12 Tromp 1987.
13 Bel 1988.
14 Naber 1938; Jansen 1988.
15 Buur 1992 levert een voortreffelijk uitgangspunt voor nader onderzoek.
16 Amsterdam-Soerabaia 1931.
17 Beekman 1985, XII.
18 Van Zonneveld 1988.
19 Beekman 1990.
20 Vollebregt 1990.
21 Bel 1988.
22 Nieuwenhuys 1978.
23 Daarom is ook de geschiedenis van het Nederlands in Indië van belang (Groeneboer 1992).
24 Nieuwenhuys 1978; Termorshuizen 1990. Brom 1938 bespreekt Van Lennep, Potgieter en Hofdijk.
25 D'haen 1990; Salverda 1992.
26 Vermeulen 1988; Boukema 1992.

Receptie-onderzoek en literatuur-geschiedenis
De Indische roman als broeierige vrijplaats van de Nederlandse literatuur

Jacqueline Bel

De Indische literatuur is niet in de Nederlandse literatuurgeschiedenis terecht gekomen. Wie bijvoorbeeld het meest recente overzicht van de Nederlandse letterkunde, het handboek van Ton Anbeek uit 1990[1] ter hand neemt, zal dit bevestigen. Anbeek ruimt een plaats in voor Daum, volgens hem een van de meest leesbare naturalisten, maar daar blijft het bij.[2] Wie ook eerdere literatuurgeschiedenissen bestudeert, ontdekt dat de Indische letterkunde, met uitzondering van de negentiendeeeuwse letterkundige en hoogleraar Ten Brink,[3] door de samenstellers van die overzichten nooit als een integraal onderdeel van de Nederlandse literatuur is beschouwd, zoals Gerard Termorshuizen bij een andere gelegenheid al constateerde.[4]

Zeker wanneer men de literatuur vanuit een receptie-historische invalshoek bekijkt, lijkt dit een opvallende omissie. In het kader van een onderzoek naar de receptie van het literaire proza in Nederlandse tijdschriften aan het eind van de vorige eeuw (1885-1900),[5] kwam ik - hoewel ik niet gespitst was op Indische literatuur - een groot aantal Indische romans tegen. De kritiek vond deze literaire werken aantrekkelijk door hun exotisme en wellicht niet in de laatste plaats door hun vaak pikante karakter. Het ging hierbij om proza van nu nog (of weer) bekende schrijvers als P.A. Daum, maar ook van vergetenen als Melati van Java, Thérèse Hoven, I. Groneman, M.T.H. Perelaer, G. Dompers en Jacob Dermoût.

Deze Indische romans werden door de kritiek met grote vanzelfsprekendheid als een onderdeel van de Nederlandse letterkunde beschouwd. De auteurs waren vaak Nederlanders die enkele jaren in 'de Oost' hadden doorgebracht of daar nog steeds verbleven. Hun romans vertoonden grofweg dezelfde ontwikkelingsgang als het proza in het moederland: van idealisme naar naturalisme,[6] van traditionele romans met een verteller, een opbouwende moraal en een happy end, naar het destijds moderne pessimistische proza waarin de mens bepaald is door *race, moment en milieu*. Daum geldt bijvoorbeeld als een naturalist.

Maar wie de literaire kritiek van de negentiende eeuw bestudeert,

komt bovendien tot de verrassende conclusie dat via die recensies de geboorte van een nieuw literair genre zichtbaar wordt. De recensenten signaleren althans zelf dat het hier om een nieuw genre[7] gaat, de Indische roman. Als beginpunt noemen ze soms Ten Brinks *Oost-Indische dames en heeren* (overigens geen roman, maar een bundel forse novellen uit 1866) of *Max Havelaar* uit 1860. Ten Brink zelf schrijft in zijn literatuurgeschiedenis uit 1897[8] dat de Indische letterkunde rond 1850 ontstaat.

Dat een aantal romans niet wordt opgenomen in de literatuurgeschiedenis, is onontkoombaar, maar een heel genre onvermeld laten lijkt me niet wenselijk. De Indische roman verdient een plaats in de Nederlandse literatuurgeschiedenis, zeker wanneer deze gebaseerd is op receptie-historisch onderzoek.

Geschiedenis

Is het nu juist dat die Indische literatuur - liever beperk ik me in eerste instantie tot de Indische roman- inderdaad rond 1850 ontstaat? Een steekproef aan de hand van de literatuurkritieken in *De gids* van 1837 tot 1900 wijst inderdaad in die richting. Aanvankelijk bespreekt *De gids* slechts sporadisch een Indisch reisverhaal - bijvoorbeeld van Johannes Olivier[9] -, een dichtwerk[10] of een militair verslag[11] Over 'Indische romans' wordt aanvankelijk met geen woord gerept. Pas vanaf 1860 wordt een groeiend aantal romans over de kolonie gerecenseerd.

En dat is iets wat ook wordt gesignaleerd door de critici zelf. In 1838 schrijft *De gids* naar aanleiding van een reisverhaal van Q. Ver Huell (*Herinnering van eene reis naar Oost-Indiën*) nog: 'Een reisverhaal, dat ons meer bekend maakt met onze Oost-Indische koloniën, kan niet met onverschilligheid worden opgenomen. Nog altijd weten wij veel te weinig van dat heerlijke land en van zijne talrijke bewoners.'[12] Bijna vijftig jaar later, in 1887, schrijft een recensent: 'Men zegt weleens dat wij Hollanders zoo weinig weten van Indische toestanden, maar als dat waar is, dan ligt de schuld toch zeker niet in onze letterkunde, of in onze romanciers en romancières, want deze hebben ons reeds zoovele tafereelen uit het schoone Insulinde geschonken [...].'[13] In 1880 had Huet Indië al als een literaire melkkoe gekarakteriseerd. En in 1900 verzucht een criticus bij de zoveelste Indische roman die hij moet bespreken: '[...] aan de Indische romans [...] komt geen einde.'[14]

Opmerkingen van critici duiden erop dat wat er over Indië op schrift gesteld wordt aanvankelijk geheel in het teken stond van informatievoorziening, van voorlichting over 'Indische toestanden'. Hoewel dit non-fictie-karakter geleidelijk plaats maakt voor een ware vloed fictioneel Indisch proza, blijven recensenten ook Indische romans waarderen op het veronderstelde informatieve aspect van deze boeken. Vaak wordt ook opgemerkt dat Indische romans 'niet-literair' zijn.

Dat Indische schrijvers het pad van pure informatievoorziening inmiddels verlaten hadden, blijkt bijvoorbeeld uit de ondertitels die zij hun werken meegaven. Zo in het geval van *Madjapit*, een roman van J.S.G. Gramberg uit 1869, die als ondertitel heeft *een romantisch historisch tafereel uit de geschiedenis van Java*. Een roman van mevrouw M.C. Frank met de welluidende titel *Hoe zij oude vrijster werd*, uit 1877, heeft als toevoeging 'Nederlandsch-Indische roman'.

Niet altijd geeft de auteur zijn boek zo'n literaire ondertitel mee. Ten Brink, zelf later door de kritiek benoemd tot een voorloper van het genre, geeft zijn *Oost-Indische dames en heeren* nog bescheiden de ondertitel: '*Vier bijdragen tot de kennis van de zeden en usantien der Europeesche maatschappij in Nederlandsch-Indie*'. De feministische schrijfster-zangeres Mina Kruseman noemt haar roman uit 1874 simpelweg *Een huwelijk in Indië*. Uiteindelijk is het de literaire kritiek die de Indische roman tot een genre bestempelt. De Indische roman neemt vanaf 1860 de plaats in van reisverhaal en militair verslag, al blijven er uiteraard na die tijd nog steeds reisverhalen verschijnen. Grofweg klopt de bewering dat de Indische roman rond 1860 opkomt.[15]

Volgens de literaire kritiek hangt het ontstaan van de Indische bellettrie nauw samen met het groeiend aantal Hollanders, dat in de tweede helft van de vorige eeuw besloot naar Indië te gaan. En inderdaad blijkt uit andere bronnen dat van 1860 tot 1900 het aantal Europeanen in Indië verdubbelde van 43.000 tot 91.000. Dit hangt ten nauwste samen met de afschaffing van het staatsmonopolie in 1870: Indië werd toegankelijk voor de particuliere ondernemer.

De kritiek

In eerste instantie lijkt het genre van de Indische romans een bonte verzameling prozawerken, met als enige samenbindende factor dat de handeling speelt in Indië. Maar nadere beschouwing van de grote aantallen recensies van Indische romans die ik heb verzameld, leert dat er nog een aantal andere aspecten uit te destilleren valt.[16]

Critici vinden Indische romans doorgaans plat, pikant en losbandig. De mensen die beschreven worden, zijn 'slecht': grof, zinnelijk, materialistisch, drankzuchtig, roddelachtig, mopperachtig, fraudegevoelig en soms ook moordzuchtig. Veel Indische romans bevatten ook scherpe kritiek op de Nederlandse regering. Sommige critici hebben problemen met dit negatieve beeld van de Indische maatschappij dat uit de romans oprijst.

De boekbesprekers constateren daarbij regelmatig dat in de Indische roman de Europeaan de hoofdrol speelt en de inheemse bevolking nauwelijks aan bod komt. Waardering heeft men voor de beschrijving van het Oosterse natuurschoon, goena-goena en Indische mystiek. De

stijl vinden de critici meestal vloeiend, los en soepel, maar ook nietliterair. Uit deze terugkerende elementen in recensies blijkt dat er aan het eind van de vorige eeuw in Nederland, om met Jauss te spreken, een duidelijke 'verwachtingshorizon' bestond ten aanzien van het genre Indische roman. En dat is opnieuw een reden om deze romans als integraal onderdeel van de Nederlandse letterkunde te behandelen.

Opvallend is ook dat de waardering die uit recensies spreekt in de loop der jaren een duidelijke verandering ondergaat. Zo wordt de kritiek op de Nederlandse regering aanvankelijk meestal afgewezen door de recensenten, maar tegen het einde van de eeuw gaat men er serieus op in. Dat blijkt bijvoorbeeld uit reacties op M.T.H. Perelaers opium-roman *Baboe Dalima* uit 1886, waarin de auteur de strijd aanbindt tegen de voor de Nederlandse schatkist zo profijtelijke opiumhandel. Een criticus schrijft: 'Als dit alles waar is, zóó ontzettend waar als daar staat beschreven, dan is dit boek een aanklacht, veel ontzettender nog dan de Max Havelaar was.'[17]

De kritiek lijkt ook steeds minder tevreden met de marginale, en vaak passieve plaats die de inheemse bevolking in de romans inneemt. Maar dat schema wordt op den duur door steeds meer schrijvers verlaten. Sommige auteurs geven de niet-Nederlandse bevolking een prominentere rol, zoals Daum in *Aboe Bakar* of Jacob Dermoût in *Piong Pan Ho* (1895), een roman over een Chinese zakenman.

Deze belangstelling voor de inlandse bevolking en deze gevoeligheid ten aanzien van de dubieuze rol die de Nederlandse regering in de kolonie zou spelen, wijzen op een veranderende houding ten aanzien van de inheemse bevolking. Een parallel met de ethische politiek die rond 1900 ontstaat, dringt zich hier op.

Kenmerken

De elementen die de toenmalige kritiek typerend vond voor de Indische roman, correleren met een aantal aspecten die opvallen bij lezing van de bedoelde romans. Op basis van de receptiegegevens in combinatie met tekstanalyse kan een lijst kenmerken worden samengesteld van de eind-negentiende-eeuwse Indische roman:

1. De handeling speelt in Europese kringen in Indië.
2. Hoofdpersoon is meestal een blanke Nederlander die het niet zo nauw neemt met de moraal.
3. De inheemsen spelen een ondergeschikte rol: als kokki, koeli, baboe of njai. Ze vormen meer een onderdeel van het Oosters behang, dan dat ze volwaardige romanpersonages voorstellen.
4. De exotische *couleur locale* wordt vooral bepaald door natuurbeschrijvingen of schilderingen van typisch Indische tafereeltjes, zoals de voorgalerij van de hoofdpersoon of bijvoorbeeld een Chinese wijk. Ook Maleise woorden verhogen de 'Indische' sfeer.

5. Vaak spelen goena-goena en mystiek een rol.
6. De stijl is eenvoudig met veel dialogen. Dit contrasteert scherp met de in die tijd modieuze *écriture artiste*, een stijl van neologismen en andere ingewikkeldheden. Dat de stijl door de kritiek als niet-literair werd bestempeld, vormt wellicht mede een verklaring voor het feit dat deze letterkunde de Nederlandse literatuurgeschiedenis niet heeft gehaald.[18]
7. Personages leiden niet zelden een losbandig leven.

Wat betreft dit laatste kenmerk valt op dat het er in Indische romans op seksueel gebied heel wat ruiger aan toe gaat dan in andere Nederlandse romans uit die tijd, met uitzondering wellicht van sommige naturalistische werken. In Indië leven Nederlanders vaak ongehuwd samen met steeds wisselende huishoudsters of njais. Meestal worden deze bijzitten op den duur vervangen door een Hollandse echtgenote. Maar een huwelijk is zeker geen garantie voor een strikt monogame levenswandel. Couperus beschrijft in de residentsvrouw Leonie van Oudijck uit *De stille kracht* zo'n wulps type. Ze knoopt niet alleen een liaison aan met haar pleegzoon, maar ook met de verloofde van haar pleegdochter. Perelaer beschrijft in zijn eerder genoemde opiumroman *Baboe Dalima* uitgeteerde opiumschuivers die zich vergrijpen aan vrouwen en jonge kinderen. Ook de residentsvrouw in deze roman is een wellustelinge die gekleed in een nat hemd, waaronder de contouren van haar lichaam goed zichtbaar zijn, haar echtgenoot een aphrodisiacum toedient. Voortdurend biedt Perelaer bovendien inkijk in kabaja's en loshangende jakjes.

Soms vinden de critici de Indische romans al te pikant. Zo schrijft een recensent: ‘Het is mogelijk dat de zinnelijke hartstochten en begeerten zich in de tropen weliger en machtiger ontwikkelen dan in onze koele gewesten; maar dat de Indische heeren en dames [...] zoo algemeen bezeten zouden zijn door den duivel der zinnelijkheid, als hier wordt voorgesteld, valt moeilijk aan te nemen [...].’[19] Niettemin is het interessant dat de recensenten in het algemeen meer onzedelijkheid accepteren in Indische romans dan in ander proza. De Indische literatuur lijkt zo bezien te fungeren als een erotische uitlaatklep voor het nogal preutse en Victoriaanse moederland.

Het hierboven geschetste profiel is mede interessant, omdat aan de hand daarvan het genre van de Indische roman door de tijd heen onderzocht zou kunnen worden: van koloniale tot postkoloniale roman. Na de Tweede Wereldoorlog is er een aantal Indische romans verschenen van wat men noemt de tweede generatie:[20] mensen die het oude Indië niet uit eigen waarneming kennen. Voor het genre cruciale kenmerken zijn in deze postkoloniale romans te onderkennen: het exotisme bijvoorbeeld, maar nu vooral in de vorm van de hoofdrolspelers zelf, de gesproken taal (Maleis), het voedsel, het steevast terugkerende schilderij met

sawah en vulkaan, symbool van heimwee en nostalgie. Een ander punt is goena-goena en Indische mystiek die ook in deze latere werken een rol speelt. Een verdere overeenkomst is de vermeende 'losbandigheid'. Dit kenmerk is een van de hoofdthema's in het werk van Marion Bloem (*Geen gewoon Indisch meisje*) of Jill Stolk (*Onder de blauwe sarong*), maar dan in gemoderniseerde vorm. Beide auteurs verzetten zich tegen het cliché van het geile Indische meisje. Jill Stolk schrijft bijvoorbeeld in *Onder de blauwe sarong* (1986): 'Hé, een Indisch meisje, dus een behaagzuchtig koket, sensueel meisje, een rijp en kwijnend wezen dat met het slanke, ranke en sierlijke lichaam een grote aantrekkingskracht uitoefent op mannen [...]' (p. 77). De huidige kritiek heeft dit ook gesignaleerd.

Geschiedenis van het genre

Het zou interessant zijn om aan de hand van de eerder geformuleerde kenmerkenlijst de ontwikkeling van het genre te beschrijven van het begin, dat wil zeggen vanaf ongeveer 1860, tot op heden, nu we wellicht de nadagen van de Indische roman beleven. Deze geschiedenis van de Indische roman zou geschreven kunnen worden vanuit een receptie-historische invalshoek op basis van letterkundige kritieken. Wat de eigentijdse kritiek als literatuur beschouwt, komt in aanmerking voor het overzicht. Wil men het genre goed beschrijven, dan moet een tijdgebonden definitie het uitgangspunt zijn, want de opvattingen over wat al dan niet valt onder het begrip literatuur lopen over een wat langere periode genomen nogal uiteen. Tegenwoordig is men in eerste instantie waarschijnlijk niet geneigd om boeken als *Hoe zij oude vrijster werd* van mevrouw Frank tot de literatuur te rekenen. Men zal het hoogstens als een mislukte en terecht vergeten roman beschouwen. Toch rekenden toenmalige lezers dit boek wel degelijk tot de literatuur.

Recensies leveren niet alleen materiaal voor een geschiedenis van het genre Indische roman. Interessant is ook dat de kritiek een historisch interpretatiekader levert. Een recensie bevat vaak een aanzet tot interpretatie of richtingaanwijzingen die aangeven hoe een tekst in de tijd van verschijning werd begrepen. De twintigste-eeuwse lezer kan proza op een manier interpreteren die grondig afwijkt van de interpretatie van de toenmalige lezer.[21] Zo beschouwt Rob Nieuwenhuys *De stille kracht* primair als het verhaal van de resident,[22] terwijl tijdgenoten veel meer het mysterie centraal stelden. Het boek sloot op dat punt goed aan bij de toenmalige belangstellingssfeer die uitging naar de mystiek.[23] Deze accentverlegging in de interpretatie zorgt voor sterk van elkaar afwijkende lezingen van dezelfde tekst. Wil men de literatuur historisch bekijken, dan is men erbij gebaat de oude lezing - althans bij benadering - te kennen. Het receptie-onderzoek biedt hier mogelijkheden.

Een bijkomend voordeel van het receptie-onderzoek is dat de relatie

tussen literatuur en maatschappij zichtbaar wordt. Alleen die teksten worden bekeken die men in de tijd zelf de moeite van het bespreken waard vond. Critici leggen in hun besprekingen soms verbanden met de maatschappelijke ontwikkelingen en zoals hierboven al is gebleken gebeurt dit vaak met Indisch proza vanwege het veronderstelde documentaire karakter ervan. Het receptiemateriaal levert bovendien informatie over de beeldvorming van de kolonie door de tijd heen. Kortom: de receptie-historische invalshoek lijkt een vruchtbare methode voor de beschrijving van de geschiedenis van de Indische roman.

Tot slot

Mij is gevraagd in te gaan op de vraag: *wanneer, waar en hoe ontstaat in Nederland het begrip Indische literatuur en wat verstaat men eronder?* Een wat ambitieuze vraag, leek mij in eerste instantie. Het begin van de 'Indische roman' is zoals we gezien hebben, te traceren rond 1860. Ook hoe die Indische roman eruit zag, heb ik laten zien.

Maar hoe staat het nu met de Indische literatuur in zijn algemeenheid? Valt het begin van de Indische letteren samen met het ontstaan van de Indische roman? Jan ten Brink beweert dit in zijn overzicht uit 1897, Termorshuizen (1990) sluit zich hier bij aan.

Wanneer men ervan uitgaat dat die Indische letterkunde inderdaad pas rond 1860 ontstaat, rijst onmiddellijk de vraag: wat gebeurt er met de reisverhalen die eerder werden geschreven, de schetsen uit het soldatenleven, of de poëzie? Wanneer men de Indische literatuur in 1850 of 1860 laat beginnen, betekent dat in concreto dat twee eeuwen uit Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische spiegel* niet meer mee zouden tellen. Ik vraag me af of dat nu een gunstige conclusie is.

Het kàn zijn dat Rob Nieuwenhuys door zijn overzicht de status aparte van de Indische letteren heeft bevorderd, zoals sommigen beweren, maar is dat bezwaarlijk wanneer naast zijn boek ook andere pogingen zullen worden ondernomen om de Indische letteren te beschrijven? Nieuwenhuys hanteert in zijn *Spiegel* misschien een ruim literatuurbegrip, onder meer omdat hij ego-documenten als literatuur beschouwt, maar in hoeverre is dat problematisch? Hij heeft daardoor juist de aandacht gevestigd op zeer veel interessante teksten over Indië.

Hoewel ik denk dat het gunstig is om de Indisch-Nederlandse letterkunde als een onderdeel van de Nederlandse literatuur te presenteren, betekent dit niet dat andere visies geen bestaansrecht zouden hebben. Het lijkt me van groot belang dat er zoveel mogelijk pogingen worden gedaan om de Indisch-Nederlandse literatuur te beschrijven. Elke invalshoek levert immers weer voordelen en nieuwe gezichtspunten.

Zonder dat ik daarmee andere visies op de Indische literatuur wil aanvallen, zou ik vanuit een receptie-historische invalshoek kunnen verdedigen dat de Indische roman, en misschien ook wel de Indische

letterkunde, rond 1860 ontstaat: pas dan begint het publiek werkelijk oog te krijgen voor boeken over Indië. Vanaf dat moment presenteren auteurs hun geschriften over Indië ook als literatuur en recipieert de kritiek deze werken ook als letterkunde.

Via de negentiende-eeuwse literatuurkritiek wordt een nieuw genre zichtbaar: de Indische roman. De beschrijving van de geschiedenis van dat genre vanuit een receptie-historische invalshoek belooft een vruchtbare en waardevolle onderneming te worden.

Bibliografie

Anbeek, Ton, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985* (Amsterdam 1990).
Anbeek, Ton en J.J. Kloek, 'Van idealisme naar naturalisme. Een onderzoek naar de romankritiek tussen 1879 en 1887'. In: *De negentiende eeuw* 5 (1981) 1, 3-30.
Bel, Jacqueline, 'De mystiek in de Nederlandse literatuur rond 1900'. In: *Forum der letteren* 27 (1986) 2, 81-92.
Bel, Jacqueline, 'Losbandigheid, geldzucht en goena-goena. De receptie van Indische romans in Nederland aan het eind van de vorige eeuw'. In: Reggie Baay en Peter van Zonneveld (red.), *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys* (Utrecht 1988) 129-147.
Brink, Jan ten, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (Amsterdam 1897).
Brom, Gerard, *Java in onze kunst* (Rotterdam 1931).
Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (3e, bijgew. en herz. dr. Amsterdam 1978). (1e dr. 1972)
Termorshuizen, Gerard, 'De Indische bellettrie: een exotisch stiefkind binnen de literatuurgeschiedenis'. In: *Traditie en progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres* ('s-Gravenhage 1990) 249-256.
Vermeulen, Frank, 'De Indische mythe'. In: *Indische letteren* 3 (1988) 219-234.

*Jacqueline Bel*is neerlandica. Ze werkte als docent bij de Vakgroep Nederlands in Leiden en is thans coördinator van het landelijk AIO-Netwerk Literatuurwetenschap. In 1993 hoopt zij te promoveren op een receptie-historisch onderzoek naar het Nederlandse (onder andere Indische) proza in het *fin de siècle*.

Eindnoten:

1 Anbeek 1990.
2 Dit ontbreken van de Indische letterkunde in zijn handboek is overigens gemakkelijk te verklaren: Anbeek heeft een literatuurgeschiedenis geschreven op basis van normveranderingen. Omdat de Indische literatuur zich niet op die manier onderscheidt, valt ze terecht buiten het bestek van zijn boek.
3 Jan ten Brink besteedde als enige aandacht aan de Indische letteren in zijn literatuurgeschiedenis uit 1897. (Ten Brink 1897, 653-655.) Dat betekent overigens niet dat er geen literair-historische aandacht aan de Indische letteren is besteed: Gerard Brom heeft er een monografie aan gewijd, *Java in onze kunst* uit 1931, en nog steeds onovertroffen is Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische spiegel*.
4 Zie Termorshuizen 1990.
5 Uitvoeriger over de receptie van Indische romans aan het eind van de vorige eeuw: Bel 1989. De achtergronden van dit receptie-onderzoek worden ook uitvoerig belicht in mijn dissertatie die in de loop van 1993 zal verschijnen. Indische letterkunde komt in deze studie ook uitgebreid aan bod.

6 Zie Anbeek en Kloek 1981.
7 Nu zouden we spreken van een ‘subgenre’, maar in het vervolg spreek ik hier ook van genre.
8 Ten Brink 1897, 654. ‘Douwes Dekker is niet de eerste auteur, die van Insulinde heeft gesproken. Sedert 1850 ontstond er een soort van Nederlandsch-Indische litteratuur. Het eerst begon Baron van Hoëvell met eene *Reis over Java en Madoera* (1849-1850), maar vooral zijne *Indische schetsen* (1860) werden zeer gewaardeerd.’
9 *De gids* 1837 I, 259-260. Zie ook *De gids* 1859 I, 236 over C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel in het jaar 1821*.
10 Bijvoorbeeld L. van den Broek. Zie *De gids* 1840 I, 471.
11 Zie bijvoorbeeld J.C. Boelhouwer, *Herinneringen uit Sumatra*, besproken in *De gids* 1842 dl. I, 345-346.
12 *De gids* 1838 I, 411-418, citaat p. 411.
13 Van Heyst in *De portefeuille* 1886-1887, jrg. 8, nr. 38, 578.
14 *Nederland* 1900 II, 490.
15 Er is uiteraard meer onderzoek nodig om deze bewering hard te maken. Maar deze bevindingen worden in ieder geval wel grotendeels bevestigd door onderzoek van Korrie Korevaart naar recensies in Nederlandse kranten tussen 1814 en 1848 (dissertatie in voorbereiding). In die periode trof zij slechts 8 recensies aan over Indische werken, vooral reisverhalen, al zat er ook één Indische roman bij.
16 Bel 1989 (zie noot 5).
17 *Het leeskabinet* 1886, 144.
18 Zie hierover ook het hierboven aangehaalde artikel van Termorshuizen 1990.
19
20 Zie hierover Vermeulen 1988.
21 Theo D'haen gaf in zijn eveneens in dit nummer gepubliceerde lezing een treffend voorbeeld over de verandering van interpretatie: *Jane Eyre* wordt op dit moment door sommigen als een koloniale roman gelezen, iets wat honderd jaar geleden ondenkbaar was geweest.
22 Nieuwenhuys 1978, 252-262, i.h.b. 257.
23 Zie hierover Bel 1986.

Lijst van Indische letteren, vanaf 1971

(Voor de jaren 1984, 1971-1973, 1974-1977, 1978-1979, 1980-1981, 1982-1983, 1985-1986 en 1987-1989 zie respectievelijk *Indische Letteren* 1 (1986) pp. 50-52, 98-100, 145-148; 2 (1987) pp. 50-52, 98-100, 193-196; 6 (1991) pp. 93-96, 183-189.)

Waar geen jaar van uitgave bekend is, zijn in de titelbeschrijvingen vierkante haken gebruikt. De ordening is per jaar en binnen het jaar op alfabet.

Aanvullingen 1974-1989

Bel, I. van, *Vlucht in het oerwoud*. Utrecht enz., Bruna, 1974. 304 blz., krt.
Fahner-Vos, G., *Doealia de zoon van het stamhoofd*; II; de grote vogel. Utrecht, De Banier, [1974]. 124 blz., afbn.
Fahner-Vos, G., *Doealia de zoon van het stamhoofd*; III; het nieuwe woord. Utrecht, De Banier, [1974], 123 blz., afbn.
Fabricius, J., *Nacht zonder zegen*; 4e dr. 's-Gravenhage, Leopold, 1977. 222 blz.
Vries, J. de, *Peter in het verre land*; met tekn. van G. van Tienhoven. Nijkerk, Callenbach, [1979]. 54 blz.
Vergeten vrouwen; inl. door H. van Buuren. Amsterdam enz., Elsevier, 1980. 176 blz., afbn.
Vervoort, H., *Met stijgende verbazing*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1980. 154 blz.
Corsari, W., *Een expres stopte*. Utrecht enz., Veen, 1982. 158 blz.
Stolk-Polak, L., *De geur van kambodja*. Bloemendaal, z.uitg., 1982. 64 blz., afbn.
Fabricius, J., *Toontje Poland onder de tropenzon*. Utrecht enz., Het Spectrum, 1984. 221 blz., afbn.
Fahner-Vos, G., *Arike van het groene woud*. Utrecht, De Banier, [1984]. 142 blz., afbn.
Vogelaar-van Amersfoort, A., *Twee zusjes in het oerwoud*; met ills. van B. Horsthuis; 2e dr. Utrecht, De Banier, [1984]. 64 blz.
Verkuil, M., *L.C. Dudok de Wit, oftewel Kees de Tippelaar*; 'Heer van Slangevecht'. Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1985. 103 blz., afbn., krt.
Brokken, J., *De zee van vroeger*; verhalen. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1986. 170 blz.
Székely-Lulofs, M., *Het schot*. Utrecht enz., Sjaalmanpers, 1986. 24 blz.
Vervloed, P., *De kris danst*; tekn. van F. ter Horst. Tilburg, Zwijsen, 1986. 48 blz.
Groen, H., *De Slavische mars*. Breda, De Geus, 1987. 95 blz.
N.B. In de lijst van 1987 abusievelijk getiteld: 'De Havische mass'.
Regensburg-Burk, P., *Tanka*; tuinfluiter en koetilang. Amsterdam, De Beuk, 1987. 42 blz.
Rooij, M. van, *Achter gedèk en prikkeldraad*; Nederlandse jeugdboeken over de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Z.pl. en uitg. 1987. 117 blz.

Bloem, M., *Meisjes vechten niet*. Breda, De Geus, 1988. 43 blz., afbn.
Couperus, L., *De boeken der kleine zielen*; 5e dr. Utrecht enz., Veen, 1988. 669 blz., Oorspr. uitg. 1901-1903.
Couperus, L., *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*; 23e dr. Utrecht enz., Veen, 1988. 229 blz. Oorspr. uitg. 1906.

Rutgers van der Loeff, A., *Ramp op zee*. Amsterdam, Hema, 1988. 125 blz., afbn.
Dis, A. van, *Tropenjaren*; 2e dr. - *Een uur in de wind*; een komedie om geld. Amsterdam, Meulenhoff, 1989. 73 blz. 1e dr. *Tropenjaren*. 1985.
Kartini, *Surat-surat kepada Ny. R.M. Abendanon-Mandri dan suaminya*; penerjemah Sulastin Sutrisno. Jakarta, Djambatan, 1989. XXII, 603 blz., afbn. Oorspr.
titel: *Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandi en haar echtgenoot*; met andere documenten; samengest. door F.G.P. Jaquet. 1987.
Lewin, L., *Voor bijna alles bang geweest*; roman. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1989. 358 blz.

1990

Abell-van Soest, L.G., en L.F. Abell, Multatuli's minnebrieven na 130 jaar. Z.pl., Huis aan de Drie Grachten, [1990]. 87 blz.
'*Als ik later groot ben, wil ik kind worden*'; een verhalenbundel; onder red. van C. van Drongelen. Amsterdam, Vereniging 'Kinderen uit de Japanse Bezetting en de Bersiap, 1941-1949'. 224 blz., afbn.
Berg, J. van den, *Soebatten, sarongs en sinjo's*; Indische woorden in het Nederlands. 's-Gravenhage, BZZTôH. 111 blz., afb.
Bloem, M., *Matabia; of, Een lange donkere nacht*; herz. uitg. Amsterdam, Leopold. 156 blz., afbn. 1e dr. 1981.
Bloem, M., *Vliegers onder het matras*. Amsterdam, De Arbeiderspers. 180 blz.
Cornets de Groot, R., *De dichter-zanger J.H. Speenhoff; of, Zelfportret met liedjes*. Leiden, Dimensie. 79 blz.
Cuka Asam, P.C., *Tussen pruimtabak en sirih*; rinda abadi; Indische roman. 's-Gravenhage, Warray, [1990]. 189 blz. plgr.
Daum, P.A., '*Ik ben journalist ex professo*'; over Atjeh en socialisten, vrouwen en literatuur, luchtjes van Den Haag en godgeloverige kwezelarij; een keuze uit Daums Indische journalistiek; samengest. door G.[P.A.] Termorshuizen. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar. 159 blz., afbn.
Dermoût, M., [= H.A.M.E. Dermoût-Ingerman], *Verzameld werk*; 4e dr.; met biografische gegevens door J. van der Woude. Amsterdam, Querido. 681 blz. 1e dr. 1970.
Diepstraten, J., *De ondergang van Batavia*. Amsterdam, Leopold. 157 blz., afbn.
Doppert, L., *De eerste generatie*; Indische gebeurtenissen sinds 1936. Naarden, Lunet. 111 blz., prt.
Engelenburg, D. van, *Jongenskamp Baros 6, Tjimahi 1944-1945*. Amersfoort, Kwick. 151 blz., afbn.
Franken, E., *De veelzijdige muze van E. Douwes Dekker*. Amsterdam, Van Oorschot. 348 blz.
Gomes, P., *De bellebom*. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar. 82 blz.

Grobben, G., *Tanah Lot*; roman. Amsterdam, De Bezige Bij. 183 blz.
Herinnering, herkomst, herschrijving; koloniale en postkoloniale literaturen; onder red. van Th. D'haen; bijdragen van G.P.A. Termorshuizen, P.A.W. van Zonneveld, L. Blussé e.a. Leiden, Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië. X, 207 blz. Semaian, 4.
Herzen, F., *De reis van de Zwarte Draeck*. Zeist, Christofoor. 264 blz., afb. krt.

Ik herinner mij; onder red. van E. Brugman en M. Ros. Amsterdam, De Arbeiderspers, [1990]. 216 blz. Privé-Domein, nr. 151.
Jorisch, H., *Rood voor*; herinneringen van -; krijgsgevangene van de Japanners in Nagasaki. Amsterdam, De Bataafsche Leeuw. 106 blz.
Keuls, Y., *De tocht van het kind*. Baarn, Ambo. II, 87 blz.
Leeuwen, A. van, *Bandjir*; vuurstorm over Java; een oorlogsroman die echt gebeurd moet zijn tijdens het drama in Indonesië. Utrecht, Het Spectrum. VIII, 310 blz., afbn.
Mahieu, Vincent [ps. van J.J.Th. Boon], *Schat, schot, schat*; zes vertellingen. Amsterdam, Querido. 140 blz.
Mathéron, F., *Si Dogol & Si Tolol*. 's-Gravenhage, Moesson. 80 blz.
Meulen, D. van der, *E. du Perron*; een korte biografie. 's-Gravenhage, SDU. 130 blz., afbn.
Multatuli [ps. van E. Douwes Dekker], *Brieven*; gekozen door H. Brandt Corstius. Amsterdam, Querido. 244 blz.
Overal sporen; de verwerking van de tweede wereldoorlog in literatuur en kunst; onder red. van D.H. Schram en C. Geljon; bijdragen o.a. van G.[P.A.] Termorshuizen (Japanse kampliteratuur). Amsterdam, VU Uitgeverij. IV, 367 blz., afbn.
Pakun, Himadjuwati, *Barsten in het bruin*; verhaal. Amsterdam, Stichting LIFT. 45 blz.
Perron, [Ch.] E. du, *Brieven*; IX; nalezing 26 september 1920-9 mei 1940; en een algemeen register. Amsterdam, Van Oorschot. 838 blz., Dl. I. 1977.
Peters, A., *Vlam uit het oerwoud*. 's-Gravenhage, Nederlandse Boekenclub, [1990]. 333 blz.
Querido, A., *De binnenkant van de geneeskunde*; een autobiografie; opgetekend in samenwerking met J. Bax en R. Overdijk. Amsterdam, Meulenhoff. 282 blz., afbn.
Renes, B., *Tussen Ambon en de drie pagoden pas*. Z.j. en uitg., [c. 1990]. VI, 181 blz., krt.
Roethof, H., *Dwars over het Binnenhof*; herinneringen van een liberale socialist. Utrecht enz., Veen. 287 blz., afbn.
Schneider, C.J., *Wij vlogen uit Indië*; gedichten. Heiloo enz., Reservaat. 28 blz.
Schreuel, W.M., *En de Brantas stroomt*; de geschiedenis van een koffiebranderij en een blikfabriek. 's-Gravenhage, Moesson, [1990]. 80 blz., afbn.
Treffers, J., *Schuim van goud*; Indische zedenroman; ingel. en toegel. door J. van den Berg; 2e dr. Schoorl, Conserve. 285 blz. Indische letterenreeks, nr. 12. Oorspr. uitg. 1934.
Trip, F.H.P., *Brieven uit Indië*, 1946-1949. Amsterdam, De Bataafsche Leeuw. 70 blz., afbn.
Verrips, G., *Vaders en zonen*; roman. Amsterdam, Amber. 311 blz.
Verrips, G., *Zorg dat je een gekkenbriefje krijgt*; novelle; 4e herz. dr. Amsterdam, Amber. 141 blz. 1e dr. 1973.
Versluys, M., *Njonja aspiran*; lief en leed in de residentie 'Timor en Onderhorigheden'. Z.pl. en uitg., [1990]. 88 blz., afbn.
Vliet, J.C. van, *Maar mijn koningin krijgt u nooit, 1940-1950*; samenstellers K. Waagmeester en G.C. van Vliet. Rotterdam, Van Vliet. 228 blz., afb.

Vredenbregt, J., *De opstand*; het relaas van een krijgsgevangene. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar. 142 blz. 1e dr. verschenen onder ps. M. Jacob. 1986.

Vroman, L., *Dagboekbladen uit het kamp Tjilatjap*; ingel. door B. Voeten. Woubrugge, Avalon Pers. 11 blz.
Vroman-effect, Het; over leven en werk van Leo Vroman; onder red. van J. Kuijper, B. Peperkamp, M. Salverda e.a. Amsterdam, Querido. 244 blz., afbn. Schrijversprentenboek, nr. 29.
Weerlee, D. van, *Blauwe palmen*; een Balinese dorpskroniek. Amsterdam, Rap. 128 blz.
Zonneveld, P.[A.W.] van, *Het geheim van de Leidse Hortus*; novelle. Schoorl, Conserve. 49 blz.

Uitnodiging

Op vrijdag 15 januari 1993 organiseert de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde weer een lezingenmiddag.

Het programma is als volgt:

	14.00 uur:	Opening
	14.05 uur:	Marjolein Vierhout-de Vries: *De Indische wereld van Gérard Valette*
	14.45 uur:	Reggie Baay: *Hans van de Wall (Victor Ido) en het toneel in Indië rond de eeuwwisseling*
±	15.30 uur:	Pauze
	15.45 uur:	Suzan de Kuyper: *Indisch-Nederlandse jeugdliteratuur 1940-1950*
±	16.30 uur:	Slot

Plaats: Rijksuniversiteit Leiden. Gebouw 1175 (Centraal Faciliteitengebouw), Witte Singel/Doelencomplex (achter het Rapenburg ter hoogte van de Doelensteeg). De zaal wordt aldaar bekend gemaakt.

De toegang is gratis.

Belangstellenden zijn van harte welkom.